

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

1984

1-2

INŠTITUT ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

LETNIK XXIV

LJUBLJANA 1984

ŠTEVILKA 1-2

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE WORKER'S MOVEMENT
СООБЩЕНИЯ ПО ИСТОРИИ РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ
CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER
BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER ARBEITERBEWEGUNG

Uredniški odbor

Dr. Tone Ferenc, dr. Jasna Fischer (odgovorna urednica), dr. Milica Kacin-Wohinz,
dr. France Kresal, prof. Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Janko Pleterski, dr.
Franc Rozman (glavni urednik), dr. Mirko Stiplovšek, mag. Jera Vodušek-Starič

Prevajalci: Mija Peklenik (angleščina), Majda Janežič (nemščina), Jožica Pirc
(francoščina)

Lektor: Joža Repar

Izdaja

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja
Yu-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, SFR Jugoslavija

Založila

Partizanska knjiga v Ljubljani
s sofinanciranjem Raziskovalne skupnosti Slovenije in Kulturne skupnosti Slovenije

Tiskala

Tiskarna »Jože Moškrič«, Ljubljana

Zamenjava (обмен, Exchanges, Austausch):

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja,
Yu-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, SFR Jugoslavija

ZA ZNANSTVENO VSEBINO TEKSTOV IN TOČNOST PODATKOV
ODGOVARJAJO AVTORJI

JUBILEJI

Petindvajset let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja

Inštitut za narodnostna vprašanja, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja in Muzej ljudske revolucije Slovenije so 22. marca 1984 v mali dvorani Skupščine SRS priredili proslavo in strokovno srečanje ob 40. obletnici ustanovitve znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS. Slavnostni govornik je bil Jože Smole, predsednik MK ZKS, nato pa je akademik prof. dr. Fran Zwitter imel referat o partizanskem znanstvenem inštitutu. Zatem so direktorji treh institucij, ki nadaljujejo delo tega inštituta, prebrali svoje referate, in sicer dr. Jasna Fischer o 25-letnem delovanju Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, mag. Silvo Devetak o nekaterih vprašanjih proučevanja narodnostne problematike in Stane Mrvič o Muzeju ljudske revolucije Slovenije.

Uredništvo Prispevkov se je odločilo, da s tega srečanja objavi referat dr. Jasne Fischer.

Jasna Fischer

25 LET DELA INŠTITUTA ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA

Nič kaj lahka ni moja naloga danes, govoriti o delu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, ki letos slavi 25-letnico. Na eni strani nosi zavezujoče se breme dediča partizanskega znanstvenega inštituta, na drugi strani pa je kot osrednja znanstvena ustanova za raziskovanje zgodovine delavskega gibanja in slovenske zgodovine po prvi svetovni vojni nenehno pod povečevalnim steklom kritičnih pogledov, presoje in stalnega ocenjevanja dela njegovih znanstvenih in strokovnih sodelavcev. Hkrati pa ob takih slavnostnih prilikah grozita še dve nevarnosti, ki sta obenem dve skrajnosti: da svoje delo sami preveč hvalimo ali pa da preveč tožimo zgolj o težavah, posebej denarnih, ki naše delo več ali manj tako vedno spremljajo.

Bogdan Osolnik in France Škerl sta podrobno razgrnila težave, uspehe in dileme ob 10-letnici inštituta, ob 20-letnici je to storil Tone Ferenc. Ne bi rada samo ponavljala njihovih besed, popolnoma pa se temu ne morem izogniti.

Inštitut je v letih od ustanovitve v letu 1959 opravljal delo na vseh področjih zgodovinopisnega delovanja, to je na področju zbiranja in urejanja arhivskega gradiva, objavljanja virov, samostojnih osnovnih raziskav in publicističnega dela. To delo skozi dve desetletji in pol ni potekalo na vseh omenjenih področjih enako intenzivno. Inštitut je bil ustanovljen kot znanstveno raziskovalna ustanova za proučevanje zgodovine delavskega gibanja v najširšem pomenu besede, to je ne samo, da zgolj raziskuje, temveč hkrati tudi zbira arhivsko in drugo gradivo, razstavlja muzejsko gradivo, skrbi za vso publicistično dejavnost s področja svojega dela in sodeluje s sorodnimi ustanovami doma in v tujini. Počasi pa je začelo dozorevati spoznanje, da je zgodovina delavskega gibanja sestavni del vse narodove zgodovine, in je ni umestno proučevati ločeno od celotnega zgodovinskega razvojnega procesa. Iz tega spoznanja so rasle organizacijske, programske in kadrovske usmeritve in spremembe.

Prva velika organizacijska sprememba je bila izločitev Muzeja ljudske revolucije iz njegove sestave leta 1962. Ob tem naj omenim, da določilo ustanovitvene uredbe o vključitvi Zgodovinskega arhiva CK ZKS v okvir inštituta ni bilo uresničeno.

V prvem desetletju sta bila pozornost in delo — objektivno in subjektivno pogojena — usmerjena časovno na obdobje med obema vojnama, predvsem pa narodnoosvobodilne vojne, deloma pa na izvajanje nalog s področja zbiranja in urejanja arhivskega gradiva ter objavljanja zgodovinskih virov. Opravljeno je bilo izjemno pomembno delo, začeto izdajanje vrste zbirk virov, kar začenja-

mo ponovno spet ceniti šele v zadnjih letih, po obdobju daljšega, bistveno manj intenzivnega dela na tem, v naši stroki še kako pomembnem delovnem področju.

Ta delovna in programska ozkost je imela tudi svoje negativne učinke. Ob desetletnici, ko so inštitutovi delavci delali obračun svojega dotedanjega dela, so se jasno zavedali, da nadaljevanje tako zastavljenega dela grozi, da postane inštitut namesto znanstvene ustanove z nujno potrebno spremljajočo vlogo dokumentacijsko-informacijskega središča servisni zavod za potrebe trenutnih političnih, propagandnih in publicističnih potreb in interesov. Za delavce inštituta, ki se je postopno tudi kadrovsko krepil z novimi mladimi zgodovinarji z jasno določenimi znanstvenimi ambicijami, je bila ta dilema le navidezna. Jasno jim je bilo, da je perspektiva inštituta le v širitvi inštitutovega delovnega programa, in to časovno, problemsko in prostorsko. To je pomenilo posvečati večjo pozornost tudi osnovnim znanstvenim raziskavam, ki so morale pokrivati obdobje od začetkov delavskega gibanja na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja, po letu 1918 pa v širitvi raziskav na zgodovino slovenskega naroda v celoti na vsem njegovem etničnem ozemlju, to je politični, gospodarski, družbeni in kulturni dimenziji ter razmišljati tudi o raziskavah obdobja po drugi svetovni vojni. Za tako zastavljen koncept inštitutovega dela ni bila dovolj le volja in želje njegovih sodelavcev, temveč je bil potreben družbeni konsenz. Tega je inštitut ob svoji 10-letnici tudi dobil.

Rezultat tako zastavljenega delovnega programa je bil večplasten. Na zunaj je najbolj viden v dveh smereh, v izdelavi dolgoročnih znanstvenih načrtov ter izredno ostri kadrovske selekciji. V letu 1973 je bil najprej pripravljen raziskovalni načrt »Zgodovina Slovencev 1918—1945«, v naslednjem letu »Zgodovina delavskega gibanja od začetkov do leta 1918« ter kot zadnji leta 1976 interdisciplinarni načrt »Zgodovina Slovencev 1945—1976«. Kot dolgoročno zastavljene raziskovalne načrte, katerega končni cilj je znanstvena sinteza zgodovinskega razvoja — za čas do leta 1918 delavskega gibanja, za obdobje po koncu 1. svetovne vojne pa razvoja slovenskega naroda v celoti — so določili smer znanstvenega in strokovnega dela inštituta v drugem desetletju njegovega dela ter so zavezujoči za nas tudi danes. Mislim, da očitki o preveliki razdrobljenosti našega dela na individualne raziskovalne naloge, ki naj bi včasih celo ne bile prioritete, na vidika izvajanja vseh treh raziskovalnih načrtov, ti so bili, to lahko z mirno vestjo ponovno poudarimo, široko družbeno preverjeni in odobreni, niso upravičeni. Res je, da delo ne poteka tako hitro kot bi sami želeli in kot je to družbeno potrebno. To zlasti velja za pisanje nujno potrebnih prvih krajših zaokroženih pregledov posameznih obdobj. Vrsta monografij, ki so izšle v knjižni obliki ter obsežnejših razprav objavljenih v strokovnih revijah, pa vendarle dokazuje, da delo poteka kontinuirano. V zadnjih letih izdajo inštitutovi sodelavci povprečno do pet samostojnih knjig na leto. Glede na sedanjo kadrovske zasedbo na inštitutu je to, upam, da vseeno ne bo zvenelo hvalisavo, spoštovanja visoko število. Da pri tem sploh ne omenim 24 letnikov inštitutove revije Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, kjer inštitutovi delavci sproti objavljajo rezultate svojih raziskav.

Izvajanje teh načrtov bi ostalo mrtva črka na papirju brez spremljajoče ustrezne kadrovske politike. Tu si je inštitut v tesnem sodelovanju s PZE za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani v začetku 70. let začrtal dolgoročno usmeritev razvoja, ki jo dosledno uresničuje tudi danes. Ponavljamo se, tega se

zavedamo, vendar moram tudi danes omeniti, da vztrajamo pri obveznem študiju III. stopnje in pripravi ter obrambi doktorskih disertacij, pri volitvah znanstvenega kadra — še danes edini v Sloveniji — zunaj matične ustanove na ustreznih fakultetah ljubljanske univerze za raziskovalce ter obveznih strokovnih izpitih za arhivske in bibliotekarske delavce. To sicer zahteva veliko vloženega dela in naporov in za nestrpne tudi preveč časa, toda samo z dobrimi, strokovno usposobljenimi raziskovalci in strokovnimi delavci lahko dosegamo tudi dobre, naši družbi še kako potrebne kvalitetne delovne rezultate.

Kot kritični in samokritični zgodovinarji pa pri tem kratkem pregledu našega zgodovinskega dela opravljenega v četrto stoletje ne smemo pozabiti omeniti tudi pomanjkljivosti pri izvajanju našega delovnega programa v zadnjem poldrugem desetletju, ki se jih sami dobro zavedamo. Inštitut je raziskovalna organizacija, ki ima v svoji sestavi poleg znanstveno raziskovalnega oddelka s knjižnico tudi arhiv. Hranimo gradivo, ki je tudi v evropskih okvirih neprecenljive vrednosti, gradivo, ki je tudi po zaslugi znanstvenega inštituta zbrano in ohranjeno in ki najbolj verodostojno priča o osvobodilnem boju slovenskega naroda. V elanu in razmahu dela na osnovnih znanstvenih raziskavah smo nekoliko zanemarili delo, ki ga je inštitut začel v prvem desetletju svojega delovanja. Mislim na nadaljevanje priprav za izdajo že začelih zbirk virov, predvsem dokumentov, ki jih hranimo v našem arhivu. V zadnjih letih to napako popravljamo. Zavedamo se namreč, da inštitut ni in ne more biti zgolj seštevek posameznih raziskovalcev in arhivistov. Zgodovinarji smo že po naravi svojega dela vse preradi individualisti, ki vse delo, od zbiranja, obdelave, analize do pisanja opravimo sami. Šibka točka je skupinsko delo. Vrsta del pa je takšnih, da jih težko opravi posameznik. Sem sodijo tudi priprave in izdaje serij virov. Prav pri tem delu pa se kalijo sposobnosti posameznikov za timsko delo. Nadaljujemo ali na novo začinjamo priprave za izdajo vrste zbirk virov. To delo opravljajo skupine raziskovalcev in arhivistov. Nadaljujemo s pripravo 7. knjige Dokumentov ljudske revolucije ter Zbranih del Edvarda Kardelja iz obdobja 1928—1945. Upamo, da bomo v letošnjem letu začeli pripravljati še dve, po našem mnenju resnično potrebni zbirki virov, to so viri za narodno izdajstvo in kontrarevolucijo na Slovenskem in viri o odnosih med jugoslovanskim in italijanskim narodnoosvobodilnim gibanjem v Julijski krajini in Furlaniji med drugo svetovno vojno. Ob tej širitvi delovnega programa pa upamo, da bo ostalo temeljno raziskovalno delo neokrnjeno, pri tem mislim vsaj v tistem obsegu, kot smo ga opravljali v zadnjih petnajstih letih.

Zbiranje in urejanje arhivskega gradiva, izdajanje virov ter osnovno znanstveno raziskovalno delo je in mora ostati najpomembnejše delovno področje inštitutovih delavcev. Brez široke spremljajoče publicistične dejavnosti pa še tako kvalitetno opravljeno delo ostaja brez učinkov; jalovo, pisano samo za predale. Zato je bila v zavesti inštitutovih delavcev vedno misel, ne glede na prej opisane vsebinske premike v izvajanju našega programa, da morajo rezultati našega dela čimprej v javnost, med ljudi, v vseh oblikah publicističnega dela. Paleta tega udejstvovanja je izredno široka in pestra, bodisi da gre za sprotne objave rezultatov raziskovalnega dela v obliki monografij, strokovnih in poljudnoznansvenih člankov, pregledov, učbenikov, kronologij, bibliografij, recenzij in poročil, biografij, scenarijev, radijskih oddaj itd., bodisi za dajanje podatkov, ki jih želijo uredništva, založbe, družbenopolitične organizacije, kulturne in

izobraževalne ustanove, radio in televizija, društva in še dolga vrsta drugih. Resda je kakovost tega dela zelo različna, pa iz leta v leto bolj narašča in s tem obremenjuje raziskovalce in strokovne delavce in večkrat obremenjuje opravljanje temeljnih nalog. Opravljamo in spodbujamo pa jo, ker pomeni sprotno posredovanje raziskovalnih rezultatov širši in ne samo strokovni javnosti, to je tisto, kar zgodovinarji pač razumemo kot prenos rezultatov raziskovalnega dela v prakso. To publicistično dejavnost dopolnjuje sodelovanje inštitutovih delavcev v različnih projektih drugih inštitucij in ustanov, republiških in medrepubliških, kot so Jugoslovani v fašističnih zaporih, ujetniških in koncentracijskih taboriščih in odporiških gibanjih evropskih držav v času 2. svetovne vojne, Zgodovina KPJ-ZKJ, Zbrana dela Josipa Broza-Tita, Zbrana dela Borisa Kidriča, Enciklopedija Slovenije, Slovenski biografski leksikon in drugih.

Pri tem, mogoče suhoparnem naštevanju, pa vseeno ne smemo pozabiti, še enega, za nas zelo pomembnega področja dela, to je sodelovanja naših delavcev v izobraževalnem procesu kot rednih predavateljev na Filozofski fakulteti in Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo ter prav tako odgovornega mentorskega dela študentom, specializantom in doktorantom.

Če je do zdaj naštetu širše publicistično udejstvovanje še mogoče šteti kot dejavnost, ki si jo raziskovalci lahko do neke mere sami načrtujejo, to ne velja vedno za področje posredovanja rezultatov naših raziskav, kot je udeležba na znanstvenih posvetovanjih, zborovanjih, simpozijih doma in v tujini. Vsako leto znova smo presenečeni, ko pišemo poročila o opravljenem delu in jih primerjamo z letnim programom. Praviloma je referatov in diskusijskih prispevkov več, kot smo jih načrtovali. Sami ali v sodelovanju z drugimi ustanovami smo doslej pripravili sedem znanstvenih srečanj, medtem ko jih je skoraj nepregledna vrsta, na katerih smo aktivno sodelovali. Zgolj za informacijo naj povem, da jih je bilo lani kar 18, inštitutovi delavci pa so na njih posredovali 30 referatov in razprav.

Posebno skrbno je inštitut vsa leta po svoji ustanovitvi gojil stike s sorodnimi ustanovami v tujini. To se nam danes, v vsem znanih deviznih težavah še kako obrestuje. Brez teh tesnih delovnih in prijateljskih povezav bi ostali, to lahko odkrito povemo, brez osnovnih informacij o delu naših kolegov v tujini. Tako nam je omogočeno, sicer ne v obsegu, kot bi želeli, da še dobivamo v dar ali z zamenjavo, strokovno literaturo in periodiko, ker za načrten nakup nimamo več niti dinarskih sredstev, da o deviznih sploh ne govorimo. Posebej dragoceni so nam ti stiki tudi zato, ker nam omogočajo objavljanje naših del v tujini. Za nas je pomembno članstvo v mednarodni konferenci za zgodovino delavskega gibanja v Linzu, kjer sodelujemo tudi z referati, članstvo v mednarodnih zgodovinskih komisijah v okviru Zveze zgodovinskih društev Slovenije in Jugoslavije in v komiteju za zgodovino II. svetovne vojne. Z zbiranjem gradiva za raziskave naše preteklosti, ki ga hranijo tuji arhivi v Londonu, na Dunaju, v Koblenzu, Gradcu, Rimu, Trstu in drugod smo spletli še dodatno mrežo neposrednih stikov. Zato nas še bolj boli dejstvo — vse tako kaže, da se bo to delo popolnoma ustavilo. Lahko kdo reče, da ga bomo pač nadaljevali v materialno bolj ugodnih prihodnjih časih. Zavedati pa se moramo, da to ogroža kontinuiteto raziskovalnega dela in s tem za nedoločen čas odlaga uresničitev naših dolgoročnih raziskovalnih načrtov.

Posebej omenjam sodelovanje s sorodnimi inštitucijami v sosedstvu, to je v Celovcu, Trstu in Vidmu, ker so to prek njih tudi neposredni stiki in pomoč naši narodnosti, živeči onstran naših državnih meja. To sodelovanje, ki terja tudi skupne raziskave, more in mora po eni strani obogatiti naše zgodovinopisje, po drugi utrjevati zgodovinske korenine ogrožene narodnosti in nenazadnje prepričati enostransko védenje o skupni zgodovinski preteklosti sosednjih držav.

Ob tem kratkem pregledu našega opravljenega zgodovinopisnega dela v četrto stoletje, ko smo dozorevali, in prepričana sem — tudi dozoreli, se moramo ozreti še naprej. Zgodovinarji sami najbolje vemo, da ni nič nespremenljivega in tako tudi inštitutov delovni program ne. Kako ga bomo uspeli uresničevati, dograjevati in dopolnjevati je v določeni meri odvisno od nas samih. Zato moram nekaj besed povedati o kadrovskih problemih, ki nas vedno bolj pestijo zlasti zadnja leta. Reševanje tega vprašanja pa ni več odvisno samo od naših želja in načrtov ter naše prej omenjene kadrovske usmeritve. Danes je zaposleno v naši ustanovi skupno 37 delavcev, med njimi 25 z visokošolsko diplomoto, razen enega, so vsi diplomirani zgodovinarji. Ob vedno bolj intenzivnem pritegovanju arhivistov v raziskovalno delo, zlasti s pripravami izdaj virov, opravlja osnovno raziskovalno delo 16 raziskovalcev in 4 strokovni sodelavci, med njimi je znanstveno habilitiranih, z doktorati in magisteriji 9, 6 je asistentov-začetnikov. Če pa slišimo podatek, da sodobno zgodovino Slovencev po letu 1918 in zgodovino delavskega gibanja raziskuje 28 registriranih raziskovalcev-zgodovinarjev, izmed 64, od tega pa je na inštitutu polno zaposlenih 19, nas to lahko zavede v zmoten in nevaren sklep, da je inštitut kadrovsko dovolj močan, da opravi vse naloge, ki jih od njega upravičeno pričakuje družba.

Mislím, da danes ni niti čas niti kraj primeren za razpravljanje o pomenu zgodovinske vede v sistemu družbenih in humanističnih znanosti. Vsi se najbrž strinjamo, da je dobro, poglobljeno poznavanje naše preteklosti eden od tistih odločujočih elementov, ki oblikujejo zgodovinsko zavest, z njeno pomočjo pa politično osveščena posameznika. To védenje o preteklosti pa ne more biti omejeno le na določena časovna obdobja, poljubno izbrana ali samo na poznavanje politične zgodovine, mogoče še drobce gospodarske in družbene zgodovine, ampak mora biti v zavesti prisotna poglobljena podoba in razumevanje preteklosti družbe kot celote. Vse povedano velja še posebej za sodobno in novejšo zgodovino.

V zadnjem času pa smo priča vedno večjim pritiskom na inštitut kot edine raziskovalne ustanove, ki v skladu s svojimi družbeno verificiranimi dolgoročnimi načrti raziskuje celotno sodobno zgodovino, da spreminja, odlaga ali celo ukinja že začete temeljne raziskovalne naloge in prevzema nove, iz političnih razlogov morebiti res prioritetejše. Ti pritiski bi mogoče še bili razumljivi, če bi od inštituta zahtevali, da pokriva časovno in tematsko neobdelana področja, npr. gospodarsko in kulturno zgodovino iz časa med obema vojnama kot primer izrazito slabo obdelane problematike, da o problematiki raziskav povojnega obdobja — skoraj 4 desetletja je že staro — sploh ne govorimo. Vendar so ti pritiski in zahteve skoraj brez izjeme osredotočeni na obdobje narodno-osvobodilnega boja. Če bi hoteli ustreči vsem tem zahtevam po raziskavah in drugih strokovnih storitvah, bi morali imeti vsaj dvakrat več že izoblikovanih,

sposobnih raziskovalcev za to razdobje. Sprašujemo pa se, ali je to sploh smotno in ali slovenski narod materialno to zmore, o čemer raziskovalci zgodovine skozi lastne desetletne izkušnje dvomimo. Preusmeritev raziskovalcev iz ene raziskave v drugo, v tem trenutku prioritetenjšo, ali celo iz enega razdobja v drugo, se nam zdi velika izguba človeške energije in akumuliranega znanja, z metodološkega vidika nesprejemljiva in nesmotrna. V obupu se potem lahko samo še sprašujemo, ali ima slovenski narod svojo zgodovino res samo med leti 1941—1945, ne prej in ne pozneje pa skoraj ničesar, kar bi bilo vredno raziskovati. Mogoče zvenijo te moje besede komu preostro, za nas pa so žal resnične. Zavedati se moramo, da to pomeni še večjo razdrobljenost raziskovalnega dela in ga vodi v enostrankost, preteklost naroda pa je celovit proces in ga je tako treba tudi raziskovati, če hočemo, da zgodovinska stroka ostane ena temeljnih humanističnih ved, ne pa storitvena dejavnost. Utvara je, da bi lahko še v življenju narodnoosvobodilne generacije raziskali vso zgodovino tistega velikega časa in to za krajevne skupnosti, občine, okrožja in regije, pokrajine, ustanove, družbenopolitične organizacije in dejavnosti. Hkrati pa iz izkušenj vemo, da dober, kvaliteten raziskovalni kader lahko raste le ob dolgoročno zastavljenem znanstvenem programu in v času, ki je za formiranje raziskovalca pač potreben. V položaju pa, da se potrebe po raznovrstnih raziskavah in nalogah stalno povečujejo, hkrati pa stalno spreminjajo, takšne rasti ne omogočajo. Odveč je ponavljati, da brez zagotovljene kontinuitete dolgoročnega temeljnega znanstvenoraziskovalnega dela, ob kateri se lahko raziskovalci oblikujejo in razvijajo, tudi priložnostnih del in projektov ne bomo sposobni opravljati.

R A Z P R A V E

Jasna Fischer

DELAVKE TOBAČNE TOVARNE V LJUBLJANI V LETIH 1871—1914

V času, ko je začela v Ljubljani obratovati tobačna tovarna se je ljubljanskemu gospodarstvu, posebej njegovi industriji, že uspelo rešiti iz gospodarske omrtvelosti. V Bachovi dobi je v mestu najprej začela hitreje propadati obrt in pojavila se je brezposelnost. Še večji udarec pa je za mesto pomenila dograditev južne železnice iz Ljubljane do Trsta leta 1857. Do časa, ko je železnica segla le do Ljubljane, je bilo mesto resnično izhodiščna in vozliščna točka nadaljnega prometa in trgovine, po letu 1857 pa je tudi to svojo vlogo izgubilo. Zato je kranjska trgovinska in obrtna zbornica v svojem poročilu leta 1860 ugotavljala, da »je bila z odprtjem železnice proti Trstu z enim udarcem uničena ta cvetoča vrsta zaslužka«. Zbornica si je s številnimi dopisi industrialcem in obrtnikom zaman prizadevala, da bi dobila dovolj denarja za poživitev trgovine, industrije in obrti v mestu. Ugotavljala je, da je naletela le na »nerazveseljivo ravnodušnost in obžalovanja vredno apatijo«.¹ Šele obrtni red, izdan decembra leta 1859 in ki je začel veljati leto kasneje, je oživil omrtvičeno gospodarstvo. S tem da je odpravil pravne ovire pri odpiranju obrtnih in industrijskih obratov (npr. postopek za pridobivanje koncesije z dokazi o poklicni usposobljenosti in o razpolaganju s potrebnimi sredstvi ipd.), je poživil interes domačih in tujih podjetnikov za vlaganje kapitala v nove obrate v kovinski, tekstilni, kemični, usnjarski in grafični industriji.

Ko govorimo o industrializaciji Ljubljane, pa ne smemo pozabiti, da je vse do konca tega obdobja, ki ga zaključuje začetek prve svetovne vojne, obrt v vsem obdobju bila in ostala kljub stagnaciji enakovredna gospodarska panoga industriji. Število zaposlenih v obrti je, resda počasi, ves čas naraščalo. Velika razdrobljenost je bila značilna tako za industrijo kot za obrt v Ljubljani. V obrti je bilo veliko posameznih strok, ki so zaposlovale zelo malo ljudi, niso pa bili redki primeri, ko najdemo v posameznih obrtnih strokah le po enega samostojnega obrtnika. V industriji so prevladovali manjši industrijski obrati, ki so zaposlovali le med 30 in 130 delavcev. Izjemi sta bili bombažna predilnica in tkalnica ter tobačna tovarna, v katerih je bila zaposlena večinoma ženska

¹ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Kronland Krain zu Laibach an das hohe k. k. Ministerium für Handel und Volkswirtschaft über der landwirtschaftlichen, industriellen und commerziellen Zustand ihres Kammerbezirkes in den Jahren 1857 bis inclus. 1860, Laibach 1861, uvod.

delovna sila. V prvi je delalo poprečno med 335 in 370 delavcev, v tobačni tovarni pa okoli 2000.² Od tod tudi specifičnost Ljubljane, da je med industrijskim delavstvom leta 1869 moških še 62 % in žensk 38 %, leta 1890 pa je bilo moških samo še 40 % in žensk že 60 %. Število industrijskih delavcev se je zelo hitro povečevalo predvsem zaradi izredno hitrega naraščanja ženske delovne sile. Polovica v Ljubljani zaposlenih žensk pa je delala v tobačni tovarni.

Že ob teh skopih podatkih vidimo, kako pomemben je bil za Ljubljano začetek obratovanja tobačne tovarne, v tistem času največjega industrijskega obrata v mestu. Zaradi bistveno spremenjenih gospodarskih razmer od sredine 19. stoletja je Ljubljana takšno tovarno potrebovala in si zanjo prizadevala. Tako bi poživila gospodarski utrip v mestu, ki se kar ni moglo prilagoditi novim razmeram po letu 1857, ko je bila zgrajena železnica iz Ljubljane do Trsta. Pred začetkom obratovanja pa je bilo nekaj težav. Iz poročila trgovinske in obrtne zbornice v Ljubljani za leto 1870 namreč vidimo, da je ustanavljanje tovarne kljub precejšnji brezposelnosti v mestu zaradi fluktuacije ženske delovne sile prizadelo tisti del ljubljanske industrije, ki je tudi zaposloval delavke, to je tekstilno industrijo. V Terpinčevi tovarni sukna in koc so se namreč pritoževali, da »se ženske delovne moči, odkar se je začasna fabrika za smodke ustanovila, jako pogosto menjavajo, ker te dajejo prednost ložemu z manj delavnih ur združenemu delu v fabriki za smodke; ta neugodnost ima nasledek, ne le da se kasneje in dražje izdeluje, temveč da se za nekaj časa celo ustavi delo. Ta neugodnost za posamezne obrtnije bo, ko se dozida nova fabrika za tobak, še bolj občutljiva, ako si njeno vodstvo za pravilo ne postavi to, da bode v službo jemalo le take fabriške delavke, katere zmorejo pokazati spričevala zadnje službe.«³ Takšnih in podobnih pritožb pa kasneje ni več zaslediti.

Tobačna tovarna v Ljubljani, ki je bila ustanovljena leta 1871, ni bila prvi obrat tobačne industrije v mestu. Leta 1759 so kranjski deželni stanovi, prepričani, da se jim obeta velik zaslužek, postavili prvo tobačno tovarno v Ljubljani. Zagotovili so si izključno pravico za prodajo in predelavo tobaka. Kljub tej pravici je istega leta ustanovil v Ljubljani zasebno tobačno tovarno tudi ljubljanski župan Franc Matevž Perr. S prodajo tobaka iz Perrove tovarne se je znižala prodaja tobaka iz stanovskih tobačnih skladišč. Zato so stanovi septembra istega leta ustavili delo v njegovi tovarni. Pritožbe na to odločitev so bile neuspešne. Že leta 1762 pa so morali ustaviti delo tudi v stanovski tobačni tovarni, ker predelava in prodaja tobaka nista bili tako donosni, kot so stanovi

² Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach über den Handel, die Industrie und Volksverhältnisse in Krain während des Jahres 1870, Laibach 1872, str. 318; Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach über die volkswirtschaftlichen Zustände in Krain für das Jahr 1875, Laibach 1878, str. 195—196; Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach über die volkswirtschaftlichen Zustände in Krain für das Jahr 1880, Laibach 1885, str. 344—345; Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota Mestni arhiv ljubljanski (dalje navajam ZALj), reg. I, fasc 870, dok. št. 7745 z dne 23. junija 1874.

³ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach über den Handel, die Industrie und Volksverhältnisse in Krain während des Jahres 1870, str. 312.

računali.⁴ Deset let pozneje, leta 1772 so v neposredni bližini Ljubljane, na Glincah, židovske zakupniške družbe Löwel Hönig & Comp., Arnstein, Schuller in Moses & Löwel Hönig ustanovile novo tobačno tovarno, ki je delala prek trideset let. Zadnjič je omenjena leta 1804. Družba je imela tobačni monopol v zakupu le 12 let. Po preteku te pogodbe je tovarno na Glincah spet prevzela država.⁵

Po tem času v Ljubljani niso več razmišljali o ustanovitvi nove tobačne tovarne vse do sredine 19. stoletja. Z izgradnjo južne železnice od Dunaja do Trsta leta 1857 pa se je mesto znašlo v povsem novem položaju nepripravljeno. Znova je bila obnovljena pobuda, da bi v Ljubljani ustanovili tobačno tovarno. V boj proti gospodarski omrtvelosti v Ljubljani sta se vključila tudi prva slovenska župana Miha Ambrož in Etbin Costa. Zanimivo pa je, da so uspešnost oziroma neuspešnost njunih posegov ocenjevali z dejstvom, da jima ni uspelo, da bi država med njunim mandatom v Ljubljani ustanovila tobačno tovarno ter poudarjali, da »se je to posrečilo šele nemški večini, ki je od leta 1870 zavladala na ljubljanskem magistratu«. ⁶ Pobudo za ustanovitev tobačne tovarne v Ljubljani je že leta 1863 dal župan Ambrož. Namestili naj bi jo v stari cukrarni. Z njeno ustanovitvijo je želel odpraviti brezposelnost v mestu. Ponovno so se na njegovo pobudo spomnili, ko je dunajska vlada leta 1866 po vojni z Italijo prestavila tobačno tovarno iz Benetk na Reko. Župan Costa je zaradi tega potoval na Dunaj in utemeljeval smiselnost preselitve tovarne z Reke v Ljubljano z različnimi utemeljitvami kot na primer z nizkimi proizvodnimi stroški, poceni delovno silo, primernimi prostori za tovarno. Njegova prizadevanja na Dunaju pa so tudi ostala brezuspešna.⁷

Šele v drugi polovici leta 1870 je mesto začelo ponovno z akcijo, da postavi tobačno tovarno. Ljubljanski mestni svet je oktobra naslovil na finančno ministristvo na Dunaju peticijo, s katero je opozarjal na veliko brezposelnost v mestu. Novembra istega leta je dodelil brezplačno mestno zemljišče med današnjo Tržaško cesto in železnico, na katerem naj bi zgradili tovarniška poslopja, če bi se erar odločil, da v Ljubljani res postavi tobačno tovarno. Akcijo magistrata je podprla tudi zbornica za obrt in trgovino za deželo Kranjsko. Tokratna akcija je uspela. Že decembra 1870 je centralna direkcija tobačnih tovarn na Dunaju vzela v najem prostore nekdanje sladkorne rafinerije, da bi lahko proizvodnja stekla še pred dograditvijo nove tovarne.⁸ 19. januarja 1871 je finančno ministristvo izdalo odlok, s katerim je odobrilo začasno proizvodnjo cigar. V na hitro preurejenih prostorih cukrarne se je proizvodnja začela 16. marca 1871. 27. julija 1871 pa je bil izdan odlok o ustanovitvi tobačne tovarne v Ljubljani, ki je v nekaj letih postala med tridesetimi tovarnami avstrijskega tobačnega monopola tretja največja v avstrijski polovici habsburške monarhije. Hkrati s tem odlokom so sistemizirali število potrebnih delavcev v tovarni in določili obseg

⁴ Ivan Slokar, Začetki tobačne industrije v Ljubljani, Kronika IX/1961, 1, str. 16—17; dalje navajam Slokar, Začetki.

⁵ Prav tam, str. 18.

⁶ Rudolf Andrejka, Razvoj ljubljanskih industrij med 1859—1869. Kronika slovenskih mest VI/1939, str. 91. Glej tudi France Škerl, Ljubljana v prvem desetletju ustavnega doba 1860—1869, Ljubljana 1938, str. 23.

⁷ France Škerl, Ljubljana v prvem desetletju ustavnega doba 1860—1869, str. 39—40.

⁸ Slokar, Začetki, str. 19.

proizvodnje. Z dnevno plačo so zaposlili 34 delavcev, s plačo na akord 954 delavcev ter tri mizarske pomočnike, skupaj torej 991 zaposlenih.⁹

Požar, ki je v januarju 1872 izbruhnil v zasilnih prostorih tovarne, je pospešil priprave za začetek gradnje novih tovarniških poslopij na zemljišču, ki ga je tovarni podaril ljubljanski mestni svet. V paniki ob izbruhu požara je bila ena delavka mrtva, čeprav sam požar ni resno ogrožal življenja delavk. Preveč živo pa je bil v zavesti spomin na veliki požar leta 1858, ki je uničil sladkorno rafinerijo v tej stavbi.¹⁰ Že v začetku februarja istega leta so po enoletnih pripravah dovolili začetek gradnje novih obratov. Aprila so razpisali gradbena dela za prvi objekt, to je poslopja za izdelovanje cigar. Sredi leta 1873 je bila stavba dograjena, avgusta so začeli v njej tudi delati. V naslednjih petih letih, do leta 1878, so postopoma zgradili še dve skladišči, stavbo, v kateri so izdelovali kadilni tobak, pozidali prostore za praženje in sušenje tobaka in za parne naprave ter skladišča za prodajo tobaka. V desetletju 1883 do 1893 so na novo zgradili še prizidek k zgradbi, v kateri so izdelovali cigare, poslopja za razne delavnice ter dve veliki skladišči.¹¹

V letu 1873 so v tovarni uredili plinsko razsvetljavo. Že leta 1872 so odobrili nakup prvih strojev, med njimi je bil gotovo najpomembnejši parni stroj z 80 KM, ki pa so začeli obratovati šele sredi leta 1874. V letu 1890 so do tovarne zgradili železniški industrijski tir, ki je precej olajšal dovoz surovin in odvoz njenih končnih izdelkov.¹² Z dograjevanjem tovarniških poslopij ter večanjem strojne opreme je tovarna širila tudi število svojih izdelkov. Sprva je ročno izdelovala samo zelo kakovostne cigare, nato pa razširila svojo proizvodnjo še na strojno izdelovanje cigaret, kadilnega tobaka, nosljanca in žvečilnega tobaka.¹³

V obdobju, ko so pripravljali postavitve tobačne tovarne v Ljubljani, so občinski možje računali, da bo tovarna zaposlovala okoli 3000 delavcev. Razumljivo je, da je bila tovarna, ki bi zaposlovala tako veliko število ljudi, v Ljubljani ob brezposelnosti še kako potrebna. Kasneje se je izkazalo, da je bil ta račun le nekoliko preveč optimističen. Centralna direkcija tobačnih tovarn na Dunaju je leta 1871 sistemizirala 991 delovnih mest. Ni znan razlog, zakaj je to število deset let kasneje znižala na 946 delovnih mest. Lahko pa upravičeno sklepamo, da je bil eden od najbolj verjetnih razlogov uvajanje strojne proizvodnje. Zanimivo je, da ko so načrtovali gradnjo novih tovarniških poslopij, so leta 1871 predvidevali, da bo v njih delalo približno 2000 delavcev. Največ delavcev je tovarna zaposlovala v letu 1893, to je 2447. Podatke o točnem številu zaposlenih delavcev imamo za leta 1889, 1894—1895, od leta 1898 dalje pa tekoče za

⁹ Viktor Ambrož, Kronika tobačne tovarne v Ljubljani, tipkopis, ZALj, tobačna tovarna, fasc. 13; dalje navajam Ambrož, Kronika.

¹⁰ Vlado Valenčič, Pregled ljubljanske obrti od začetka 16. stoletja do prve svetovne vojne, Starejša ljubljanska industrija — katalog k razstavi Zgodovinskega arhiva Ljubljana od 14. do 26. decembra 1973, str. 25. Dalje navajam Valenčič, Ljubljanska industrija.

¹¹ Prav tam, str. 40.

¹² Prav tam.

¹³ Ambrož, Kronika in Valenčič, Ljubljanska industrija, str. 40.

Tabela številka 1 — Število zaposlenih v tobačni tovarni

a) uradniki in nameščenci

Leto	Uradniki razl. plač. razredov	Prakti- kantí	Skupaj uradniki	Urad. usluge	Vra- tarji	Obrato- vodje	Skupaj namešč.
1894	13	5	18	1	1	9	11
1895	15	3	18	1	1	9	11
1896	15	3	18	1	1	9	11
1897	14	2	16	1	1	16	18
1898	16	3	19	1	1	15	17
1899	16	5	21	1	1	16	18
1900	18	7	25	—	1	15	16
1901	18	10	28	—	1	13	14
1902	?	?	26 ¹⁵	1	1	14	16
1903	16	7	23	1	1	15	17
1904	19	8	27	1	1	15	17
1905	20	6	26	1	1	16	18
1906	23	3	26	1	1	16	18
1907	21	7	28	1	1	15	17
1908	20	6	26	1	1	16	18
1909	22	4	26	1	1	17	19 ¹⁶
1910	26	2	28	1	1	12 + 5 ¹⁷	19
1911	27	1	28	1	1	15 + 6	23
1912	?	?	30	1	1	19	19
1913	28	1	30	1	1	19 + 1	22 ¹⁸

ves čas do začetka prve svetovne vojne. Vidni so iz tabele številka 1, ki jo povzemam po tipkopisu Kronika tobačne tovarne v Ljubljani.¹⁴

Šele tretje leto obratovanja so v tobačni tovarni ustanovili bolniško blagajno in namestili tovarniškega zdravnika. To je bil dr. Friderik Keesbacher z letno plačo 700 goldinarjev. Očitno pa je bil za tolikšno število zaposlenih en zdravnik premalo, zato so leta 1877 zaposlili še enega. Po podatkih, ki jih navaja Viktor Ambrož, je bilo v desetletju 1891—1900 bolnih povprečno 3,8 % zaposlenih, v letih 1906—1910 pa se je ta odstotek dvignil na 4,6 %. Med obolenji sta bila

¹⁴ Statistische Mittheilungen über das österreichische Tabak Monopol, Wien, zvezki za leta 1894 do 1913.

¹⁵ V Ljubljani je ta publikacija dostopna za leta 1894 do 1913 z izjemo let 1902 in 1912. Za ti dve leti povzemam podatke po Ambroževi Kroniki tobačne tovarne v Ljubljani.

¹⁶ Od leta 1909 naprej so vpisovali tudi stalno nameščene zdravnike. Bili so 3.

¹⁷ Leta 1910 so posebej vpisovali število tovarniških obratovodij in posebej število obrtnih mojstrov.

¹⁸ Leta 1913 so zaposlili tudi 2 pisarniški pomočnici.

b) delavstvo

Leto	Teden. meзда		Dnevn. meзда		Akordisti		Nestal. del.		m.	ž.	Skupaj
	nad-zor-niki	drugi m. ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.			
1894		118 90 ¹⁹			64	1633	—	—	182	1723	1905
1895		116 98			61	1690	—	—	177	1778	1955
1896		51 ²⁰	75	115	53	1957	—	—	179	2072	2251
1897		44	71	117	88	2053	4	—	207	2170	2377
1898	7	37	70	123	74	1979	8	10	196	2112	2308
1899	10	36	78	151	87	1873	5	—	216	2024	2240
1900	11	40	84	143	94	1883	8	—	237	2026	2263
1901	15	46	101	161	95	2004	16	—	275	2165	2438
1902		357 ²¹				2079					2436
1903	14	51	112	167	99	1942	40	22	316	2131	2447
1904	13	51	113	180	103	1879	43	17	323	2076	2399
1905	12	52 28	133	154	95	1831	11	—	310	2051	2361
1906	12	56 68	135	119	95	1805	3	—	301	2018	2319
1907	12	73 76	121	112	94	1788	—	—	301	1993	2294
1908	12	132 119	66	77	95	1823	—	—	304	1984	2288
1909	11	141 114	65	91	102	1869	—	—	312	2028	2340
1910	11	135 117	77	77	94	1794	—	—	317	1988	2305
1911	10	166 113	48	78	91	1716	20	—	335	1907	2242
1912		415				1770					2185
1913	7	158 118	61	65	101	1573	—	—	327	1756	2083
1914											1963 ²²

najpogostejša bronhitis in želodčni katar. Največ delavcev pa je umrlo zaradi tuberkuloze.²³

Ljubljanska tobačna tovarna je zaposlovala tudi deklice, ki so bile mlajše od 14 let, kar za tisti čas ni bilo nič neobičajnega. Bile so šoloobvezne in zanje so pripravili večerni enourni pouk. O uspešnosti takšnega šolanja po koncu naporenega celodnevnega delovnega dne lahko seveda močno dvomimo. Zadošče-no pa je bilo predpisom zakona o obveznem šolanju.

Vseeno pa moramo priznati, da si je tovarniško vodstvo prizadevalo, da bi delavcem malo olajšalo hude delovne pogoje. Po preselitvi v nove prostore so imeli na razpolago dobro urejene sanitarne prostore s kopalnicami. V letu 1897 so uredili v tovarni delavsko kuhinjo, kjer so zaposleni lahko dobili zajtrk in malico oziroma kosilo. Leta 1904 so odprli delavsko knjižnico. Delavci so bili pokojninsko zavarovani. Predpise so nekajkrat spreminjali, zadnjič pred prvo

¹⁹ Za leti 1894 in 1895 niso razlikovali zaposlenih po plačilu na dan in teden.

²⁰ Leta 1896 in 1897 so bili plačani na teden le moški delavci.

²¹ Glej opombo številka 15.

²² Podatek za leto 1914 povzemam zgolj v ilustracijo po Valenčiču, Ljubljanska in-dustrija, str. 40.

²³ Ambrož, Kronika.

svetovno vojno leta 1910, ko so sprejeli Statut o preskrbinskem sistemu. Uvedli so šest plačilnih razredov, polno pokojnino pa je dobil delavec s 35 leti delovne dobe.²⁴

Tobačna tovarna v Ljubljani je imela prav posebno vlogo v gospodarskem življenju mesta. Že ob ustanovitvi leta 1871 je bila največji industrijski obrat v mestu, kar je ostala tudi naslednjih nekaj desetletij. Po številu zaposlenih je bila med največjimi industrijskimi obrati tudi na vsem slovenskem etničnem ozemlju, ob nekaterih obratih v rudarstvu in metalurgiji. Specifično mesto med takratnimi industrijskimi velikani na slovenskem ozemlju pa ji daje zaposlovanje pretežno ženske delovne sile. Zaradi tega so nastajale določene težave tudi pri drugih sektorjih gospodarstva, v nekaterih industrijskih panogah, v obrti in kmetijstvu. Tobačna tovarna kot del avstrijskega tobačnega monopola je imela za tisti čas relativno bolj urejen sistem socialnega varstva kot nekatere tovarne v drugih industrijskih panogah, ki so tudi zaposlovale žensko delovno silo. Mislim predvsem tekstilno industrijo. Zaradi relativne varnosti in gotovosti je bila zaposlitev v tobačni tovarni zelo zaželena in iskana zlasti med iskalkami dela. Ljubljana pa kot srednje veliko mesto v tistem času kljub vsemu ni mogla ponuditi dovolj potrebne delovne sile, veliko delavk in delavcev je prihajalo na delo iz njene okolice. Tu pa je tovarna posegala po tistih delavcih, ki bi sicer ostali zaposleni na kmetijah in drugje kot najbolj izkoriščana delovna sila — kot dekline in hlapci. Od tod izvira odpor in nerazumevanje do »cigararic« v mestu in njegovi okolici.

V tem kontekstu nam je šele lahko popolnoma razumljivo stališče meščanskega liberalnega tiska ob sporu delavcev in delavk v ljubljanskim vodstvom tobačne tovarne, ki je izbruhnil konec marca leta 1904. Bilo je izrazito odklonilno in celo zelo sovražno. Spor je izbruhnil zaradi odpusta štirih delavcev, ki so imeli status nestalnih delavcev. V strahu, da to lahko doleti še vrsto drugih, so delavci na pobudo strokovne krščanskosocialne zveze v tovarni protestirali proti tej odločitvi uprave in se solidarizirali z odpuščenimi. Uprava tovarne je reagirala zelo ostro. Tovarno je na njeno zahtevo obkolila policija, uprava pa je odpustila še 29 delavcev.²⁵ Že dan kasneje je posegla v spor generalna tobačna direkcija z Dunaja in v Ljubljano poslala tajnika. Z njegovim posredovanjem so odpuščene delavce ponovno sprejeli v tovarno. Očitno pa je bilo ozračje že tako močno razburkano, da se delavstvo v tovarni ni moglo več pomiriti. Pobudo so prevzele delavke in zahtevale, da tudi njihovo delegacijo sprejme tajnik dunajske generalne direkcije. Prišlo pa je do incidenta, ker so jim obljubili, da jih bo sprejel, medtem pa je že odšel na postajo. Ko se je to razvedelo, so tovarniškega inšpektorja razburjeni in opeharjeni delavci na tovarniškem dvorišču podrli na tla, ponovno je poklical policijo in tajnika s kolodvora. Delavci so tajniku povedali svoje zahteve: ureditev novega delovnika od 7. ure zjutraj do opoldne, v popoldanskem času pa od 13.30 do 18. ure, zvišanje plač, odstranitev tovarniškega inšpektorja ter obljubo, da v tovarni ne bodo postavljali novih strojev. Tajnik jih je pomiril z izjavo, da na Dunaju že pripravljajo nove mezdne pravilnike in da tovarne ne nameravajo več opremljati z novimi stroji. Ostale delavske zahteve pa naj bi delavci določene in natančneje definirali. Na

²⁴ Prav tam.

²⁵ Rdeči prapor z dne 8. aprila 1904 in Slovenski narod z dne 29. marca 1904.

shodu delavcev 1. aprila so tem znanim zahtevam dodali še štiri nove. Zahtevali so zamenjavo enega od obeh tovarniških zdravnikov, ureditev razmer v tovarniški bolniški blagajni, ureditev plačevanja nadomestnega dela ter namestitve prijaznih, slovenščine večjih tovarniških uradnikov.²⁶ Sredi meseca aprila je v Ljubljano prišel finančni svetnik z Dunaja, da bi raziskal razmere v tobačni tovarni v Ljubljani. V razčiščevanje razmer se je dejavno vključil tudi državno in deželno zborni poslanec dr. Ivan Sušteršič. Položaj se je povsem umiril s povišanjem plač, ki, kot je komentiral Slovenec, »ni ravno veliko; vendar je upati, da s časom delavstvo doseže več«.²⁷

Bolj kot sami dogodki v tovarni je bil zanimiv hud polemičen boj, ki se je odvijal na straneh klerikalnega Slovenca in liberalnega Slovenskega naroda. Slovenski narod je začetno akcijo delavcev v tovarni označil kot delavski štrajk ter to priložnost izrabil za obračun s klerikalno stranko oziroma s strokovnim krščanskosocialnim društvom v tovarni. Še najmanj, in začuda zelo nevtralno, je o dogodkih v tovarni poročal socialnodemokratski Rdeči prapor.²⁸

Medtem ko je Slovenec odločno zagovarjal in z naklonjenostjo sledil akcijam delavcev v tobačni tovarni, je Slovenski narod ostro napadal krščanskosocialno strokovno društvo v tovarni, češ da je delavcem nepremišljeno svetovalo, naj štrajkajo, ter ga obtožil, da je edini krivec za zdrahe.²⁹ Posredno je bil to seveda napad in obračun z vodstvom Slovenske ljudske stranke, predvsem z dr. Janezom Evangelistom Krekom. V razpihovanju polemičnega ognja pa so leteli napadi Slovenskega naroda na Kreka tudi zelo naravnost.³⁰ Hkrati je časnik začel razmišljati in razlagati ne samo dogodke v ljubljanski tobačni tovarni, temveč tudi o položaju tovarne in njenih delavcev v gospodarskem življenju mesta nasploh. »Naj le kdo pogleda, kako slabo se v primeri s cigararicami godi delavkam v predilnici in drugih tovarnah, a še nikdar se ni noben klerikalni prvak za te zmenil, dasi so podpore dosti bolj potrebne, kakor delavke tobačne tovarne. Kako demagogično delajo klerikalci, se vidi iz tega, da so naščuvali delavke proti novemu stroju. Če bi to stališče obveljalo, potem bi krojači lahko zahtevali, da se morajo prepovedati šivalni stroji, furmani pa bi mogli zahtevati, da se morajo razdreti vse železnice. Agitacija proti novemu stroju je neumna, in če se bi vsled novih strojev nekoliko manj *novih delavk* sprejemalo — stare ostanejo vse — ne bo tega nihče občutil, pomagano pa bo vsaj nekim *kmetom*, ki zdaj ne morejo dobiti deklet, ker vsaka dekla le sili v tobačno tovarno. Sploh pa bi kazalo, da se vodstvo pri sprejemanju delavk v prvi vrsti ozira na delavke iz mesta in da sprejema delavke s kmetov samo tedaj, če drugih ni. Kmet je tudi človek in ne bo mogel izhajati, če pojdejo vse dekline v tovarno. Kmetu bo izkazana velika dobrot, če se bodo sprejemale v tobačno tovarno pred vsemi le delavke iz mesta, ki za kmeto delo itak niso, ženske z dežele pa naj ostanejo pri kravicah in pujskih.«³¹ Mislim, da je odlomek iz Slovenskega naroda tako ilustrativen, da ne potrebuje nobenega komentarja! V to smer napeljana polemika pa se Slovenec ni pustil potegniti in je to razmišljanje ostalo monolog.

²⁶ Slovenec z dne 2. aprila 1904 in Slovenski narod z dne 2. aprila 1904.

²⁷ Slovenec z dne 17. aprila 1904.

²⁸ Rdeči prapor z dne 1. in 8. aprila 1904.

²⁹ Slovenski narod z dne 29. in 31. marca 1904.

³⁰ Slovenski narod z dne 9. aprila 1904.

³¹ Slovenski narod z dne 2. aprila 1904.

Po podatkih, ki jih navaja Vlado Valenčič, so ob začetku obratovanja ljubljanske tobačne tovarne dobivali delavci dnevno od 40 krajcarjev do 1 goldinarja 25 krajcarjev. Za leti 1894 in 1913 daje Valenčič izračune v tedenskih zasluškah. Večina delavcev je dobivala akordne mezde. Leta 1894 so delavci zaslužili poprečno 5 goldinarjev in 84 krajcarjev na teden, leta 1913 pa 11 goldinarjev in 51 krajcarjev. Delavke so v istih letih zaslužile dnevno med 25 in 60 krajcarji, oziroma 4 goldinarje in 5 krajcarjev ter 8 goldinarjev in 76 krajcarjev tedensko.³² Ker nimamo takšnih izračunov v mezdah v drugih industrijskih obratih, nam ti podatki ne povedo dovolj. Omogočajo pa nam primerjavo med mezdami moških in žensk, ki je dokaj zgovorna. Leta 1871 je predstavljala mezda delavke približno polovico mezde njenega moškega kolega. V letu 1894 se je njen zaslužek dvignil na skoraj 70 % poprečne mezde moškega. Do leta 1913 je še nekoliko rastel, zaslužila je 76,3 % njegove mezde.

Tobačna tovarna v Ljubljani je bila pomemben industrijski obrat, ki je imel vidno vlogo v procesu industrializacije, ne samo Ljubljane, temveč tudi vsega slovenskega ozemlja. Kot tak je vplival na premike v gospodarski in poklicni pripadnosti ne samo v mestu, ampak tudi širšem prostoru okoli njega. Začuda pa so bili le redki raziskovalci, ki so se lotili študija in analize njene vloge v družbenih in gospodarskih procesih na Slovenskem od zadnje četrtine prejšnjega stoletja dalje. Do zdaj so bili objavljeni le trije kratki zapisi. V prvem, z naslovom Začetki tobačne industrije, je Ivan Slokar manj pisal o sami tobačni tovarni, ampak bolj posegel v predzgodovino njene ustanovitve, ko je na kratko orisal obrate, ki so delovali v mestu in njegovi bližnji okolici od sredine 18. stoletja naprej.³³ Vlado Valenčič se je v katalogu k razstavi Starejše ljubljanske industrije v pregledu Ljubljanska industrija od 16. stoletja do prve svetovne vojne sicer zelo na kratko dotaknil tudi tobačne tovarne, vendar pa navaja najpomembnejše podatke od njene ustanovitve do začetka prve svetovne vojne.³⁴ Posebej zanimiva je študija Slavka Kremenška Izvir in okolje delavk ljubljanske tobačne tovarne do prve svetovne vojne.³⁵ Prvi je uporabil podatke iz tovarniških moštvenih knjig in sicer vpise v rubriko o kraju bivanja. Te je primerjal s podatki v popisnicah ljudskih štetij v Ljubljani leta 1900. Prikaz je dopolnil še z ustnim virom, to je z izjavami nekaterih še živečih starejših delavk tovarne. Bolj kot sam podatek, od kod so prihajale delavke na delo, je Kremenška kot etnologa zanimalo vprašanje, kje so te delavke stanovale in kakšna je bila njihova stanovanjska kultura.

Nekako na sredini med zgodovinskim virom in literaturo je tipkopis Viktorja Ambroža Kronika tobačne tovarne v Ljubljani.³⁶ To je do zdaj najobsežnejši tekst o tobačni tovarni v Ljubljani, zajema pa čas od njene ustanovitve pa vse do prvih let po drugi svetovni vojni. Čeprav avtor neselektivno kronološko niza podatke, je zaradi njihovega števila in zanimivosti vreden vse naše pozornosti.

Virov, arhivskih in tiskanih, za kompleksno zgodovino tobačne tovarne ni tako malo, kot je to dokaj pogosto problem pri nekaterih industrijskih obratih v drugih industrijskih panogah. V obsežnem fondu tobačne tovarne, ki ga hrani

³² Valenčič, Ljubljanska industrija, str. 41.

³³ Ivan Slokar, Začetki..., stran 16—19.

³⁴ Valenčič, Ljubljanska industrija, str. 39—41.

³⁵ Slovenski etnograf XXIX/1976, str. 91—100.

³⁶ ZALj, tobačna tovarna, fasc. 13.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, je zbrano gradivo, ki je nastajalo v podjetju od njegove ustanovitve pa vse do prvih let po drugi svetovni vojni. Večina tega gradiva je različna tehnična dokumentacija, bodisi da gre za podatke o živahni gradbeni dejavnosti bodisi za tehnično opremljanje tovarne. V tem gradivu so za zgodovinarje zanimivi predvsem fascikli 5 a, 5 b, 6, 7, 8, 11 in 13. Začela bom pri fasciklu številka 13. V njem je poleg že omenjenega tipkopisa tovarniške kronike Viktorja Ambroža še rokopis Moriza Topolanskega z naslovom Acten Materialien zum Gedenkbuch der k. k. Tabak Haupt Fabrik in podnaslovom Zeitperiode 1871—1890, kjer je zbranih veliko podatkov o razvoju tovarne. Po navedbah Ambroža sta ta tekst leta 1950 prevedla Franc Golob in Anton Žlajpah, vendar preveda ni v fasciklu. Veliko zbranega gradiva je uporabil Ambrož v svoji kroniki. V dveh zvezkih so dopisi gradbene pisarne za leta 1906—1913, tri knjige gradiva o gradnji tovarne pa dokumentirajo gradnjo objektov od leta 1883 dalje. Priložena so gradbena poročila za čas od 1907 do 1913. Obsežna je tudi knjiga priseg uradnikov in slug v tovarni, ki so bili sprejeti v obrat med letom 1873 in 1910 hkrati z odločbami o njihovi nastavitvi.³⁷ Fascikli 5 a, 5 b, 6, 7, 8 in 11 pa so moštvene knjige tovarne ter abecedni seznam (indeks) vseh delavcev, zaposlenih v obratu od ustanovitve do leta 1926. O moštvenih knjigah bom kasneje podrobneje govorila.

Izredno veliko podatkov o ljubljanski tobačni tovarni je v tiskani publikaciji Statistische Mittheilungen über das österreichische Tabakmonopole. Izhajati je začela leta 1890, pri nas pa so žal dostopni samo zvezki za leta 1894—1913.³⁸ Izdajala jih je generalna direkcija tobačne režije na Dunaju. Po posameznih poglavjih so objavljeni podatki o številu uradnikov, nameščencev in delavcev v vseh tobačnih tovarnah avstrijske polovice monarhije, o delavskem zavarovanju, smernicah skrbstva in zdravstvenih razmerah, o strojni opremljenosti in varnostnih razmerah, materialnem poslovanju, prodaji na drobno ter finančnem uspehu.

Moštvene, matične ali delavske knjige, kakor jih pač kje imenujejo, so predhodnice danes veliko bolj obsežnih, predvsem pa bolj zapletenih kadrovskih evidenc. Dvomim pa, da bodo lahko kdaj nudile kaj bistveno več podatkov, kot jih dobi danes zgodovinar iz moštvenih knjig, ki so jih začeli voditi industrijski obrati v drugi polovici 19. stoletja. Čeprav so načini vodenja teh knjig pogosto od podjetja do podjetja različni, pa so po številu informacij, ki jih vsebujejo, več ali manj te knjige, ki so danes poznane, enake.³⁹ Razlike so v sistemu vpisov. Delavci so vpisani po abecedi priimkov ali po datumih nastopa dela. Večkratne zaposlitve so lahko pripisane k prvemu vpisu ali pa vpisane vedno znova. Največja razlika je v rubriki o geografskem poreklu. Najpogostejše so vpisovali rojstni kraj, niso pa redki primeri, da so vpisali samo podatek o domovinski občini. V takem primeru, posebej ko gre za obrate, ki so zaposlovali veliko žensk, je ta podatek premalo zanesljiv, da bi lahko z gotovostjo sklepali, od

³⁷ ZALj, tobačna tovarna, fasc. 13, Dienst-Eide der k. k. Beamten und Diener welche bei der K-K- Haupt Tabak Fabrik in Laibach in Eid genommen wurden, 1873—1910.

³⁸ Statistische Mittheilungen über das österreichische Tabakmonopol. Von der k. k. General-Direction der Tabak-Regie. Wien 1895—1916.

³⁹ Jasna Fischer, Proučevanje strukture delavstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno na podlagi moštvenih knjig, Arhivi IV/1981, 1—2, str. 65—70. Dalje navajam Fischer, Proučevanje.

kod je bilo doma delavstvo, ki se je zaposlovalo v obratu. Problem je namreč v tem, da je bila domovinska pravica hudo spremenljiva kategorija. Vemo, da je bila njena podelitev odvisna od vrste dejavnikov, kot so kraj rojstva, domovinska pravica staršev, domovinska pravica moža — zakonskega partnerja ipd.⁴⁰ Zato je vpisovanje zgolj takšnega podatka ena od pomanjkljivosti pri vrsti možtenih knjig.

Najpopolnejšo do zdaj znano možteno knjigo so vodili v tobačni tovarni v Ljubljani. V prvem zvezku so vpisani delavci, ki so se zaposlili v obratu med leti 1865 in 1885, v drugem od 1886 do 1894, v tretjem od 1895 do 1900, v četrtem od 1900 do 1908 in v petem od 1908 do leta 1926. Nekoliko preseneča, da sta prva dva vpisa v knjigo iz let 1865 in 1869, ko vemo, da je tovarna začela obratovati šele marca 1871. Vpisani sta bili delavki, ki sta v ljubljanski obrat prišli iz tobačne tovarne v Fürstenfeldu. Kaže, da so jima pripisali tudi delovno dobo v tej tovarni. Delavce so vpisovali tekoče po datumu nastopa dela. Skupaj jih je bilo do 31. decembra 1814 vpisanih 4423.

Knjiga ima 13 rubrik. Poleg imena in priimka so zbirali še podatke o prebivališču, datumu rojstva, rojstnem kraju, domovinski občini, stanu, občini, ki je izdala delavsko knjižico, o zadnji zaposlitvi pred nastopom dela v tobačni tovarni (ta rubrika je praviloma prazna), o sprejemnem dokumentu (krstnem listu, stanovanjskem listu, vojaških dokumentih, delovni knjižici), o datumu nastopa dela, poklicu (praviloma je to delovno mesto), premestitvah na druga delovna mesta in povišanjih mezde, datumu prenehanja zaposlitve in vzrokih zanj, datumu dviga delovnih dokumentov ter izplačilih boleznin. Izpolnjevali so vse rubrike, razen rubrike o prejšnjih zaposlitvah. Izjemoma so to storili za nekaj prvih vpisanih delavcev. Razlog ni znan. Možno je, in ta razlaga se zdi tudi najbolj verjetna, da je bila veliki večini delavcev zaposlitev v ljubljanski tobačni tovarni prva in se zato vpisovalcem ni zdelo potrebno to še posebej zabeležiti.

Zaradi dejstva, da ima možtena knjiga ljubljanske tobačne tovarne vpisano veliko število različnih podatkov, in da so vse rubrike natančno izpolnjene, se mi je zdelo smotno in smiselno obdelati to množico gradiva z računalnikom. Na to odločitev je vplivala tudi ugotovitev, da je bila potrebna relativno nezahtevna obdelava, brez zapletenega računalniškega programa, kar bi seveda terjalo še dodatna precej visoka finančna sredstva, ampak da se je lahko uporabil že pripravljeni programski paket za družbene znanosti (SPSS, Statistical Package for the Social Sciences). Predvsem ni bila potrebna identifikacija delavcev, ker je, razen 7 izjem, vsak zaposleni vpisan le enkrat. Tako je zadostovala ena luknjana kartica za posameznega delavca. Problem zase pa je predstavljalo zajemanje podatkov oziroma prenos na luknjane kartice, kar je praviloma največji finančni izdatek pri računalniških obdelavah. Pri tem mi je neprecenljivo pomoč nudil oddelek za avtomatsko obdelavo tobačne tovarne same. To zamudno delo so ljubezljivo brezplačno opravili delavci tega oddelka. Računalniško obdelavo sta opravila Žiga Knap, samostojni raziskovalec Inštituta za sociologijo in Peter Kozmik, programer v Računskem centru Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo na računalniku Republiškega računskega centra v Ljubljani.

⁴⁰ Prav tam, str. 66.

Ime spremljivke	Daljši opis	Kategorije
A 1	tekoča številka delavca	0001—4423
A 2	številka datoteke	01
A 3	številka kartice	1
V 1	spol	1 — moški
V 2	leto rojstva	2 — ženski
V 3	kraj bivanja	zadnje 3 številke letnice rojstva
V 4	kraj rojstva	01 — 88
V 5	domovinska občina 1	01 — 95
V 6	domovinska občina 2	01 — 95
V 7	stan	1 — samski
V 8	leto 1. poroke	2 — poročen
V 9	leto 1. vdovstva	3 — vdovec
V 10	leto 2. poroke	zadnje 3 številke letnice 1. poroke
V 11	leto 2. vdovstva	zadnje 3 številke letnice 1. vdovstva
V 12	datum vstopa	zadnje 3 številke letnice 2. poroke
V 13	— dan	zadnje 3 številke letnice 2. vdovstva
V 14	— mesec	xx — dan
V 15	— leto	yy — mesec
V 16	kvalifikacija 1	zzz — leto
V 17	delovno mesto 1	1 — nekvalificiran
V 18	način plačevanja 1	2 — polkvalificiran
V 19	datum 1. premestitve	3 — kvalificiran
V 20	— dan	01 — 91
V 21	— mesec	1 — na dan
V 22	— leto	2 — na akord
V 23	kvalifikacija 2	3 — na teden
V 24	delovno mesto 2	4 — na mesec
V 25	— dan	xx — dan
V 26	— mesec	yy — mesec
V 27	— leto	zzz — leto
V 28	kvalifikacija 2	1 — nekvalificiran
V 29	— dan	2 — polkvalificiran
V 30	— mesec	3 — kvalificiran
V 31	— leto	01 — 91

Ime spremljivke	Daljši opis	Kategorije
V 23	način plačevanja 2	1 — na dan 2 — na akord 3 — na teden 4 — na mesec
V 24	datum 2. premestitve	xx — dan
V 25	— dan	yy — mesec
V 26	— mesec	zzz — leto
V 27	— leto	1 — nekvalificiran 2 — polkvalificiran 3 — kvalificiran
V 28	kvalifikacija 3	01 — 91
V 29	delovno mesto 3	1 — na dan
V 30	način plačevanja 3	2 — na akord 3 — na teden 4 — na mesec
V 31	razno	1 — več kot 3 premestitve 2 — reaktiviran 3 — imenovan za delovodjo 4 — drugič zaposlen
V 32	datum izstopa	xx — dan
V 33	— dan	yy — mesec
V 34	— mesec	zzz — leto
V 35	— leto	1 — provizioniran 2 — invalidsko ali začasno upokojen 3 — delovno nesposoben 4 — smrt 5 — prostovoljno 6 — odpuščen 7 — vpoklican v vojsko 8 — stalno upokojen 9 — proglašen za mrtvega
V 36	vzrok odhoda	

Na kartice so iz moštvenih knjig zajeti naslednji podatki: kraj bivanja, rojstna letnica, rojstni kraj, domovinska občina, stan, datum nastopa dela, poklic oziroma delovno mesto, način izplačevanja mezde, datumi premestitev na nova delovna mesta, datum prenehanja zaposlitve in vzroki odhoda z dela. Priimka in imena nisem vpisovala glede na to, da so — razen že omenjenih 7 izjem — vsi vpisi enkratni. Identifikacijo posameznega zaposlenega omogoča tekoča vpisna številka, ki je ista kot v moštveni knjigi. Upoštevala sem tudi podatek, ki je pripisan v rubriko o stanu, namreč leto proke ali vdovstva.

Zanimivo in obenem značilno je, da je vpisan le pri ženskah, ne pa tudi pri moških. To gotovo samo po sebi govori o svojevrstni dvojnosti in razlikovanju moških in žensk, ki se seveda najbolj izrazito kaže v razlikah pri mezdah. Je pa tudi ta zgolj formalna podrobnost sama po sebi dovolj zgovorna.

Tak način izpisovanja je omogočil računalniško obdelavo 34 različnih podatkov oziroma spremenljivk (variabel), ki so vidne iz šifranta obdelave.

Datumi nastopa dela, morebitne premestitve na drugo delovno mesto ter prenehanje zaposlitve so vpisani posebej z dnevi, meseci in letnico, ker sem predvidevala razlike med posameznimi dnevi v mesecu ter meseci v letu. Po izkušnjah pri analizi podatkov iz moštvenih knjig v industrijskih obratih v metalurgiji, rudarstvu in tekstilni industriji se dokaj jasno kaže tendenca po večjem zaposlovanju v industriji v jesenskih mesecih in pogostejših odhodih z dela v spomladanskih.⁴¹ Zato je bilo logično, da sem se vprašala, ali se je kaj podobnega dogajalo tudi v ljubljanski tobačni tovarni.

Šifrantu so dodane tri priloge. Prva je seznam krajev bivanja. Delavci in delavke ljubljanske tobačne tovarne so prebivali in prihajali na delo iz 86 krajev, všteti seveda tudi samo mesto. Vič, Rudnik, Zgornja in Spodnja Šiška, Moste in Vodmat so šteti kot samostojni kraji, ker so jih v času pred prvo svetovno vojno postopno šele vključevali v mestno ozemlje.⁴² Pri vpisu v

⁴¹ Prav tam str. 67—69.

⁴² Igor Vrišer, Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane, Knjižnica Kronika zv. 2, Ljubljana 1956, str. 17—22.

Priloga I — kraj bivanja:

01 Ljubljana	30 Zgornji Kašelj	60 Dolško
02 Vič	31 Zapuže	61 Spodnje Pirniče
03 Moste	32 Stranska vas	62 Polje
04 Vodmat	33 Jarše	63 Rašica
05 Spodnja Šiška	34 Šmartno Šmarna gora	64 Medno
06 Zgornja Šiška	35 Dobrova	65 Podgorica
07 Šentvid	36 Karolinska zemlja	66 Lukovica
08 Glince	37 Dobrunje	67 Hruševo
09 Štepanjska vas	38 Nadgorica	68 Šmartno Sava
10 Ježica	39 Podsmreka-Dobrova	69 Poljane-Šentvid
11 Črnuče	40 Brezovica	70 —
12 Vižmarje	41 Staneče	71 Gunclje
13 Spodnje Gameljne	42 Tomačevo	72 Notranje Gorice
14 Sostro	43 Mala vas	73 Hauptmanca
15 Stožice	44 Šujica	74 Plešivica
16 Spodnja Hrušica	45 Ilovica	75 Studenec
17 Podutik	46 Savlje	76 Brezje
18 Kozarje	47 Razore-Dobrova	77 Bizovik
19 Brdo	48 Dragomer	78 Slape
20 Srednje Gameljne	49 Trata-Šentvid	79 Brod
21 Dravljje	50 Vnanje gorice	80 Blatna Brezovica
22 Sneberje	51 Ježa	81 Zgornja Hrušica
23 Zgornje Gameljne	52 Dvor-Šentvid	82 Želimlje
24 Gmajna-Črnuče	53 Vikrče	83 —
25 Rudnik	54 Daljna vas-Rudnik	84 Srednja vas
26 Tacen	55 Orle	85 Javor
27 Kamna gorica-Šentvid	56 Zgornje Pirniče	86 Ihan
28 Podgora	57 Selo	87 Dol
29 Koseze	58 Dolnice-Šentvid	88 Zapoge
	59 Kleče	

moštveno knjigo pa vpisovalci teh sprememb še niso upoštevali. Druga priloga je seznam krajev rojstva in domovinske pravice. Podatki so za slovensko narodnostno ozemlje urejeni po sodnih okrajih. Meje teh upravnih enot približno ustrezajo mejam današnjih občin. Na celotnem slovenskem narodnostnem ozemlju jih je bilo 76. Izven slovenskega ozemlja sem te podatke združevala po deželah oziroma državah.⁴³ Tretja priloga je seznam delovnih mest. Skupno jih je bilo 89. Razvrščena so po posameznih enotah za proizvodnjo cigar, cigaret, kadilnega tobaka, njuhanca ter del, ki so spremljala proizvodnjo tovarne kot celote.⁴⁴

⁴³ Priloga II — kraj rojstva in domovinske občine:

01 Ljubljana-mesto	33 Šmohor	65 Trst
02 Ljubljana-okolica	34 Borovlje	66 Kanal
03 Postojna	35 Celovec	67 Gorica
04 Ilirska Bistrica	36 Rožek	68 Ajdovščina
05 Senožeče	37 Podklošter	69 Komen
06 Vipava	38 Trbiž	70 Sežana
07 Kočevje	39 Beljak	71 Bovec
08 Velike Lašče	40 Pliberk	72 Kobarid
09 Ribnica	41 Dobrla vas	73 Cerkno
10 Krško	42 Železna Kapla	74 Tolmin
11 Kostanjevica	43 Velikovec	75 Koper
12 Mokronog	44 Šentpavel	76 Piran
13 Radeče	45 Celje	77 Gradiška
14 Škofja Loka	46 Vransko	78 Nemška Koroška
15 Kranj	47 Konjice	79 Nemška Štajerska
16 Tržič	48 Šmarje pri Jelšah	80 Tirolska
17 Vrhnika	49 Gornji Grad	81 Predarlška
18 Litija	50 Laško	82 Spodnja Avstrija
19 Višnja gora	51 Ljutomer	83 Zgornja Avstrija
20 Idrija	52 Gornja Radgona	84 Češka
21 Lož	53 Lenart	85 Moravska
22 Logatec	54 Maribor	86 Šlezija
23 Cerknica	55 Slovenska Bistrica	87 Galicija
24 Kranjska gora	56 Ormož	88 Bukovina
25 Radovljica	57 Ptuj	89 Istra
26 Novo mesto	58 Rogatec	90 Dalmacija
27 Žužemberk	59 Kozje	91 Hrvatska
28 Trebnje	60 Sevnica	92 Bosna in Hercegovina
29 Brdo	61 Brežice	93 Ogrska
30 Kamnik	62 Radlje	94 Nemčija
31 Metlika	63 Šoštanj	95 Italija
32 Črnomelj	64 Slovenj Gradec	96 Druge države

⁴⁴ Priloga III — delovno mesto:

01 izdelovanje cigar	13 pakiranje cigar
02 izdelovanje viržink	14 izdelovanje cigaret
03 pripraviljalnica cigar	15 prevzemalka cigaret
04 vlagalka	16 tehtalka
05 prevzemalka cigar	17 pakiranje cigaret
06 vtikovalka slame	18 strojno izdelovanje cigaret
07 izdelovalka pup	19 rezalec cigaretne papirja
08 sušilnica cigar	20 zavijalec cigaret
09 lepilke	21 izdelovanje kadilnega tobaka
10 kuharica lepila	22 presejalec
11 pomožni delavec (cigare, cigarete)	23 rezalec kadilnega tobaka
12 opremljanje cigar z etiketo	24 obrezovalka

Računalniška obdelava podatkov je bila enostavna. Zanimali so me rezultati za posamezne podatke — spremenljivke, torej frekvenca, absolutne in relativne. Opravljenih je bilo tudi nekaj primerjav med podatki s pomočjo t. i. križnih tabel. O tem bom podrobneje govorila sproti, ko bom predstavila in analizirala rezultate obdelave.

V času od marca 1871 do konca decembra 1914, skupno torej v 47 letih, je bilo v tovarni zaposlenih 4423 delavcev. V to število niso všteti uradniki in uslužbenci tovarne. Razmerje med moškimi in ženskimi delavci je vidno iz tabele številka 2.

Tabela številka 2

	Število	V odstotkih
moški	618	14
ženske	3805	86
skupaj	4423	100

25 priprava tobaka za rezanje	57 sodar
26 prebiranje tobaka	58 jermenar, šivalec jermenov
27 —	59 klepar
28 sušilec	60 brusač
29 sušilec-pomočnik	61 pleskar
30 pražilec	62 opravnik stroja
31 stiskalec	63 opravnik elektrike, elektromehanik
32 zlagalec	64 opravnik dvigal
33 stiskalka tobaka v klobasah	65 pomočnik pri dvigalih
34 dovažalec	66 svetilničar
35 zavijanje kadirnega tobaka	67 svetilničar-pomočnik
36 pomožni delavec pri izdelavi kadirnega tobaka	68 kurjač
37 postranska dela pri izdelavi kadirnega tobaka	69 kurjač parnih kotlov
38 izdelava njuhanca	70 dostavljajč premoga
39 priprava mešanice za njuhanec	71 ekonomija
40 zavijalec njuhanca	72 pisar
41 izdelovanje žvečilnega tobaka	73 skladišče
42 zavijanje žvečilnega tobaka	74 —
43 ogrevanje	75 pisarniški pomočnik
44 kartonaža	76 pisarniški aspirant
45 izrezovalec v kartonaži	77 strojepiska
46 rezalec papirja v kartonaži	78 sel
47 delavci pri izdelovanju zabojev (zavijalci, razrezovalci, zlagalci)	79 predelavec
48 splošna opravila	80 paznik-kandidat
49 pometalka	81 provizorični paznik
50 različni delavci splošnih opravil	82 stalni paznik
51 strežnica v kopalnicah, straniščih	83 nadzornik bolnikov
52 čistilke (različne)	84 nadzorovalka
53 perica	85 gasilec
54 tesar, mizar	86 čuvaj parkov
55 železostrugar	87 zidar
56 strojni ključavničar	88 mazač
	89 kuharica, pomočnica kuharice
	90 kovač
	91 nočni čuvaj

Vidimo, da je bila tobačna tovarna v Ljubljani glede na sestav zaposlenih izrazito ženski obrat. Opozoriti moram, da je bil odstotek žensk med zaposlenimi tobačne tovarne precej višji kot v obratih tekstilne industrije, za katere je bila tudi značilna visoka zaposlenost žensk.⁴⁵ Na to posebej opozarjam, ker to dejstvo vedno znova močno poudarjamo, ob tem pa radi pozabljamo na obrate v drugih industrijskih panogah, ki so prav tako zaposlovali zelo veliko ženske delovne sile.

Vemo, da je bila ena od odločilnih spodbud in pomemben prepričevalni argument za postavitev tobačne tovarne v Ljubljani brezposelnost, ki je mesto pestila že od sredine 19. stoletja. Zato sta še toliko zanimivejša vprašanje in odgovor, od kod pa so v resnici bili zaposleni v tobačni tovarni. V moštvenih knjigah imamo podatke o rojstnem kraju, domovinski pravici (pristojnosti) in kraju bivanja. Analiza podatka o kraju rojstva nam ne daje presenetljivih rezultatov.

V mestu in njegovi najbližji okolici, to je tedanjem sodnem okraju Ljubljana, ki je danes del strnjenegega mestnega ozemlja, je bilo rojenih 2972 ali 67,6 % zaposlenih, od tega v samem mestu 916 ali 20,7 %. Več delavcev je bilo rojenih še v sodnih okrajih Vrhnika — 207 ali 4,7 %, Kamnik — 141 ali 3,2 %, ter Kranj — 127 ali 2,9 %. Od 20 do 100 oseb, kar predstavlja od 0,5 % do 2,4 %, je bilo rojenih še v sodnih okrajih Velike Lašče, Ribnica, Mokronog, Škofja Loka, Višnja gora, Idrija, Logatec, Radovljica, Novo mesto, Brdo, Laško, Trst ter na nemškem Štajerskem in na Hrvaškem. Skupno je bilo rojenih v bližji okolici industrijskega obrata oziroma mesta Ljubljane 82 % vseh zaposlenih delavcev. V drugih sodnih okrajih in deželah so bili rojeni le posamezniki. Med zaposlenimi ni bilo nikogar, ki bi bil rojen v sodnih okrajih Ljutomer, Gornja Radgona, Lenart, Slovenska Bistrica, Rogatec, Kobarid in deželah Predarlška in Bukovina. Ugotavljamo zelo majhno geografsko mobilnost oseb. To nam zlasti ilustrativno kažejo odstotki rojenih po posameznih deželah znotraj slovenskega narodnostnega ozemlja in zunaj njega. Na Kranjskem je bilo rojenih 93,8 %, na slovenskem Koroškem 0,5 %, na slovenskem Štajerskem 2,4 %, Primorskem (vključno s Trstom) 1,2 % in v deželah zunaj slovenskega narodnostnega ozemlja 2,1 % vseh oseb zaposlenih v tobačni tovarni. Zanimivo je, da so tudi rezultati obdelave podatkov moštvenih knjig obratov v drugih industrijskih panogah zelo podobni tem, ki sem jih navedla za tobačno tovarno. To nam kaže, kako dosledno so podjetniki — potencialni investitorji presojali, kje so najugodnejše razmere za postavitev novih industrijskih obratov. Eden izmed pogojev je bil vedno številna, poceni in pridna delovna sila v neposredni bližini obrata.⁴⁶

Nekoliko drugačno sliko nam pokaže tabela s podatki o domovinski pravici oziroma pristojnosti.

Domovinsko pravico v mestu Ljubljana je imelo samo 464 ali 10,5 % oseb, v sodnem okraju Ljubljana okolica pa 2070 ali 46,8 % vseh zaposlenih, skupaj je to 57,7 %, kar je precej manj kot pa jih je bilo na tem območju rojenih. Razlika je zlasti velika pri rojenih v Ljubljani, saj je 452 oseb, to je skoraj polovica

⁴⁵ Analiza podatkov moštvene knjige bombažne predilnice in tkalnice v Tržiču nam za čas od leta 1890 do 1914 pokaže, da je v tovarni delalo 41,7 % moških in 58,3 % žensk. Jasna Fischer, Proučevanje, str. 68—69.

⁴⁶ Primerjaj postopek ob pripravah za postavitev bombažne predilnice in tkalnice v Tržiču leta 1884 in 1885. Ivan Mohorič, Bombažna predilnica in tkalnica v Tržiču. Nastanek, razvoj in delo 1885—1960. Samozaložba BPT, Tržič, 1960, str. 22—29.

Tabela številka 3

Frekvenčne porazdelitve po kraju rojstva:

Kraj rojstva	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
Ljubljana mesto	916	20,7	20,8
Ljubljana okolica	2056	46,5	46,7
Postojna	9	0,2	0,2
Ilirska Bistrica	3	0,1	0,1
Senožeče	4	0,1	0,1
Vipava	13	0,3	0,3
Kočevje	11	0,2	0,3
Velike Lašče	21	0,5	0,5
Ribnica	20	0,5	0,5
Krško	17	0,4	0,4
Kostanjevica	9	0,2	0,2
Mokronog	33	0,7	0,8
Radeče	19	0,4	0,4
Škofja Loka	95	2,1	2,2
Kranj	127	2,9	2,9
Trzič	12	0,3	0,3
Vrhnika	207	4,7	4,7
Litija	82	1,9	1,9
Višnja gora	46	1,0	1,0
Idrija	21	0,5	0,5
Lož	17	0,4	0,4
Logatec	23	0,5	0,5
Cerknica	7	0,2	0,2
Kranjska gora	3	0,1	0,1
Radovljica	80	1,8	1,8
Novo mesto	40	0,9	0,9
Žužemberk	12	0,3	0,3
Trebnje	15	0,3	0,3
Brdo	56	1,3	1,3
Kamnik	141	3,2	3,2
Metlika	7	0,2	0,2
Črnomelj	3	0,1	0,1
Borovlje	2	0,0	0,0
Celovec	3	0,1	0,1
Trbiž	2	0,0	0,0
Beljak	1	0,0	0,0
Pliberk	3	0,1	0,1
Dobrla vas	1	0,0	0,0
Železna Kapla	2	0,0	0,0

Kraj rojstva	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
Velikovec	1	0,0	0,0
Celje	19	0,4	0,4
Vransko	14	0,3	0,3
Konjice	1	0,0	0,0
Šmarje	7	0,2	0,2
Gornji Grad	3	0,1	0,1
Laško	21	0,5	0,5
Maribor	9	0,2	0,2
Ormož	2	0,0	0,0
Ptuj	2	0,0	0,0
Kozje	6	0,1	0,1
Sevnica	8	0,2	0,2
Brežice	7	0,2	0,2
Radlje	1	0,0	0,0
Slovenj Gradec	2	0,0	0,0
Trst	29	0,7	0,7
Gorica	5	0,1	0,1
Ajdovščina	5	0,1	0,1
Komen	6	0,1	0,1
Sežana	7	0,2	0,2
Bovec	2	0,0	0,0
Cerkno	2	0,0	0,0
Tolmin	2	0,0	0,0
Koper	1	0,0	0,0
Gradiška	2	0,0	0,0
Nemška Koroška	3	0,1	0,1
Nemška Štajerska	22	0,5	0,5
Tirolska	5	0,1	0,1
Spodnja Avstrija	7	0,2	0,2
Zgornja Avstrija	1	0,0	0,0
Češka	6	0,1	0,1
Moravska	2	0,0	0,0
Šlezija	1	0,0	0,0
Galicija	1	0,0	0,0
Istra	9	0,2	0,2
Hrvatska	23	0,5	0,5
Ogrska	8	0,2	0,2
Italija	4	0,1	0,1
Druge države	1	0,0	0,0
Brez podatka	27	0,5	izgubljene vrednosti
Skupaj	4423	100,0	100,0

Tabela številka 4

Frekvenčne porazdelitve po kraju domovinske pravice:

Kraj domovinske pravice	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
Ljubljana mesto	464	10,5	10,6
Ljubljana okolica	2070	46,8	47,1
Postojna	19	0,4	0,4
Ilirska Bistrica	5	0,1	0,1
Senožeče	11	0,2	0,3
Vipava	21	0,5	0,5
Kočevje	19	0,4	0,4
Velike Lašče	36	0,8	0,8
Ribnica	20	0,5	0,5
Krško	28	0,6	0,6
Kostanjevica	6	0,1	0,1
Mokronog	33	0,7	0,8
Radeče	24	0,5	0,5
Skofja Loka	125	2,8	2,8
Kranj	168	3,8	3,8
Tržič	16	0,4	0,4
Vrhnika	252	5,7	5,7
Litija	132	3,0	3,0
Višnja gora	58	1,3	1,3
Idrija	36	0,8	0,8
Lož	15	0,3	0,3
Logatec	32	0,7	0,7
Cerknica	9	0,2	0,2
Kranjska gora	3	0,1	0,1
Radovljica	74	1,7	1,7
Novo mesto	60	1,4	1,4
Žužemberk	22	0,5	0,5
Trebnje	20	0,5	0,5
Brdo	120	2,7	2,7
Kamnik	219	5,0	5,0
Metlika	13	0,3	0,3
Črnomelj	11	0,2	0,3
Šmohor	1	0,0	0,0
Borovlje	1	0,0	0,0
Celovec	3	0,1	0,1
Beljak	3	0,1	0,1
Pliberk	3	0,1	0,1
Dobrla vas	1	0,0	0,0

Kraj domovinske pravice	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
Železna Kapla	2	0,0	0,0
Velikovec	2	0,0	0,0
Celje	19	0,4	0,4
Vransko	12	0,3	0,3
Konjice	2	0,0	0,0
Šmarje	7	0,2	0,2
Gornji grad	4	0,1	0,1
Laško	11	0,2	0,3
Ljutomer	4	0,1	0,1
Lenart	1	0,0	0,0
Maribor	10	0,2	0,2
Slovenska Bistrica	3	0,1	0,1
Ormož	1	0,0	0,0
Ptuj	5	0,1	0,1
Kozje	6	0,1	0,1
Sevnica	9	0,2	0,2
Brežice	7	0,2	0,2
Radlje	1	0,0	0,0
Šoštanj	1	0,0	0,0
Slovenj Gradec	3	0,1	0,1
Trst	1	0,0	0,0
Kanal	1	0,0	0,0
Gorica	12	0,3	0,3
Ajdovščina	5	0,1	0,1
Komen	4	0,1	0,1
Sežana	6	0,1	0,1
Cerkno	12	0,3	0,3
Tolmin	7	0,2	0,2
Gradiška	1	0,0	0,0
Neška Koroška	3	0,1	0,1
Nemška Štajerska	13	0,3	0,3
Tirolska	5	0,1	0,1
Predarlska	1	0,0	0,0
Spodnja Avstrija	4	0,1	0,1
Zgornja Avstrija	3	0,1	0,1
Češka	14	0,3	0,3
Moravska	5	0,1	0,1
Šlezija	2	0,0	0,0
Galicija	5	0,1	0,1
Istra	3	0,1	0,1
Hrvatska	8	0,2	0,2

Kraj domovinske pravice	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
Ogrska	9	0,2	0,2
Italija	7	0,2	0,2
Brez podatka	29	0,7	izgubljene vrednosti
Skupaj	4423	100,0	100,0

rojenih v Ljubljani, imela domovinsko pravico v občinah zunaj teh dveh sodnih okrajev. Dva razloga sta za ta pojav. Osebe so se rodile v Ljubljani staršem, doseljenim in stalno prebivajočim v mestu, ki so zaradi avstrijskih predpisov praviloma obdržali domovinsko pravico v krajih, od koder so se odselili. Ta je pripadla tudi otrokom, čeprav rojenim v novem kraju bivanja. Druga možnost je, da je ženska, ki je sicer imela domovinsko pravico v Ljubljani, s poroko pridobila domovinsko pravico v občini, kjer jo je imel njen zakonski tovariš. Pri rojenih v drugih sodnih okrajih razlike niso tako velike. V večini sodnih okrajev je bilo število oseb s pristojnostjo v njihovih občinah malenkost višje kot pa je bilo tam rojenih oseb. V 15 sodnih okrajih je število rojenih in pristojnih enako, v 12 pa število rojenih višje kot število tja pristojnih.⁴⁷ Pregled po deželah nam pokaže, da je 94,2 % zaposlenih imelo domovinsko pravico na Kranjskem, 0,3 % na slovenskem Koroškem, 2,4 % na slovenskem Štajerskem, 1,1 % na Primorskem ter 1,9 % v deželah zunaj slovenskega narodnostnega ozemlja.

Podrobneje bom predstavila rezultate teh primerjav samo za deželo Kranjsko glede na to, da je bilo v njej rojenih 93,8 % oseb in da je v tej deželi imelo domovinsko pravico 94,2 % oseb, ki so bile zaposlene v tobačni tovarni. Največje razlike med krajem rojstva in občino domovinske pravice so ugotovljene v mestu Ljubljana ter v sodnih okrajih Postojna, Kostanjevica in Mokronog, medtem ko so imeli samo v sodnem okraju Metlika vsi rojeni tam tudi svojo domovinsko pravico. Med rojenimi v Ljubljani jih je bilo v mestu pristojnih 356, to je 38,9 %. Ostale osebe so bile rojene v drugih sodnih okrajih. Največ jih je bilo v sodnem okraju Ljubljana okolica, 228 ali 24,9 %. Več kot 10 posameznikov rojenih v Ljubljani je imelo domovinsko pravico še v sodnih okrajih Velike Lašče (13), Škofja Loka (30), Kranj (30), Vrhnika (29), Litija (19), Višnja gora (12), Brdo (36) in Kamnik (39). Vse zgoraj naštetе osebe predstavljajo 82,5 % vseh rojenih v Ljubljani. Nihče, ki je bil rojen v Ljubljani, ni imel domovinske

⁴⁷ Kraji, kjer je bilo število rojenih in pristojnih enako, so naslednji: sodni okraji Ribnica, Mokronog, Kranjska gora, Celovec, Pliberk, Doberla vas, Železna Kapla, Celje, Šmarje, Kozje, Brežice, Radlje, Ajdovščina in deželi nemška Koroška in Tirolska. V naslednjih sodnih okrajih in deželah pa je bilo število tam rojenih višje kot pa tja pristojnih: Kostanjevica, Borovlje, Vransko, Ljutomer, Ormož, Trst, Sežana, Gradiška, nemška Štajerska, Spodnja Avstrija, Istra in Hrvatska.

pravice v sodnih okrajih Kostanjevica, Cerknica in Trebnje. Povsem obratno pa je z rojenimi v sodnem okraju Ljubljana okolica. 1728 ali 84,3 % tam rojenih je imelo v občinah tega sodnega okraja tudi domovinsko pravico. In zanimivost, 49 oseb je uspelo dobiti pristojnost v Ljubljani. Več kot 10 oseb pa je imelo domovinsko pravico še v sodnih okrajih Škofja Loka (16), Kranj (28), Vrhnika (40), Litija (25), Brdo 257) in Kamnik (39). Za vse sodne okraje Kranjske navajam podatke v posebni tabeli v opombah.⁴⁸

V moštveno knjigo so zapisovali tudi spremembo pristojnosti v času zaposlitve v tovarni. Spremembe so zabeležene za 1168 oseb. 446 oseb ali 38,3 % je dobilo na novo pristojnost v mestu in sodnem okraju Ljubljana okolica. Nekaj več kot 20 % med njimi je bilo tu rojenih, torej jim je uspelo dobiti domovinsko pravico v kraju rojstva. Ne vemo pa, kakšen odstotek med njimi je to uredilo na podlagi ustreznih predpisov, ki so dovoljevali spremembo zaradi dovolj dolgega bivanja (več kot 10 let) in koliko so te spremembe zaradi poroke s partnerjem, ki je tukaj imel domovinsko pravico.

Primerjava podatka o rojstnem kraju in spolu nam pokaže, da ni bistvenih razlik v geografski mobilnosti po spolu. Moških je bilo po rojstvu iz Kranjske 562 ali 90,9 %, žensk pa 3563 ali 94,3 %. Pregled po drugih deželah nam pokaže, da je bilo iz slovenske Koroške 0,3 % moških in 0,4 % žensk, iz slovenske Štajerske 3,4 % moških in 2,2 % žensk, iz Primorske 2,4 % moških in 1,3 % žensk, iz drugih dežel in držav zunaj slovenskega narodnostnega ozemlja pa 3,1 % moških in 2,1 % žensk. Nobenega moškega ni bilo iz naslednjih sodnih okrajev: Postojna, Ilirska Bistrica, Krško, Kostanjevica, Cerknica, Kranjska gora, Črnomelj, Celovec, Trbiž, Beljak, Doberla vas, Železna Kapla, Velikovec, Konjice, Ormož, Kozje, Radlje, Slovenj Gradec, Ajdovščina, Bovec, Cerkno, nemške Koroške, Zgornje Avstrije, Češke, Moravske, Istre in Italije. Med ženskami ni bila nobena rojena v sodnem okraju Koper ter v Šleziji, Galiciji ali drugih državah.

Analiza podatkov o rojstnem kraju ter kraju domovinske pravice nam pokaže, da so bili doselitveni tokovi v mesto in mestu najbližje okoliške kraje dokaj močni, hkrati pa geografsko omejeni predvsem na deželo Kranjsko. Rezultati so prikazani le v najbolj grobih obrisih, nakazani so samo prevladujoči trendi, ker pač ni bil namen te študije podrobnejše analizirati migracijskih procesov na slovenskem narodnostnem ozemlju. Opozorila sem le na nekatere najbistvenejše poteze, ki se bolj neposredno dotikajo mesta Ljubljane ter gravitirajoče okolice, ki jo nekateri geografi in urbanisti imenujejo »velika Ljubljana«.

⁴⁸ Osebe s krajem rojstva in domovinske pravice v istem sodnem okraju v odstotkih (samo na Kranjskem):

Ljubljana	38,9	Mokronog	48,5	Cerknica	57,1
Ljubljana okolica	84,3	Radeče	73,7	Kranjska gora	66,7
Postojna	44,4	Škofja Loka	63,8	Radovljica	71,2
Ilirska Bistrica	66,7	Kranj	69,3	Novo mesto	80
Senožeče	75	Trzič	75	Zužemberk	75
Vipava	69,2	Vrhnika	82,6	Trebnje	80
Kočevje	54,5	Litija	80,2	Brdo	71,4
Velike Lašče	61,9	Višnja gora	56,5	Kamnik	72,3
Ribnica	55	Idrija	85,7	Metlika	100
Krško	65,7	Lož	70,6	Črnomelj	66,7
Kostanjevica	22,2	Logatec	73,9		

Tabela številka 5
Frekvenčne porazdelitve po kraju bivanja:

Kraj bivanja	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
Ljubljana	2743	62,0	63,3
Vič	237	5,4	5,5
Moste	43	1,0	1,0
Vodmat	19	0,4	0,4
Spodnja Šiška	95	2,1	2,2
Zgornja Šiška	74	1,7	1,7
Šentvid	93	2,1	2,1
Glince	194	4,4	4,5
Štepanjska vas	41	0,9	0,9
Ježica	65	1,5	1,5
Črnuče	39	0,9	0,9
Vižmarje	19	0,4	0,4
Spodnje Gameljne	14	0,3	0,3
Sostro	1	0,0	0,0
Stožice	17	0,4	0,4
Spodnja Hrušica	5	0,1	0,1
Podutik	26	0,6	0,6
Kozarje	46	1,0	1,1
Brdo	17	0,4	0,4
Srednje Gameljne	14	0,3	0,3
Dravlje	29	0,7	0,7
Sneberje	7	0,2	0,2
Zgornje Gameljne	14	0,3	0,3
Gmajna	5	0,1	0,1
Rudnik	26	0,6	0,6
Tacen	31	0,7	0,7
Kamna Gorica	10	0,2	0,2
Podgora	4	0,1	0,2
Koseze	11	0,2	0,1
Zapuže	7	0,2	0,2
Stranska vas	9	0,2	0,2
Jarše	1	0,0	0,2
Šmartno pod Šmarno goro	31	0,7	0,0
Dobrova	36	0,8	0,7
Karolinska zemlja	2	0,0	0,8
Dobrunje	30	0,7	0,0
Nadgorica	15	0,3	0,7
Podsmreka	10	0,2	0,3

Kraj bivanja	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
Brezovica	51	1,2	0,2
Staneče	14	0,3	1,2
Tomačevo	9	0,2	0,3
Mala vas	3	0,1	0,2
Šujica	7	0,2	0,1
Ilovica	9	0,2	0,2
Savlje	13	0,3	0,2
Razore	2	0,0	0,3
Dragomer	9	0,2	0,0
Trata	2	0,0	0,2
Vnanje Gorice	6	0,1	0,0
Ježa	4	0,1	0,1
Dvor	3	0,1	0,1
Vikrče	1	0,1	0,1
Daljna vas	2	0,0	0,0
Orle	4	0,0	0,0
Zgornje Pirniče	13	0,1	0,1
Selo	4	0,3	0,3
Dolnica	2	0,1	0,1
Kleče	2	0,0	0,0
Dolsko	1	0,0	0,0
Spodnje Pirniče	8	0,0	0,0
Polje	24	0,2	0,2
Rašica	2	0,5	0,6
Medno	5	0,0	0,0
Podgorica	4	0,1	0,1
Lukovica	1	0,1	0,1
Hruševo	1	0,0	0,0
Šmartno Sava	10	0,0	0,0
Poljane	2	0,2	0,2
Gunclje	2	0,0	0,0
Notranje Gorice	3	0,0	0,0
Hauptmanca	1	0,1	0,1
Plešivica	3	0,0	0,0
Studenec	3	0,1	0,1
Brezje	1	0,1	0,1
Bizovik	5	0,0	0,0
Slape	1	0,1	0,1
Brod	1	0,0	0,0
Blatna Brezovica	1	0,0	0,0
Zgornja Hrušica	2	0,0	0,0

Kraj bivanja	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
Želimplje	1	0,0	0,0
Srednja vas	2	0,0	0,0
Javor	1	0,0	0,0
Ihan	1	0,0	0,0
Dol	1	0,0	0,0
Zapoge	2	0,0	0,0
Brej podatka	94	2,1	izgubljene vrednosti
Skupaj	4423	100,0	100,0

Že pri opisu moštvene knjige sem omenila, da je bila tobačna tovarna ena redkih industrijskih podjetij, kjer so zahtevali od svojih zaposlenih tudi podatke o kraju bivanja.

Zaposleni v tobačni tovarni so bivali v 86 krajih in zaselkih. Velika večina, 2743 ali 62 % je stanovala v mestu. Večje število delavcev je prebivalo še na Viču — 237 ali 5,4 % in Glincah — 194 ali 4,4 %. Vič je najbližji obratu, ki je stal na robu mestnega ozemlja na meji s tem zaselkom. Razlog za visoko število zaposlenim s krajem bivanja na Glincah pa najverjetneje lahko iščemo v dejstvu, da so bile Glince kraj, ki je bil več kot 30 let, do začetka 19. stoletja, povezan s proizvodnjo tobaka ter je očitno tudi dobrega pol stoletja pozneje še vedno živa tradicija botrovala zaposlitvi večjega števila krajanov v novi tobačni tovarni. V tabeli frekvenčnih porazdelitvah oseb po kraju bivanja nas mora presenetiti edino dokaj visoko število delavcev, ki so prihajali na delo iz precej oddaljenih krajev, kot so Brezovica, Ježica, vsi trije zaselki Gamelj, Šentvida, Tacna in še vrste drugih. Pri tem seveda mislim na objektivno omejene možnosti prihajanja na delo, ker so delavci prihajali na delo večinoma peš. V času pred prvo svetovno vojno lahko upravičeno lahko domnevamo, da glavna zaposlenih gotovo ni imela niti kolesa. Natančnih podatkov žal nimamo. V letih tik pred prvo svetovno vojno je bil delovni čas od jutra do večera, in ne manj kot 10 ur, pred tem pa tudi daljši. Zato nas mora začuditi, da je, čeprav velja le za nekaj desetih posameznikov, določeno število zaposlenih prihajalo na delo iz krajev, ki so tudi nekaj ur peš hoje oddaljeni od tovarne.

Če gledamo podatke o kraju bivanja po spolu, ugotovimo, da so moški prebivali le v 42 krajih od skupno 86, ženske pa v 83.⁴⁹ Ne pokaže pa nam ta

⁴⁹ Moški niso prebivali v naslednjih krajih: Vižmarje, Spodnje Gameljne, Sostro, Spodnja Hrušica, Srednje Gameljne, Sneberje, Zgornje Gameljne, Kamna gorica, Podgora, Koseze, Stranska vas, Jarše, Karolinska zemlja, Mala vas, Ilovica, Savlje, Razore, Dragomer, Trata, Vnanje gorice, Ježa, Dvor, Vikrče, Daljna vas, Orle, Dolnice, Kleče, Dolsko, Spodnje Pirniče, Rašica, Medno, Lukovica, Hruševo, Poljane, Gunclje, Notranje gorice, Hauptmanca, Studenec, Brezje, Slape, Brod, Brdo, Blatna Brezovica,

primerjava drugih razlik. Pri tem mislim na možnost, da bi v bolj oddaljenih krajih stanovali večinoma samo moški ali pa celo obratno. Takih primerov ni. Resda so kraji, od koder so prihajale na delo samo ženske, vendar je to povsem razumljivo, ker je bilo delavk več kot šestkrat več kot moških.

S primerjavo med podatki o kraju rojstva in kraju bivanja sem hotela preveriti, kako je potekalo doseljevanje v Ljubljano. Zanimalo me je, ali lahko govorimo o predpostavki, da je bilo to doseljevanje v kakršnikoli obliki organizirano. To bi namreč lahko trdili, če bi ugotovili, da se je večina rojenih v enem sodnem okraju tudi naselila v istem kraju bivanja. Upravičena je namreč bila domneva, da so znanci, prijatelji, sovaščani, ki so že živeli v mestu ter se zaposlili v tovarni, spodbudili in tudi pripravili prihod novih sovaščanov oziroma krajanov. To hipotezo nam rezultati teh primerjav potrjujejo. Kar iz 33 sodnih okrajev in dežel so se vse tam rojene osebe naselile v Ljubljani.⁵⁰ Za 45 sodnih okrajev in dežel ugotavljamo, da je v mestu prebivalo več kot 75 % tam rojenih oseb.⁵¹ Le iz sodnih okrajev Ljubljana okolica, Vrhnika, Pliberk, Vransko, Sevnica, Brežice in nemške Koroške je bil odstotek tam rojenih, ki so stanovali v mestu, precej nižji, med 36 % in 71,4 %.⁵² Za ljubljansko okolico in Vrhniko je to seveda popolnoma razumljivo, saj so kraji v obeh sodnih okrajih tako blizu tovarne, da se delavcem sploh ni bilo treba seliti iz svojega rojstnega kraja, ker so lahko na delo hodili kar od tam.

Zaposleni v tobačni tovarni so bili v času od ustanovitve tovarne do konca leta 1914 rojeni med leti 1820 in 1896. Le za 28 delavcev ni vpisane letnice rojstva v moštveni knjigi.

Zgornja Hrušica, Želimlje, Javor in Zapoge. Ženske niso prebivale v krajih Plešivica, Ihan in Dol.

⁵⁰ To so bili naslednji sodni okraji in dežele: Ilirska Bistrica, Idrija, Lož, Kranjska gora, Žužemberk, Metlika, Črnomelj, Borovlje, Celovec, Trbiž, Beljak, Dobrla vas, Železna Kapla, Konjice, Gornji grad, Ormož, Ptuj, Kozje, Radlje, Slovenj Gradec, Gorica, Komen, Bovec, Cerkno, Gradiška, Tirolska, Zgornja Avstrija, Češka, Moravska, Šlezija, Galicija, Istra in druge države.

⁵¹ Osebe, rojene v naslednjih sodnih okrajih (v odstotkih), ki so prebivale v mestu Ljubljana:

Ljubljana mesto	92	Kranj	79,4	Šmarje	85,7
Postojna	77,8	Tržič	91,7	Laško	90,5
Senožeče	75	Litija	86,2	Maribor	88,9
Vipava	84,6	Višnja gora	88,6	Trst	78,6
Kočevje	90,9	Logatec	82,6	Ajdovščina	80
Velike Lašče	90,5	Cerknica	83,3	Nemška Štajerska	86,4
Ribnica	90	Radovljica	94,8	Spodnja Avstrija	85,7
Krško	93,8	Novo mesto	86,8	Hrvatska	87
Kostanjevica	75	Trebnje	86,7	Ogrska	87,5
Mokronog	87,9	Brdo	83,6	Italija	75
Radeče	84,2	Kamnik	86,3		
Škofja Loka	87,1	Celje	83,3		

⁵² V te sodnih okrajih je bil odstotek tam rojenih in stanujočih v mestu Ljubljana naslednji:

Ljubljana okolica	36	Sevnica	71,4
Vrhnika	67,5	Brežice	71,4
Pliberk	66,7	Nemška Koroška	66,7
Vransko	71,4		

Tabela številka 6

Frekvenčne porazdelitve po letnicah rojstva:

Leto rojstva	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
1820	1	0,0	0,0
1822	2	0,0	0,0
1823	1	0,0	0,0
1824	1	0,0	0,0
1825	2	0,0	0,0
1828	4	0,1	0,1
1829	3	0,1	0,1
1830	3	0,1	0,1
1831	2	0,0	0,0
1832	6	0,1	0,1
1833	9	0,2	0,2
1834	5	0,1	0,1
1835	4	0,1	0,1
1836	3	0,1	0,1
1837	5	0,1	0,1
1838	11	0,2	0,3
1839	9	0,2	0,2
1840	7	0,2	0,2
1841	8	0,2	0,2
1842	12	0,3	0,3
1843	12	0,3	0,3
1844	15	0,3	0,3
1845	15	0,3	0,3
1846	17	0,4	0,4
1847	17	0,4	0,4
1848	20	0,5	0,5
1849	27	0,6	0,6
1850	24	0,5	0,5
1851	27	0,6	0,6
1852	26	0,6	0,6
1853	28	0,6	0,6
1854	16	0,4	0,4
1855	21	0,5	0,5
1856	30	0,7	0,7
1857	37	0,8	0,8
1858	51	1,2	1,2
1859	51	1,2	1,2
1860	41	0,9	0,9

Leto rojstva	Število	V od- stotkih (na celoto)	V od- stotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
1861	57	1,3	1,3
1862	62	1,4	1,4
1863	68	1,5	1,5
1864	71	1,6	1,6
1865	78	1,8	1,8
1866	91	2,1	2,1
1867	93	2,1	2,1
1868	90	2,0	2,0
1869	95	2,1	2,2
1870	139	3,1	3,2
1871	120	2,7	2,7
1872	152	3,4	3,5
1873	128	2,9	2,9
1874	174	3,9	4,0
1875	192	4,3	4,4
1876	154	3,5	3,5
1877	155	3,5	3,5
1878	161	3,6	3,7
1879	170		3,9
1880	180	4,1	4,1
1881	178	4,0	4,1
1882	150	3,4	3,4
1883	124	2,8	2,8
1884	105	2,4	2,4
1885	89	2,0	2,0
1886	118	2,7	2,7
1887	101	2,3	2,3
1888	87	2,0	2,0
1889	102	2,3	2,3
1890	73	1,7	1,7
1891	68	1,5	1,5
1892	58	1,3	1,3
1893	65	1,5	1,5
1894	41	0,9	0,9
1895	30	0,7	0,7
1896	3	0,1	0,1
Brez podatka	28	0,6	izgubljene vrednoti
Skupaj	4423	100,0	100,0

Tabela številka 7
Starost ob vstopu

Starost v letih	Število	V od- stotkih (na celoto)	V od- stotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
9	1	0,0	0,0
10	3	0,1	0,1
11	19	0,4	0,4
12	85	1,9	1,9
13	193	4,4	4,4
14	446	10,1	10,1
15	426	9,6	9,7
16	436	9,9	9,9
17	428	9,7	9,7
18	331	7,5	7,5
19	273	6,2	6,2
20	195	4,4	4,4
21	165	3,7	3,8
22	148	3,3	3,4
23	144	3,3	3,3
24	157	3,5	3,6
25	166	3,8	3,8
26	156	3,5	3,5
27	117	2,6	2,7
28	91	2,1	2,1
29	79	1,8	1,8
30	51	1,2	1,2
31	43	1,0	1,0
32	50	1,1	1,1
33	31	0,7	0,7
34	25	0,6	0,6
35	23	0,5	0,5
36	19	0,4	0,4
37	16	0,4	0,4
38	11	0,2	0,3
39	12	0,3	0,3
40	9	0,2	0,2
41	7	0,2	0,2
42	5	0,1	0,1
43	8	0,2	0,2
44	3	0,1	0,1
45	2	0,0	0,0
46	2	0,0	0,0
47	2	0,0	0,0

Starost v letih	Število	V od- stotkih (na celoto)	V od- stotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
48	2	0,0	0,0
49	2	0,0	0,0
50	2	0,0	0,0
51	1	0,0	0,0
52	1	0,0	0,0
56	1	0,0	0,0
Brez podatka	36	0,8	izgubljene vrednosti
Skupaj	4423	100,0	100,0

Frekvenčne porazdelitve po letnicah rojstva kažejo, da število delavcev, rojenih po posameznih letih, zelo enakomerno narašča vse do leta 1893, ko začne spet enakomerno padati. Največ oseb je bilo rojenih med leti 1858 in 1893.

Precej bolj zanimiva je seveda starost delavcev. Izračunani sta dve, starost ob vstopu na delo in starost ob prenehanju zaposlitve. Starosti ob začetku dela nismo mogli izračunati za 36 delavcev, starosti ob prenehanju zaposlitve pa za 780 delavcev. Ta zadnja številka nas ne sme presenetiti, ker sem podatke iz možtvne knjige izpisala do vključno 31. decembra 1914 in 780 delavcev je bilo takrat še vedno zaposlenih.

Za bežen pogled na tabelo s podatki o starosti ob vstopu na delo nam pove, da je bila tobačna tovarna kolektiv z zelo mladim delavstvom. Poprečna starost ob zaposlitvi je bila namreč 19 let. Največ zaposlenih je bilo starih med 13 in 27 let, bilo jih je 3781 ali 85,5 %. Najmlajši je imel ob začetku zaposlitve 9 let, najstarejši pa 56 let. Številčno so najmočnejše skupine oseb starih od 14 do 17, saj je bilo skupno toliko starih oseb 1736 ali 39,2 %. Med 9 in 14 let je bilo starih 310 ali 6,8 %. Število oseb, ki so se zaposlile po 28. letu, pa se postopoma zelo enakomerno zmanjšuje.

Še bolj zanimive rezultate je dal izračun starosti ob vstopu na delo po spolu. Zaposlil se ni noben fant mlajši od 13 let in nobena ženska starejša od 50 let. Zanimivo je tudi, da se ni zaposlil noben moški v starosti od 46 do 49 let. Mlajše od 13 let, stare med 9 in 12 let, so se torej zaposlile samo deklice. Procentualno je bilo ob začetku zaposlitve deklet največ starih 14 let, 443 ali 11,5 % vseh delavk, med delavci pa skupina stara 25 let, 84 ali 13,6 % vseh moških. Nad deset odstotkov je bilo še žensk starih po 15, 16 in 17 let. Po tej starosti odstotek po posameznih letih zelo enakomerno pada. Med moškimi je bilo več kot deset odstotkov starih po 24, 25 in 26 let, ko začne odstotek starejših tudi enakomerno padati.

Tabela številka-8
Starost ob izstopu:

Starost v letih	Število	V od- stotkih (na celoto)	V od- stotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
14	1	0,0	0,0
16	12	0,3	0,3
17	21	0,5	0,6
18	45	1,0	1,2
19	59	1,3	1,6
20	58	1,3	1,6
21	73	1,7	2,0
22	80	1,8	2,2
23	69	1,6	1,9
24	104	2,4	2,8
25	116	2,6	3,2
26	104	2,4	2,8
27	128	2,9	3,5
28	161	3,6	4,4
29	142	3,2	3,9
30	125	2,8	3,4
31	147	3,3	4,0
32	124	2,8	3,4
33	120	2,7	3,3
34	153	3,5	4,2
35	113	2,6	3,1
36	131	3,0	3,6
37	117	2,6	3,2
38	120	2,7	3,3
39	87	2,0	2,4
40	93	2,1	2,5
41	68	1,5	1,9
42	70	1,6	1,9
43	70	1,6	1,9
44	82	1,9	2,2
45	58	1,3	1,6
46	47	1,1	1,3
47	68	1,5	1,9
48	52	1,2	1,4
49	56	1,3	1,5
50	38	0,9	1,0
51	46	1,0	1,3
52	47	1,1	1,3
53	43	1,0	1,2

Starost v letih	Število	V od- stotkih (na celoto)	V od- stotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
54	51	1,2	1,4
55	26	0,6	0,7
56	29	0,7	0,8
57	27	0,6	0,7
58	37	0,8	1,0
59	21	0,5	0,6
60	31	0,7	0,8
61	26	0,6	0,7
62	14	0,3	0,4
63	17	0,4	0,5
64	15	0,3	0,4
65	18	0,4	0,5
66	21	0,5	0,6
67	12	0,3	0,3
68	7	0,2	0,2
69	9	0,2	0,2
70	2	0,0	0,1
71	4	0,1	0,1
72	5	0,1	0,1
73	8	0,2	0,2
74	4	0,1	0,1
75	2	0,0	0,1
76	3	0,1	0,1
78	2	0,0	0,1
81	1	0,0	0,0
87	1	0,0	0,0
90	2	0,0	0,1
Brez podatka	780	17,6	izgubljene vrednosti
Skupaj	4423	100,0	100,0

Ob prenehanju zaposlitve so bili delavci tobačne tovarne, moški in ženske, stari najmanj 14 in največ 90 let. Poprečno so bili stari, ko so prenehali delati v tobačni tovarni, nekaj več kot 34 let in 9 mesecev. Največ delavcev, 1905 ali 43,1 %, je prenehalo delati v tovarni, ko so bili stari med 24 in 38 leti. Tudi ta podatek je dokaj presenetljiv, še posebno, če ga gledamo z današnjimi očmi, ko vemo, da so to človekova najbolj produktivna leta. Ni pa več tolikšno prese- nečenje, če gledamo v primerjavi s starostjo ob začetku zaposlitve, ki je za velik del zaposlenih tudi precej nižja kot pa je to danes.

Najmlajše in najstarejše so bile ob odhodu iz tovarne delavke, stare 14 oziro- ma 81, 87 in 90 let. Do 90. leta starosti sta delali kar dve ženski. Najmlajši moški je imel ob prenehanju zaposlitve 16 let, najstarejši pa 78 let. Največ delavcev je zapustilo tovarno v starosti od 25 do 44 let, delavk pa v starosti od 22 do 40 let. Prvih je bilo 252 ali 54,2 % od moških, za katere smo lahko izračunali starost ob izstopu, drugih pa 2018 ali 63,5 %.

V analizo delavstva ljubljanske tobačne tovarne smo uvrstili tudi podatek o stanu, ki je gotovo dovolj pomemben indikator v tem primeru, ko gre za tovarno z izredno velikim številom zaposlenih žensk.

Razdelitev delavcev po podatku o stanu je vidna iz spodnje tabele.

Tabela številka 9

Stan	Število	V od- stotkih
samski	1694	38,3
poročen	2586	58,5
ovdovel	115	2,6
brez podatka	28	0,6
Skupaj	4423	100

Glede na to, da smo imeli podatke o letu poroke in vdovstva za precejšnje število zaposlenih, smo opravili tudi primerjave med starostjo ob prvi in drugi poroki, o vdovstvu po spolu ter izračunali trajanje zakona, to je čas od poroke do vdovstva.

Tabela številka 10
Starost ob prvi poroki:

Starost v letih	Število	V od- stotkih (na celoto)	V od- stotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
15	2	0,0	0,1
16	2	0,0	0,1
17	9	0,2	0,4
18	37	0,8	1,6
19	79	1,8	3,5
20	100	2,3	4,4
21	159	3,6	7,0
22	192	4,3	8,4
23	198	4,5	8,7
24	224	5,1	9,8
25	203	4,6	8,9
26	182	4,1	8,0
27	144	3,3	6,3
28	159	3,6	7,0
29	118	2,7	5,2
30	89	2,0	3,9
31	69	1,6	3,0
32	43	1,0	1,9
33	52	1,2	2,3
34	40	0,9	1,8
35	36	0,8	1,6
36	23	0,5	1,0
37	22	0,5	1,0
38	20	0,5	0,9
39	11	0,2	0,5
40	10	0,2	0,4
41	14	0,3	0,6
42	3	0,1	0,1
43	6	0,1	0,3
44	5	0,1	0,2
45	6	0,1	0,3
46	5	0,1	0,2
47	2	0,0	0,1
48	4	0,1	0,2
49	3	0,1	0,1
50	1	0,0	0,0
51	1	0,0	0,0
52	1	0,0	0,0
53	1	0,0	0,0

Starost v letih	Število	V od- stotkih (na celoto)	V od- stotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
60	1	0,0	0,0
Brez podatka	2147	48,4	izgubljene vrednosti
Skupaj	4423	100,0	100,0

Starost ob prvi poroki smo lahko izračunali za 2276 oseb, to je za 88 % vseh poročenih. Iz primerjave starosti ob prvi poroki po spolu se vidi, da je bila le za 25 moških vpisana letnica poroke. Zaposleni so se poročali med 14. in 60. letom starosti. Poprečna starost ob prvi poroki je bila 26 let. Skoraj tri četrtine se jih je poročilo med 20. in 29. letom starosti. Zanimivo je, da se je do 18. leta poročilo le 13 delavk. Daleč največ se jih je omožilo v starosti 25 in 26 let, kar 44 % vseh poročenih. Po 37. letu starosti število porok pri ženskah hitro pada. Do 41. leta se jih je poročilo samo 76, po tem letu samo še 39 do najstarejše, ki se je omožila stara 60 let.

Tabela številka 11
Starost ob drugi poroki:

Starost v letih	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
23	3	0,1	3,0
24	1	0,0	1,0
25	1	0,0	1,0
26	1	0,0	1,0
27	1	0,0	1,0
28	5	0,1	5,1
29	3	0,1	3,0
30	4	0,1	4,0
31	5	0,1	5,1
32	10	0,2	10,1
33	6	0,1	6,1
34	7	0,2	7,1
35	1	0,0	1,0
36	3	0,1	3,0
37	10	0,2	10,1
38	7	0,2	7,1
39	2	0,0	2,0
40	4	0,1	4,0
41	2	0,0	2,0
42	2	0,0	2,0
43	5	0,1	5,1
44	2	0,0	2,0
46	1	0,0	1,0
47	1	0,0	1,0
48	2	0,0	2,0
49	1	0,0	1,0
50	2	0,0	2,0
52	1	0,0	1,0
53	2	0,0	2,0
54	1	0,0	1,0
Brez podatka	4324	97,8	izgubljene vrednosti
Skupaj	4423	100,0	100,0

Drugič se je poročilo 99 žensk, starih od 23 do 54 let. Poprečna starost ob drugi poroki je bila 36 let. Dve delavki pa sta se poročili celo trikrat.

Tabela številka 12
Starost ob vdovstvu:

Starost v letih	Število	V od- stotkih (na celoto)	V od- stotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
19	1	0,0	1,1
20	1	0,0	1,1
23	3	0,1	3,3
25	4	0,1	4,4
26	5	0,1	5,5
27	5	0,1	5,5
28	2	0,0	2,2
29	3	0,1	3,3
30	3	0,1	3,3
31	6	0,1	6,6
32	2	0,0	2,2
33	3	0,1	3,3
34	4	0,1	4,4
35	4	0,1	4,4
36	5	0,1	5,5
37	7	0,2	7,7
38	3	0,1	3,3
39	4	0,1	4,4
40	2	0,0	2,2
42	3	0,1	3,3
43	3	0,1	3,3
44	4	0,1	4,4
45	1	0,0	1,1
46	1	0,0	1,1
47	1	0,0	1,1
48	2	0,0	2,2
49	2	0,0	2,2
50	2	0,0	2,2
51	1	0,0	1,1
56	1	0,0	1,1
57	1	0,0	1,1
Brez podatka	4334	97,9	izgubljene vrednosti
Skupaj	4423	100,0	100,0

Ovdovelo je 115 zaposlenih, med njimi je bilo 91 žensk, starih med 19 in 57 leti. Starost smo lahko izračunali za 89 ovdovelih oseb. Njihova povprečna starost je bila 35 let in 5 mesecev.

Tabela številka 13
Čas od prve poroke do vdovstva:

Leto	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
1	4	0,1	5,5
2	5	0,1	6,8
3	4	0,1	5,5
4	7	0,2	9,6
5	3	0,1	4,1
6	8	0,2	11,0
7	3	0,1	4,1
8	6	0,1	8,2
9	3	0,1	4,1
10	7	0,2	9,6
11	3	0,1	4,1
12	3	0,1	4,1
13	1	0,0	1,4
14	2	0,0	2,7
15	3	0,1	4,1
16	3	0,1	4,1
17	2	0,0	2,7
18	1	0,0	1,4
22	1	0,0	1,4
23	1	0,0	1,4
24	1	0,0	1,4
26	1	0,0	1,4
Brez podatka	4351	98,3	izgubljene vrednosti
Skupaj	4423	100,0	100,0

Za 72 žensk smo lahko izračunali, da so bile poročene od enega leta do 26 let, ko so ovdovele. Poprečno so bile poročene 8 let in 9 mesecev.

V naslednjih šestih tabelah so obdelani podatki datumov začetka in prenehanja zaposlitve v tobačni tovarni. Posebej so izračunane frekvenčne porazdelitve po letih, mesecih in dnevih za oba vpisana podatka.

Tabela številka 14

Datum vstopa — leto:

Leto	Število	V odstotkih
1	2	3
1865	1	0,0
1869	1	0,0
1871	69	1,6
1872	24	0,5
1873	37	0,8
1874	53	1,2
1875	31	0,7
1876	72	1,6
1877	38	0,9
1878	30	0,7
1879	30	0,7
1880	43	1,0
1881	148	3,3
1882	127	2,9
1883	91	2,1
1884	137	3,1
1885	112	2,5
1886	113	2,6
1887	162	3,7
1888	225	5,1
1889	144	3,3
1890	96	2,2
1891	106	2,4
1892	59	1,3
1893	47	1,1
1894	89	2,0
1895	163	3,7
1896	386	8,7
1897	225	5,1
1898	41	0,9
1899	48	1,1
1900	130	2,9
1901	266	6,0
1902	103	2,3
1903	135	3,1
1904	25	0,6
1905	82	1,9
1906	59	1,3
1907	130	2,9
1908	119	2,7

Leto	Število	V odstotkih
1	2	3
1909	131	3,0
1910	89	2,0
1911	114	2,6
1912	48	1,1
1913	27	0,6
1914	16	0,4
Skupaj	4423	100,0

Tabela številka 15
Datum vstopa — mesec:

Mesec	Število	V odstotkih
januar	547	12,4
februar	292	6,6
marec	316	7,1
april	321	7,3
maj	293	6,6
junij	286	6,4
julij	479	10,8
avgust	411	9,3
september	447	10,1
oktober	402	9,1
november	380	8,6
december	247	5,6
Brez podatka	2	0,0
Skupaj	4423	100,0

Tabela številka 16
Datum vstopa — dan:

Dan v mesecu	Število	V od- stotkih
1	2	3
1	106	2,4
2	179	4,0
3	176	4,0
4	142	3,2
5	152	3,4
6	121	2,7
7	177	4,0
8	124	2,8
9	106	2,4
10	96	2,2
11	160	3,6
12	88	2,0
13	134	3,0
14	196	4,4
15	135	3,1
16	207	4,7
17	146	3,3
18	138	3,1
19	160	3,6
20	180	4,1
21	215	4,9
22	132	3,0
23	172	3,9
24	111	2,5
25	106	2,4
26	128	2,9
27	133	3,0
28	165	3,7
29	93	2,1
30	177	4,0
31	66	1,5
Brez podatka	2	0,0
Skupaj	4423	100,0

Tabela številka 17
Datum izstopa — leto:

Leto	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
1884	1	0,0	0,0
1889	1	0,0	0,0
1890	2	0,0	0,1
1891	5	0,1	0,1
1892	2	0,0	0,1
1893	70	1,6	1,9
1894	95	2,1	2,6
1895	98	2,2	2,7
1896	108	2,4	2,9
1897	92	2,1	2,5
1898	99	2,2	2,7
1899	102	2,3	2,8
1900	115	2,6	3,1
1901	94	2,1	2,5
1902	83	1,9	2,2
1903	136	3,1	3,7
1904	94	2,1	2,6
1905	92	2,1	2,5
1906	114	2,6	3,1
1907	145	3,3	3,9
1908	129	2,9	3,5
1909	79	1,8	2,1
1910	128	2,9	3,5
1911	211	4,8	5,7
1912	105	2,4	2,9
1913	125	2,8	3,4
1914	133	3,0	3,6
1915	115	2,6	3,1
1916	138	3,1	3,8
1917	154	3,5	4,2
1918	118	2,7	3,2
1919	127	2,8	3,4
1920	204	4,6	5,5
1921	125	2,8	3,4
1922	103	2,3	2,7
1923	56	1,3	1,5
1924	26	0,6	0,7
1925	22	0,5	0,6
1926	11	0,2	0,3

Leto	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
1927	3	0,1	0,1
1928	1	0,0	0,0
1929	1	0,0	0,0
1931	1	0,0	0,0
1932	1	0,0	0,0
1936	7	0,2	0,2
1937	1	0,0	0,0
1938	1	0,0	0,0
1940	1	0,0	0,0
Brez podatka	748	16,9	izgubljene vrednosti
Skupaj	4423	100,0	100,0

Tabela številka 18

Datum izstopa — mesec:

Mesec	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
januar	247	5,6	6,8
februar	279	6,3	7,6
marec	286	6,5	7,8
april	345	7,8	9,4
maj	338	7,6	9,3
junij	289	6,5	7,9
julij	328	7,4	9,0
avgust	358	8,1	9,8
september	349	7,9	9,6
oktober	328	7,4	9,0
november	281	6,4	7,7
december	223	5,0	6,1
Brez podatka	772	17,4	izgubljene vrednosti
Skupaj	4423	100,0	100,0

Tabela številka 19
Datum izstopa — dan:

Dan v mesecu	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
1	2	3	4
1	1178	26,6	32,3
2	81	1,8	2,2
3	65	1,5	1,8
4	55	1,2	1,5
5	69	1,6	1,9
6	64	1,4	1,8
7	82	1,9	2,2
8	63	1,4	1,7
9	77	1,7	2,1
10	72	1,6	2,0
11	69	1,6	1,9
12	85	1,9	2,3
13	110	2,5	3,0
14	87	2,0	2,4
15	87	2,0	2,4
16	77	1,7	2,1
17	82	1,9	2,2
18	80	1,8	2,2
19	67	1,5	1,8
20	80	1,8	2,2
21	76	1,7	2,1
22	89	2,0	2,4
23	83	1,9	2,3
24	106	2,4	2,9
25	106	2,4	2,9
26	69	1,6	1,9
27	94	2,1	2,6
28	119	2,7	3,3
29	75	1,7	2,1
30	116	2,6	3,2
31	87	2,0	2,4
Brez podatka	773	17,5	izgubljene vredosti
Skupaj	4423	100,0	100,0

Število na novo zaposlenih se je v tobačni tovarni iz leta v leto močno spreminjalo. Največ se jih je zaposlilo v letu 1896, najmanj — brez upoštevanja dveh zaposlitev v letu 1865 in 1869 — v letu 1914. Če upoštevamo samo podatke do konca leta 1914, je največ delavcev zapustilo tobačno tovarno leta 1911, najmanj pa v letih 1884 in 1889. Od delavcev, ki so se zaposlili v tovarni do vključno leta 1914, je zadnji zapustil delo v njej leta 1940. Pogled na obe tabeli s frekvencami porazdelitve po mesecu začetka in konca zaposlitve se med seboj nekoliko razlikujeta. Prihodi so precej bolj neenakomerno porazdeljeni po mesecih kot pa odhodi, distribucija prihodov in odhodov po mesecih je torej različna. Število prihodov dokaj izstopa v mesecih januarju, juliju in septembru, ko je najvišja. V teh treh mesecih se je zaposlilo v tovarni skupno kar 33,3 % vseh novih delavcev. Najmanj je bilo na novo zaposlenih — presenetljivo — v decembru. Ne moremo trditi, da visokemu številu vstopov na delo v enem mesecu hkrati sledi tudi visoko število izstopov v istem mesecu. Večina delavcev je namreč zapustila delo v mesecih april, maj, junij, avgust, september in oktober. Najmanj jih je odšlo v decembru in januarju. Zanimivo je, da je razlika med najmanjšim in najvišjim številom prihodov trikrat večja kot razlika med najmanjšim in najvišjim številom odhodov z dela. Kot vidimo, časovni vzorec zaposlovanja delavcev v ljubljanski tobačni tovarni ni posem enak tistemu, ki smo ga ugotovili pri analizi podatkov moštvenih knjig drugih slovenskih industrijskih obratov. Težko bi namreč govorili o bolj ali manj izrazitih tendencah zaposlovanja v jesenskih mesecih in pogostejšega zapuščanja dela v spomladanskih. Kljub vsemu pa na podlagi rezultatov, ki smo jih dobili, lahko sklepamo, da je imel letni čas, čeprav ne tako izrazito, določen vpliv tudi na ritem zaposlovanja delavstva v tobačni tovarni v Ljubljani.

Primerjava med začetkom in koncem zaposlitve po dnevih nam pokaže obratno sliko kot rezultat izračunov za mesec. Tokrat so bolj enakomerno razdeljeni prihodi po vseh dnevih v mesecu. Pri odhodih pa vzbuja pozornost veliko število odhodov prvega dne v mesecu, mogoče tudi zaradi tega, ker smo danes bolj navajeni, da se zaposlitev pogosteje zaključi konec meseca. 33 % delavcev, ki se jih je zaposlilo v tovarni do konca leta 1914, je v njej delalo tudi še po 1. januarju 1915, to je v obdobju, ki ga nisem več zajela v analizo.

S primerjavo podatkov o letnicah začetka zaposlitve v tobačni tovarni in rojstnim krajem je bila preverjena tudi hipotetična možnost njune povezave. Zanimalo me je namreč, ali je mogoče trditi, da so se iz posameznih sodnih okrajev in dežel v istem letu zaposlile večje skupine delavcev, ker bi lahko dovolj upravičeno domnevali, da so bile organizirane. Ta primerjava takšne hipoteze ni potrdila.

Število delavcev, ki so se na novo zaposlili in število delavcev, ki so odšli, zelo niha glede na spremembo števila vseh zaposlenih. Razlike med obema številoma pa niso velike. Na novo se jih je zaposlilo najmanj 0,8 % v letu 1914, največ pa 17,1 % v letu 1894. Odšlo je med najmanj 3,8 % v letu 1897 in največ 5,5 % v letu 1903. Odstotki so izračunani za čas od leta 1894 do 1914, ko imamo natančne podatke o številu vseh zaposlenih delavcev v tobačni tovarni.⁵³ Te

⁵³ Število prihodov in odhodov iz tovarne v odstotkih glede na število zaposlenih po posameznih letih:

številke nam kažejo, da je bila fluktuacija v tobačni tovarni precej manjša kot nam pokažejo analize podatkov moštvenih knjig v drugih industrijskih obratih.⁵⁴ Nenazadnje nam izredno nizko fluktuacijo dokazujeta tudi podatka, da se je dvakrat zaposlilo v tobačni tovarni le 7 delavcev, izmed začasno upokojenih pa je bilo do konca leta 1914 reaktiviranih 94.

Najtežje je bilo obdelati podatke o poklicni strukturi delavstva, zaposlenega v tobačni tovarni. Podatki, vpisani v rubriko o poklicu, so dejansko podatki o delovnem mestu. Resda je ponekod vpisan tudi poklic, ki se je ujemal z naravo dela oziroma delovnim mestom. Mizarji, ključavničarji, kovači in drugi delavci z obrtniškimi poklici so delali tudi na delovnem mestu, ki je zahteval takšno poklicno usposobljenost. Težji problem je bil določiti, kakšno kvalifikacijo je delavec dejansko imel na svojem delovnem mestu. Pri obrtniških poklicih to ni bilo težko, ker so vsi šteti kot kvalificirani delavci. Težje je bilo določiti, kdo je polkvalificiran oziroma priučen in kdo je nekvalificiran delavec, ker nimamo zanesljivih meril in ustreznih podatkov. Obenem vedno grozi nevarnost, da bi naredili napako in določali stopnjo kvalifikacije na podlagi današnjih meril in izkušenj. Ostal je samo kriterij dela pri stroju in predpostavka, da se je moral dela pri stroju priučiti in se ga tudi po današnjih merilih lahko šteje za polkvalificiranega.

Leto	Prihodi	Odhodi
1894	4,6	4,9
1895	8,3	5,0
1896	17,1	4,8
1897	9,5	3,8
1898	1,8	4,3
1899	2,1	4,5
1900	5,7	5,1
1901	10,9	3,8
1902	3,4	4,2
1903	5,5	5,5
1904	1,1	3,9
1905	3,5	3,9
1906	2,5	4,9
1907	5,7	6,3
1908	5,2	5,6
1909	5,6	3,4
1910	3,9	5,6
1911	5,1	9,4
1912	2,2	4,8
1913	1,3	6,0
1914	0,8	6,8

⁵⁴ Če primerjamo število prihodov in odhodov v industrijskih obratih na Slovenskem, za katere imamo na razpolago podatke iz moštvenih knjig, s približnimi ocenami, koliko delavcev so posamezni obrati zaposlovali, ugotovimo, da se je zamejnalo v njih vsako leto od ene tretjine do ene polovice vseh zaposlenih. To je neprijemno več kot v ljubljanski tobačni tovarni.

Tabela številka 20
a) Kvalifikacija ob nastopu dela

	Število	V odstotkih
nekvalificiran	4260	96,4
polkvalificiran	49	1,1
kvalificiran	109	2,5
brez podatka	5	0,1
Skupaj	4423	100,0

b) Kvalifikacija po prvi premestitvi

	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
nekvalificiran	1787	40,4	80,9
polkvalificiran	338	7,6	15,1
kvalificiran	84	1,9	3,8
brez podatka	2218	50,1	izgubljene vrednosti
Skupaj	4423	100,0	100,0

c) Kvalifikacija po drugi premestitvi

	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
nekvalificiran	897	20,3	79,7
polkvalificiran	178	4,0	15,8
kvalificiran	50	1,1	4,4
brez podatka	2298	74,5	izgubljene vrednosti
Skupaj	4423	100,0	100,0

Iz tabele številka 20 vidimo, da je bila velika večina delavstva tobačne tovarne nekvalificirana. Le za 5 delavcev nimamo podatka o kvalifikaciji, ker ni vpisanega njihovega delovnega mesta. Med polkvalificiranimi delavci je bilo 38,7% žensk, med kvalificiranimi pa samo dve. Za tobačno tovarno je bila značilna velika mobilnost zaposlenega delavstva znotraj tovarne. Polovica delavcev je med službovanjem spremenila delovno mesto enkrat, četrtnina dvakrat, 10% pa celo več kot trikrat. 18,9% prvič oziroma 20,2% drugič je bilo po zamenjavi delovnega mesta uvrščenih med polkvalificirane in kvalificirane delavce. 34 delavcev pa je bilo imenovanih za delovodjo in niso več šteti med delavstvo, temveč nameščence tovarne. S premestitvami se je tako kvalifikacijska struktura delavstva izboljševala. Tako se je število polkvalificiranih delavcev po premestitvah zvišalo z 1,1% na 12,7%, kvalificiranih pa z 2,5% na 5,5%. Kljub tem napredovanjem pa je kvalifikacijska struktura ostala še naprej zelo slaba. Posebej velja to za ženske.

Izračuni, opravljeni s pomočjo datumov premestitev, so naslednji: največ prvih premestitev po dnevih zabeležimo enaindvajseti dan, drugih pa prvi dan v mesecu, najmanj pa enaintrideseti dan prvič in dvanajsti dan drugič. Po mesecih je bilo prvič premeščenih največ aprila, drugič januarja, najmanj pa ob obeh premestitvah junija. Razlike so tudi, če pogledamo premestitve po posameznih letih. Največ jih je bilo premeščenih na drugo delovno mesto prvič leta 1900, drugič leta 1905, najmanj pa prvič leta 1872 in 1881 ter drugič leta 1893.

Eden od podatkov, ki dobro ilustrira položaj delavstva v tovarni, je tudi način izplačevanja mezd.

Delavci, plačani na dan, so bili na najnižji statusni lestvici v tobačni tovarni. Številni med njimi so bili t. i. nestalni delavci.⁵⁵ Njihov položaj v tovarni je bil nezanesljiv, ob odpuščanju z dela so bili vedno prvi na vrsti. Status stalnega

Tabela številka 21
a) Način izplačevanja mezd

	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
na dan	1316	29,8	30,0
na akord	2966	67,1	67,6
na teden	102	2,3	2,3
na mesec	1	0,0	0,0
brez podatka	38	0,8	izgubljene vrednosti

⁵⁵ Ta prevod uporabljam za nemški izraz »bestimmte Arbeiter« in »unbestimmte Arbeiter«.

b) Način plačevanja mezd premeščenih prvič

	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
na dan	757	17,1	40,9
na akord	966	21,8	52,2
na teden	127	2,9	6,9
na mesec	1	0,0	0,1
brez podatka	2572	58,1	izgubljene vrednosti

c) Način izplačevanja mezd premeščenih drugič

	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
na dan	195	4,4	21,7
na akord	579	13,1	64,4
na teden	123	2,8	13,7
na mesec	1	0,0	0,1
brez podatka	3525	79,7	izgubljene vrednosti

Tabela številka 22

	Število	V odstotkih (na celoto)	V odstotkih (brez izgubljenih vrednosti)
provizioniran	703	15,9	19,0
stalno upokojen	202	4,6	5,5
začasno upokojen	1146	25,9	31,0
delovno nesposoben	44	1,0	1,2
smrt	728	16,5	19,7
proglašen za mrtvega	30	0,7	0,8
prostovoljno	684	15,5	18,5
odpuščen	149	3,4	4,0
vpoklican	13	0,3	0,4
brez podatka	724	16,4	izgubljene vrednosti

delavca so si pridobili šele z daljšim neprekinjenim delovnim stažem v tovarni. Velika večina delavstva je bila plačana na akord. Na teden in mesec so bili plačani vsi kvalificirani delavci ter nekateri polkvalificirani. Nekoliko ugodnejše je razmerje med plačanimi na dan, na akord in na teden po opravljenih premetitvah, ker, kot smo že poudarili, se je z njimi nekoliko izboljšala tudi kvalifikacijska struktura zaposlenih. To velja zlasti za delavce, ki so bili premeščeni drugič. Opazno višji je tudi odstotek delavcev, plačanih na teden.

Razlog odhoda iz tovarne je vpisan za 3699 delavcev, kar je 99,3 % vseh, ki so v tovarni prenehali delati. To pomeni, da le za 24 oseb, ki so zapustile obrat, razlog odhoda ni vpisan.

Med razlogi odhodov iz tovarne sem obdržala oznako provizioniran, kot so to vpisovali v rubriko o vzroku odhoda, čeprav ni bistvene razlike med provizioniranimi in upokojenimi delavci. Zanimivi so predvsem tisti delavci, ki so odšli iz tovarne na lastno željo ali bili odpuščeni. Odstotek obojih je v tobačni tovarni relativno majhen, bilo jih je manj kot četrtna vseh, ki so v obratu prenehali delati. Za primerjavo naj povem, da je bilo v drugih tovarnah odpuščenih tudi do 16 % zaposlenih, medtem ko jih je bilo v tobačni tovarni le 4 %.⁵⁶ Zelo velik pa je odstotek delavcev, ki so umrli med službovanjem v tovarni.

Zusammenfassung

DIE ARBEITERINNEN IN DER TABAKFABRIK VON LJUBLJANA IM ZEITRAUM 1871—1914

Die Tabakfabrik von Ljubljana wurde 1871 gegründet und war das drittgrößte Unternehmen des Tabakmonopols auf dem Gebiet der österreichischen Reichshälfte vor dem 1. Weltkrieg. Seit ihrer Gründung und bis einschließlich 1914 waren dort insgesamt 4423 Personen beschäftigt, davon waren 86 % Frauen. Da dieser Industriebetrieb im Hinblick auf die Beschäftigtenzahl der größte auf dem gesamten slovenischen ethnischen Territorium war und gleichzeitig eine recht spezifische Beschäftigtenstruktur aufwies, wurden die komplett erhaltenen Mannschaftsbücher für eine detaillierte Auswertung herangezogen. Folgende Daten wurden dabei berücksichtigt: Geschlecht, Geburtsjahr, Wohnort, Geburtsort, Heimatgemeinde, Familienstand, Jahr der ersten Eheschließung, Jahr der ersten Verwitwung, Jahr der zweiten Eheschließung, Jahr der zweiten Verwitwung, Dauer der Beschäftigung, Qualifikation, Arbeitsplatz, Entlohnungsart und die Gründe für die Abgänge. Die einzelnen Angaben wurden rechnerisch bearbeitet nach Frequenze, absoluten und relativen. Mit Hilfe von Kreuztabellen wurden einige Vergleiche angestellt. Ähnlich wie für andere Industriebetriebe gilt auch für die Tabakfabrik, daß ein Großteil (8/10) der Belegschaft seinem Geburtsort nach aus der nächsten Umgebung stammte, interessanterweise aber nur etwas mehr als die Hälfte der Arbeiter in diesem Gebiet auch das Heimatrecht besaß. Beim Eintritt in die Fabrik waren mehr als 3/4 der Beschäftigten zwischen 13 und 27 Jahren, das durchschnittliche Alter beim Austritt lag bei etwas über 34 Jahren. Ein markanter Unterschied im Vergleich mit anderen Industriebetrieben ergab sich aus der Analyse des Beschäftigtenstandes im Jahresverlauf. Die in anderen Industriezweigen beobachtete Tendenz zur Aufstockung der Beschäftigtenzahl in den Herbst-

⁵⁶ Glej Fischer, Proučevanje, str. 67.

monaten und zu größeren Abgängen in den Frühjahrsmonaten gab es in der Tabakfabrik nicht; die Neueinstellungen waren vielmehr ziemlich gleichmäßig auf das ganze Jahr verteilt. Auch die Fluktuation der Arbeiter war nicht so hoch wie anderswo. Jährlich verließen den Betrieb höchstens 5% der Belegschaft und die Neuaufnahmen lagen bei maximal 17%. Die Qualifikation der Belegschaft war außerordentlich schlecht: 96% der Arbeiter waren bei Arbeitsantritt unqualifiziert. Es fällt aber auf daß sich bei internen Umbesetzungen diese Situation doch zu bessern begann. Die häufigsten Gründe für das Ausscheiden aus der Fabrik waren Pensionierung und Tod, relativ wenige gingen auf eigenen Wunsch oder wurden entlassen.

Franc Rozman

DELAVSKO GIBANJE NA POHORJU DO PRVE SVETOVNE VOJNE

Pisati o delavskem gibanju na Pohorju je že z metodološkega stališča problematična naloga, saj se tu postavlja več vprašanj. Najvažnejše je vsekakor geografska razdelitev, saj na samem Pohorju pomembnejših industrijskih obratov ni bilo. Pohorci pa so se kot delavci zaposlovali tudi v daljnji okolici in bi jih morali obravnavati že zato, ker zgodovino zanimajo seveda ljudje in njihovo delovanje. Mnogo lažje se je zato ukvarjati, recimo, z raziskavami agrarnih panog kot pa prav z delavskim gibanjem, za katerega je značilno, da hodi delavec za delom in ni lokalno tako zakoreninjen kot kmet. Drugi problem, ki se mi postavlja, je, kaj vse obdelati v takšnem prikazu krajevne zgodovine. Povsem jasno je, da se na tem območju niso dogajali pomembni politični premiki ali pa tudi socialni, ki bi vplivali na širše območje. Delavci so se organizirali sledeč idejam socializma druge internacionale v organizacijah avstrijske socialno demokratske stranke. Prvo večje središče, kjer je imelo delavsko gibanje tradicije in trdne postojanke, je bil Maribor. Od tega središča, ki je dobivalo organizacijsko politične direktive iz Gradca in z Dunaja, je žarčil vpliv delavske stranke na posamezne obrate na območju Pohorja.

Zato v našem prikazu ne bomo spremljali velike politike in velikih idej, ampak razkrivali, kako se je to dogajalo na terenu. Majhni, drobceni, čestokrat nepovezani pojavi v delavskih organizacijah, stavkah, prvomajskih praznovanjih, volilnih shodih in podobno. Pregled delavskega gibanja na Štajerskem si vsak lahko najde v moji knjigi, zato se bom tukaj oziral na krajevne posebnosti in dogodke, širše razpravljanje pa pustil ob strani. Za krajevno zgodovino imajo ti drobni podatki svojo vrednost, ki je ne gre podcenjevati.

O prvih letih delavskih organizacij, to je čas društev, ki, kakor znano, sega od konca šestdesetih let 19. stoletja do ustanovitve avstrijske socialne demokratske stranke, pravzaprav nimam podatkov. Ustanovilo se ni nobeno delavsko društvo, nobenega štrajka ni bilo in tako ne najdemo v časopisju nikakršnih podatkov. Pa tudi v arhivskih virih ne, čeprav je teh, na žalost, zelo malo ohranjenih. Da se pa v bližini Pohorja nekaj dogaja, da se prebuja politična zavest delavcev, je bilo v glavah delavcev in obrtnikov na Pohorju gotovo vedno bolj navzoče, saj Slovenska Bistrica, zlasti pa Maribor nista tako daleč in tam sta bili kmalu delavski društvi, v prvem kraju sicer slabotno in kratkotrajno, zato pa mariborsko toliko bolj razvito in dejavno. Pa tudi industrijskih obratov je bilo v tistih letih na Pohorju malo. Najpomembnejše so bile pohorske steklarne, ki jih je bilo tedaj šest. Tista v Josipdolu je imela v letih 1871—1874 (čas, ko

imamo podatke) 52 delavcev z mezdami od 0,35 do 3,80 fl., kolikor so dobivali steklopihači in kar ni bilo malo,¹ v Slovenj Gradcu je bila manjša tovarna stolov in pa usnjarna z okrog 20 delavci.² Tudi v Oplotnici je bila steklarna, ki je 1873 zaposlovala 24 delavcev s tedensko mezdo med 17 in 65 fl., v Fali pa okrog 50, ki so imeli mezde od 0,30 do celo 3,80 fl. na dan. Rosthornova družba je v Šmartnem pri Slovenj Gradcu kopala baker, toda 1866. je bilo zaposlenih le 7 ljudi, kasneje pa ni podatkov, ista družba je v Slovenj Gradcu zaposlovala 23 delavcev, Tischlerjeva v Remšnikú, ki je iskala svinec, pa le 2 delavca. Zaposleni v rudarstvu so v okrajnem glavarstvu Slovenj Gradec padali v letih 1871—1874 od 43 najprej na okrog 20 nato pa na 4 in 5. Registriranih je bilo 393 obrtnikov, od tega 20 pekov, 15 trgovcev, 12 krojačev, 21 čevljarjev (tu mislim na pomočnike in vajence, ne pa na mojstre).³ Pač pa je sredi leta 1889 imela tovarna pohištva v Legnu pri Slovenj Gradcu, katere lastnik je bil Josef Farsky, 68 delavcev, Hausers-Zelingerjeva tovarna kos pa 21, medtem ko sta Erben in Strikerjeva železarna na Muti zaposlovali 174 delavcev.⁴ V tem času je okrajni glavar javljal graškemu namestništvu, da tukaj ni privržencev Viktorja Adlerja, torej socialnih demokratov, prav tako sem še ni zašla kakšna brošura o sklepih kongresa v Hainfeldu, kjer je bil ustanovni kongres avstrijske socialne demokracije.⁵

Kot je znano, je I. kongres druge internacionale v Parizu pozval delavce, naj bi že leta 1890 slavili prvi maj kot delavski praznik. Znano je tudi, da so bili med prvimi, ki so ta dan slavili, tudi delavci na Slovenskem. To je bilo tudi na Pohorju, in sicer v dveh podjetjih. Lastnik jospidsolske steklarne Gasteiger, ki je zaposloval 80 delavcev, je okrajnemu glavarju že 15. aprila sporočil, da je pri njem takšen delovni razpored, da bodo večinoma delavci na prvi maj prosti, kar je bil seveda slučaj. Tisti, ki bi morali delati, pa bi radi imeli prosto, bodo prosto dobili, vendar brez mezde. 23. 5. 1890 je Gasteiger sporočil, da v njegovem obratu ni delalo 36 delavcev, ki so po rednem delovnem razporedu imeli prosto, o ostalih ne govori, vendar je očitno, da nihče ni hotel imeti prosto brez plačila. Povsod sta vladala red in mir, nikjer ni bilo kakšnih delavskih zahtev, niti štrajkov.⁶ Zanimivo je poročilo lastnika slovenjgraške tovarne pohištva Josefa Farskyja, ki je poročal, da je na besede župnika Antona Šlandra iz Starega trga dal svojim delavcem (40 moških in 23 žensk) ves dan prosto, pa še mezde jim je obračunal. Tudi sicer je bil s svojimi delavci zadovoljen in je zapisal, da delavci doslej v 13 letih niso še ničesar zahtevali, da so izredno pridni in da si je v tem času sedem družin kupilo hiše.⁷ Na tem mestu je treba omeniti tudi dvojezični (nemško-slovenski) razglas, ki ga je z datumom 21. april 1890 objavil državni namestnik Kübeck ob bližnjem prvem maju. Ker je to eden redkih tako zgodnjih spisov, ki se nanašajo na zgodovino delavskega gibanja, ga objavljam v celoti: »Po nekaterih časnikih in mnogih zborih zadnjega časa so se

¹ Minařik, Pohorske steklarne, Maribor 1966, str. 25.

² J. A. Janisch: Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark, 1. zv. Graz, 1878, str. 1351.

³ Prav tam.

⁴ Pokrajinski arhiv Maribor, odslej PAM, okr. gl. Slovenj Gradec, prezidialni spisi, fasc. 1887—89, št. 209, 25. 8. 1889.

⁵ Prav tam, št. 64/87, 32/84.

⁶ PAM, okr. gl. Slovenj Gradec prez. 8. 9. št. 1029.

⁷ Prav tam.

pozvali delavci naj praznujejo 1. dan maja t. l. kot praznik. Delavci so potrdili večinoma temu pozivu, obenem so pa izrekli skoro povsod trdno voljo, da na ta praznik ne bodo prestopili nobene postave in se bodo ogibali vsakega razpora z oblastjo. — Ali za spolnjevanje tega namena ni dosti, da se ne razgraja in se varuje izgrediv. Opozarja se torej, da je treba za to praznovanje tudi dovoljenja gospodarjevega in delavec nima pravice opuščati dela po svoji volji dneva, kterega se mu ljubi, proti določilom pogodbe o delu. V takem slučaju bi bil tudi oproščen gospodar (mojster) vsakdanjih dolžnosti in bi oblast delavcu zadetem po nasledkih njegovega samovoljnega postopanja ne mogla pomagati, ampak bi ga morala še kaznovati kot prelomnika pogodbe, če bi zahteval to gospodar izenačen v svojih pravicah. — Na njihovo lastno dobro voljo opominjajo se torej delavci naj dobro premislijo, kaj počnejo in kaj delajo, saj sme se pričakovati od njihovega čuta za pravo, da ne bodo hoteli praznovati 1. maja tako, da bi pokončali za vselej zaupanje do njihovih besed, da bodo spoštovali postavo in pravo in bi škodovali sebi in svoji družini. — Ob enem opozarjajo se vsi delavci prav resno, naj se ogibajo slučajnega razgrajanja in izgrediv popolnoma, ker se ne bo trpelo, nikakor, da bi motil kdo javni mir in red ali bi se ustavljal oblastnijskim osebam in bi se zaprečil takoj strogo brez ozira vsak tak poskus.⁸ Politična oblast ni tako nasprotovala praznovanju prvega maja kolikor se je bala, da bi delavci štrajkali, motili javni red in mir ter na zborovanjih postavljali radikalne zahteve. Skromna proslava, dela prosti dan, tudi z mezdo, vse to je ni preveč motilo. Tako da imamo prvo praznovanje prvega maja, v celoti gledano (ne na Pohorju), lahko za uspelo. Šikane s strani delodajalcev in tudi političnih oblasti so si sledile naslednja leta in šele čez čas so delavci tako rekoč izsilili, da je postalo praznovanje splošno razširjeno.

V nekaj naslednjih letih na območju Pohorja ni bilo praznovanja prvega maja. Policijska poročila redno pišejo, da je bilo vsakokratno vzdušje mirno, da ni bilo čutiti kakšnih štrajkovnih pripravlanj in da delavci niso imeli namena praznovati 1. maj. Delavske organizacije takrat še niso bile kaj prida organizirane in so šele nastajale, primanjkovalo je agitatorjev in tiska.⁹

Čeprav v časopisju ni najti podatkov o širjenju delavskega gibanja v teh letih na Pohorju, pa je zanimiv spis žandarmerijske postaje Ribnica na Pohorju, ki govori o zaplembi brošure »Zur Erinnerung an den 13. März 1848«. Med delavci v kamnolomu Hudi kot so žandarji zaplenili 25 primerkov te brošure, ki so jo delavci naročili na naslov gostilničarke Martinc v Ribnici. Na zaslišanju so delavci, večinoma člani socialno demokratske stranke izjavili, da so zanj izvedeli iz strankinega glasila Arbeiterwille. To brošuro je izdala socialno-demokratska stranka ob 50-letnici pomladi narodov — revolucije 1848, še posebej pa je posvečena padlim v znanih dogodkih 13. marca 1848. Brošura je obsegala 8 strani, bila je ilustrirana z bakrotiski dogodkov iz revolucije, objavila je nekaj pesmi, uvodni članek Wilhelma Ellenbogna z naslovom »Kaj smo dosegli?« in historiat treh dni 13.—15. marca 1848. Brošuro je na Dunaju naročil Peter Grubelnik, kamnoseški delavec, sicer doma iz Legna. Policija je našla in takoj zaplenila 17 primerkov brošure, medtem ko je bilo osem izvodov, kot so dejali delavci, sežganih. Proti delavcem, pri katerih so našli brošure, je bila

⁸ Prav tam.

⁹ PAM, okr. gl. Gradec, prez. 80/1892.

podana ovadba na okrajnem sodišču v Marenbergu. Pri Petru Grubelniku iz Recenjaka so našli 4 brošure, pri Antonu Tomažiču v Hudem kotu 2, po eno pa pri Rudolfu Javorniku iz Hudega kota, Francu Stemplaku iz Recenjaka, Petru Konigu iz Ribnice, Johanu Ferku iz Janževske gore, Francu Gogolu iz Ribnice, Ferdinandu Urnautu iz Ribnice, Jožefu Urnautu iz Hudega kota, Gašperju Sakeršniku iz Ribnice, Johanu Vochu iz Janževske gore in Mihi Mavriču iz Ribnice. Za vse je v prijavi opomba, da znajo slovensko in nemško brati in pisati, le Voch je bil nepismen.¹⁰ To brošuro je državno pravdnštvo 9. marca 1898 prepovedalo. Kolikor je doslej znano, je to edini primer, da bi ta brošura krožila na slovenskem ozemlju in na podlagi takšnih drobnih podatkov najbrž upravičeno sklepamo, da so se socialistične ideje širile bolj intenzivno, ter da je bila mreža vsaj simpatizerjev socialdemokratske stranke gostejša kot pa jo lahko rekonstruiramo na podlagi obstoječih zgodovinskih virov, ki so prav za delavsko gibanje še bolj siromašni kot za ostala gibanja ali stranke. Kot smo omenili, so bili delavci, pri katerih so našli prepovedane brošure, predani sodišču v postopek, vendar doslej nismo našli podatkov o razpletu na sodišču. Gašper Sakeršnik pa je bil še kasneje delaven v delavskem gibanju, tako je bil leta 1913 blagajnik podružnice kamnarskih delavcev v Ribnici na Pohorju,¹¹ to funkcijo pa je opravljal v Ribnici tudi v naslednjem letu 1914.¹²

Šele v letu 1898 je spet prišlo do manjšega praznovanja prvega maja, in sicer se je v Slovenj Gradcu zbralo okrog 60 delavcev, ki so v sprevedu z godbo na čelu korakali po mestu. Oblast jim ni dovolila razviti rdeče zastave, zato so to storili zunaj mesta, kjer so imeli tudi manjši shod, na katerem so govorili Niebauer, Pohr, Kallay.¹³ Poročilo žandarmerijske postaje govori sicer o povorki, ne pa o shodu in tudi ne, da ne bi smeli razviti zastave. Tudi v Marenbergu so sicer delavci nameravali imeti shod in se odpraviti na razvaline gradu nad naseljem, vendar v kasnejšem poročilu ni sledu, ali so to storili ali ne.¹⁴

V tem času so se začeli tudi prvi agitacijski shodi jugoslovanske socialno demokratske stranke na območju Pohorja. Vsa Štajerska je bila tedaj razdeljena med JSDS in nemško-avstrijsko socialno demokratsko stranko in so se tudi slovenski delavci severneje od celjskega okrožja organizirali v nemških delavskih organizacijah, kar je zelo bistveno prispevalo k njihovemu raznarodovanju. JSDS je sicer poskušala organizirati slovenske delavce, vendar je graško vodstvo stranke temu zelo nasprotovalo in tako je prihajalo kvečjemu do agitacijskih nastopov slovenskih socialno demokratskih voditeljev, ki so med nemščine ne-veščimi delavci budili razredno zavest. Takšen shod je bil tudi 27. novembra 1898 v Lovrencu na Pohorju, o katerem je poročalo glasilo JSDS Rdeči prapor: »Pri nas je bil ljudski shod z dnevnim redom: Avstroogrška pogodba. Dasiravno je tu industrija le malo razvita, bilo je vendar nad 200 udeležencev, med njimi večinoma kmetje. Sodrugi Šram kot predsednik je otvoril shod ob 1/2 2. uri popoldne ter je podelil besedo sodrugu Čobalu iz Zagorja. Govornik je poročal temeljito o zakonskih osnovah, tičočih se avstroogrške pogodbe, ter je razkril,

¹⁰ PAM, okr. gl. Slovenj Gradec, prez. spisi št. 63, 1898.

¹¹ Kamnarski delavec, št. 12, 12. 6. 1913.

¹² Kamnarski delavec, št. 3, 5. 2. 1914.

¹³ Arbeiterwille, št. 18, 5. 5. 1898.

¹⁴ PAM, okr. gl. Slovenj Gradec, prez. spisi, št. 126, 1898.

kako globoko se kani delavcem in kmetom zopet poseči v žep s tem, ko se različnim bogatim podpetnikom dovoljujejo olajšave. Razjasnil je postopanje političnih strank državnemu zboru in ker rogovili pri nas posebno katoliška ljudska stranka, naslikal je bolj podrobno sosebno njeno delovanje.« Shod je sprejel soglasno sledečo resolucijo: »Danes, dne 27. novembra v Sv. Lovrencu zborujoči udeleženci ljudskega shoda izražajo socialno demokratskim poslancem svoje priznanje za njih odločno postopanje v parlamentu, obsojajo pa obnašanje katoliške ljudske stranke, zagovarjajoče pogodbo, katera hoče naložiti ljudstvu skoraj 50 milijonov novih davkov in tako delavskemu prebivalstvu brezobzirno poseči v žep. Nadalje izjavljajo, da so pripravljene podpirati socialno demokratske poslance v njih načelnem delovanju z vsemi dopustnimi sredstvi.«¹⁵ Seveda pa je bilo politično življenje na tem območju bolj razgibano kot je sklepati na podlagi precej revnih pričevanj o delavskem gibanju. Tu so bile močne postojanke nemških liberalcev in Radlje ali takrat Marenberg je npr. 5. 4. 1891 obiskal voditelj vsenemškega gibanja Schönerer,¹⁶ na volitvah 5. marca 1897 pa so v Marenbergu dobili največ glasov klerikalci 43, nemški liberalci 14, socialni demokrati pa 8.¹⁷ Tedaj so se začela ustanovljati tudi krščansko socialna društva in njihove konzumne organizacije. Precej napeto situacijo ter razdelitev delavstva na dve stranki dokaj plastično opisuje konflikt, ki se je dogodil 4. junija 1899 na Muti, ko je prišlo do pretepa krščansko socialno in socialno demokratsko usmerjenih delavcev. Žandarmerija je v svojem poročilu zapisala, da je bil vir vsega zla kaplan Andrej Keček, ki je bil baje na Muto premeščen zaradi grehov zoper šesto božjo zapoved in začel na Muti vneto agitirati za krščanske socialce. Dotlej so bili delavci socialno demokratsko usmerjeni in po zatrjevanju žandarmerije pridni in mirni. Cirilmetodova družba je kupila grad Kienhofen^{17a} in ga nameravala preurediti v svojo šolo, kaplan pa je skušal ustanoviti konzum in krščansko socialno društvo. Res se mu je kmalu posrečilo pridobiti manj prosvetljene delavce, ki pa so bili v večini, še zlasti, ko jim je na socialno demokratskem shodu 22. maja 1899 kupil sedem sodčkov piva in jih tako pridobil zase. Tudi sicer jim je kupoval pijačo in jih po maši vabil k sebi na razprave. Žandarmeriji se je v poročilu zdelo, da se obeta konec mirnega političnega življenja na Muti in da se je kaplanu, čeprav je sicer nepriljubljen, posrečilo trdno zasidrati in pridobiti večino delavstva.¹⁸ Ob tem dogodku je sam državni namestnik Clary von Aldringen priporočil, naj se pazi, da se nasprotja ne bodo preveč razpihovala in da bo zagotovljena varnost kaplana Kečka.¹⁹ Droben dogodek sicer, ki pa kaže, da so bila razredna in nacionalna nasprotja kar živa. To nam potrjujejo tudi stalne zaskrbljene vesti v časopisju, kako se širi nemštvo, kako se javno prepeva Die Wacht am Rhein, Slovencem pa onemogoča širjenje svoje kulture in omejuje osnovne državljanske in nacionalne svoboščine. Razmere so se tako zaostrile, da je bil 2. julija 1899 prepovedan shod krščanskih socialcev v Marenbergu, ker je oblast menila, da

¹⁵ Rdeči prapor, št. 25, 5. 12. 1898.

¹⁶ PAM, okr. gl. Slovenj Gradec, prez. spisi št. 35, 1891.

¹⁷ PAM, okr. gl. Slovenj Gradec, prez. spisi št. 52, 1897.

^{17a} O Kienhofnu gl. Krajevni leksikon Slovenije IV. Ljubljana, 1980, str. 448.

¹⁸ PAM, okr. gl. Slovenj Gradec, prez. spisi, št. 204 1899.

¹⁹ Prav tam.

so politične strasti tako hude, da bi lahko prišlo do nemirov in je shod prepovedala z utemeljitvijo, da je bil prepozno sklican.²⁰

Državnozbornske volitve v letu 1901 so segle tudi na pohorsko območje in so se socialni demokrati potegovali za volilne mandate v treh volilnih okrožjih na Štajerskem. V Slovenj Gradcu in Marenbergu je potekal volilni boj med Čobalom in Žičkarjem, in sicer v splošni kuriji. Glavna predvolilna agitacija je bila uperjena proti slovenskim klerikalcem, vendar so potem ti zmagali in je Žičkar v vsem volilnem okraju dobil 396 glasov volilnih mož, Čobal pa 54 od 642 udeležencev.²¹ Prvi predvolilni zbor je bil v Slovenj Gradcu že zelo zgodaj, 28. oktobra, ko je na shodu govoril sodrug Lukan iz Gradca. Zborovanje je bilo v Lobetovi gostilni. Lukan je govoril proti militarizmu in zoper obnovitev pogodbe z Ogrsko, češ da povzroča veliko zvišanje davkov. Shod je bil slabo obiskan, ker je v teh krajih po mnenju poročevalca velika politična indiferentnost, zlasti med obrtniki. Navzoči pa so nagradili Lukana z burnim aplavzom in enoglasno sprejeli za kandidata Melhiorja Čobala. Shod so zaključili s pesmijo o delu.²² V tej predvolilni borbi je dobil klerikalni kandidat Žičkar anonimno grozilno pismo, datirano s 7. decembrom 1900, ki pravi: »Naša družba te opozarja, da odstopi ti od svoje farške gonje in kandidature in sicer zato, ker nisi sposoben. Za tam sedeti in dobro žreti naj bi bil en drugi tud in ne zmeraj ti, mar še tvoja kuharica ni dovolj bogata, da greš za njo bogastvo spravljati. — Ako ne oglasiš v vseh časnikih, da si odstopil od kandidature za kojoj nisi sposoben, lahko te zadene revolverjeva krogla našega tovariša v noči od 16. 12. do 1. 1. 1901. Novega leta ne boš videl. Od sedaj bodo padale glave poslancev, ki niso za rabo. Teh krvososov se hočemo znebiti. Bes te lopi farški kurbir! — Zapomni si, kar smo ti pisali in premisli, da ti slišiš v cerkev, ne pa v deželni zbor. — Kdor ne uboga, naj čuti, ker neradi kri prelivamo in prej naznanimo, pa prisiljeni bomo. — Srečka je potegnjena in tisti se imenuje Anton K., ki te bo počil. Pes nesramni ti!« Podpis je bil »socialdemokrati«. To grozilno pismo je Žičkar poslal na žandarmerijo in v spremnem pismu navedel, da je pismo najprej hotel poslati na državno pravdnštvo v nadaljnjo preiskavo. Prosil je, naj žandarmerija skuša zvedeti za pisca tega pisma, ki je bilo odposlano z večernim vlakom Velenje—Celje. Žičkar je nekoliko sumil nekega sprevodnika na tej progi, ki naj bi bil glavni kolovodja velenjskih socialnih demokratov, vendar ne omenja njegovega imena. Obenem tudi pravi, da ne ve, zakaj naj bi odstopil od kandidature, ker Čobal nima najmanjše možnosti za zmago. Žandarmerijo tudi opozarja, naj bo preiskava kolikor mogoče tajna, da se rdečkarji slednjič ne bi posmehovali, ako se pisarja ne izsledi. Žandarmerija je res poizvedovala, vendar pisca nesramnega grozilnega pisma ni odkrila, pa tudi Žičkarju se ni nič zgodilo, čeprav se kandidaturi ni odpovedal.²³ Takšne so bile pač metode neusmiljenega boja za volilne glasove in mandate in po nizkih udarcih, neprimernem tonu ter izrabljanju slabosti iz privatnega življenja so stranke kar tekmovalle med seboj, tako da nobene ni mogoče izvzeti in reči, da je bila kaj prida boljša od ostalih.

²⁰ PAM odr. gl. Slovenj Gradec, prez. spisi št. 226/1899, gl. tudi Slovenski gospodar št. 27, 6. 7. 1899, Südsteierische Post, št. 55, 12. 7. 1899, Domovina, št. 27, 7. 7. 1899.

²¹ V. Melik, Volitve na Slovenskem, Lj., 1964, str. 395.

²² Arbeiterwille, št. 57, 3. 11. 1900.

²³ PAM, okr. gl. Slovenj Gradec, prez. spisi št. 248, 1900.

Praznovanja prvega maja so bila na pohorskem območju manj pogosta kot drugje po Štajerskem. V tovarni kos v Lovrencu leta 1899 pet delavcev ni prišlo na delo, ne da bi dobili dovoljenje delodajalcev, sicer pa ni bilo nobenega shoda ali kakšnega drugačnega obeleževanja delavskega praznika.²⁴ Tudi naslednjega leta ne, šele v letu 1903 je dobilo za 1. maj prosto 63 delavcev steklarne v Rifniku, v Slovenj Gradcu pa je prvomajski shod minil brez izgrediv.²⁵ V letu 1904 pa je 50 delavcev v Erberjevi tovarni na Muti organiziralo za prvi maj izlet v Vuzenico, to pa je bilo tudi vse na tem območju.²⁶

Vsa delavska zborovanja v socialno demokratskem tisku niso bila omenjena, bodisi da ni bilo v listih dovolj prostora, bodisi da redakcije niso dobile poročil, zato jim sledimo precej nepovezano. Za krajevno zgodovino so pa seveda vsa dovolj zanimiva, da jih omenimo. Tako je bil delavski shod 28. februarja 1904 v Bistrici pri Limbuši v Cinkovi gostilni. Poročevalec je zapisal, da je bil glede na čas in krajevne razmere dobro obiskan. »Mariborskim sodrugom je bolj redko mogoče, da bi imeli zborovanja tudi na podeželju, čeprav bi bilo to za organizacijo delavstva nujno potrebno. To zborovanje kaže, da trud ni bil zaman in da so socialni demokrati lahko zadovoljni z rezultatom. Govornika sta bila dva in sicer je najprej Vidmar govoril v nemščini o volilni pravici in o vsesplošni podražitvi. Za njim pa je o isti stvari govoril še Povše v slovenščini. Med udeleženci zbora so bili delavci pa tudi kmetje.« Poročevalec je še posebej poudaril, da so se kmetje pridružili mnenju govornikov, da si bodo pri novi carinski politiki veleposestniki dobro napolnili žepe, majhni kmetije pa bodo na izgubi. S tem so se strinjali tudi slovensko govoreči kmetje, ki jim je to povedal Povše. Zborovanje je trajalo dve uri, ob koncu pa so navzoči izrazili željo, da naj jih socialni demokrati kmalu spet obišejo.²⁷

V Slovenj Gradcu pa so 5. februarja 1908 zborovali delavci iz tovarne kos. Tema shoda je bila kolektivna pogodba. Po izčrpnih razpravi so ugotovili, da imajo delavci tukaj kar ugodne življenjske razmere. Prav vsi so bili tudi za naslednje leto sprejeti na delo, lastnik tovarne pa je vsakemu pismeno sporočil, da jim je od kresa dalje zagotovljena 10-odstotna draginjska doklada k mezdi. Ta shod je bil očitno organiziran zaradi nekega članka v Grazer Volksblattu, ki je pisal, da so delavci v Slovenj Gradcu prav tako slabo plačani in živijo v neurejenih razmerah kot njihovi kolegi v Judenburgu, ki so prav takrat stavkali. Slovenjegraški delavci so to pisanje na shodu ostro obsodili in poudarili, da bi tudi oni stavkali, če ne bi bile razmere pri njih bistveno drugačne kot v Judenburgu.²⁸

Dne 11. oktobra istega leta je bil shod v Ribnici na Pohorju v Weinbergerjevi gostilni in je bil dobro obiskan. »Govoril je Anton Kristan o organizaciji delavskega ljudstva, o socialno demokratski delavski stranki ter o narodnostnih predpisih. V svojem dve uri trajajočem govoru je poljudno razložil zakaj se moramo delavci strokovno organizirati in zakaj moramo biti socialni demokrati. Shod bo brez dvoma imel zelo veliko uspeha, besede govornikove so padle na rodovitna tla. Socialna demokracija na Pohorju se širi. Ribnica je središče, pa

²⁴ St. LAG. Statt. Präs. 93/2, 1899.

²⁵ St. LAG. Präs. 8/1282, 1901.

²⁶ PAM, okr. glavarstvo Slovenj Gradec, prez. spisi 50, 1904.

²⁷ Arbeiterwille, št. 13, 5. 3. 1904.

²⁸ Arbeiterwille, št. 46, 22. 2. 1908.

tudi drugi kraji (Brezno, Vuhred) ne zaostajajo. Mi želimo, da bi kmalu zopet imeli podoben shod. V sami Ribnici imamo tri strokovne organizacije. Socialistični listi pa imajo že vse polno odjemalcev.«²⁹

V Ribnici na Pohorju je bil spet shod 28. decembra 1912, organizirala ga je podružnica kamnarskih delavcev. Shod je bil dobro obiskan. Blagajniško poročilo je podal sodrug Sakeršnik, ki smo ga srečali v letu 1898, ko so pri njem našli brošure ob praznovanju petdesetletnice revolucije 1848. Pojasnil je težave, ki ovirajo redno delovanje in katerih ni mogoče takoj odpraviti. Posebne težkoče delajo nekateri sodrugi, ki se nočejo zavedati, kaj so dolžni njihovi organizaciji in njihovi solidarnosti. Poročilo je bilo soglasno sprejeto. Po drugi točki je poročal sodrug Ivančan iz Nabrežine, predsednik državnega tajništva kamnarskih delavcev za Primorsko in okolico, kamor je spadala tudi Štajerska. Ivančan je v obširnem govoru razlagal namen in pomen strokovne organizacije za kamnoseke. Ker je bilo na shodu nekaj nemških sodrugov, je sodrug Ivančan govoril tudi v nemškem jeziku. Ko je govorilo več sodrugov o lokalnih zadevah, je zaključil ta shod sodrug Pogorelec kot predsednik.³⁰ Kot že rečeno, je pod deželno tajništvo kamnarskih delavcev za Primorsko in okolico spadala tudi Štajerska, ki je imela svoje podružnice v Celju, v Ribnici na Pohorju, kjer je bil predsednik Ivan Pogorelec, blagajnik pa Gašper Sakeršnik, in pa v Oplotnici, kjer je bil predsednik Karel Rodinger, blagajnik pa Karel Scherhammer.³¹ Na shodu v Oplotnici je o organizaciji in skupnem delu v slovenskem in nemškem jeziku govoril Ivančan iz Nabrežine. Dejal je, da kdor se še spominja prejšnjih časov, ko se je poleg mizernih plač in neznosnega šikaniranja garalo v delavnici ali v kamnolomu pa 12, 14 ali še več ur na dan, in kdor je prepričan, da je danes bolje, mora priznati, da se je treba za te uspehe zahvaliti razrednim organizacijam. »Ako so se potom organizacije delovne in plačilne razmere znatno izboljšale, je sedaj dokazano, da bi bili lahko še več storili, ako bi sodrugi uvaževali potrebo skupnega dela. Glede agitacije morate več storiti, ako hočete, da bo organizacija pripravljena na odločen in koristen boj, saj vam je vendar prav dobro znano, da je predvsem neorganiziran in nezaveden delavec kriv, da so naše zahteve večkrat brezuspešne. Zato vam priporoča, da skupno delate. Naloge, katere imamo za izvršiti so vsak dan večje in važnejše, zato je nujno potrebno, da je organiziran vsak delavec.« Naslednjega dne je bil shod še v kamnolomu, kjer sta bila za zaupnika izvoljena Engl za nemške in Kop za slovenske delavce.³² V Ribnici na Pohorju pa je bil 19. oktobra 1913 izredni občni zbor kamnarske podružnice, kjer so izvolili pet odbornikov. Spet je v obeh deželnih jezikih govoril Ivančan o razrednih organizacijah. Posebej je propagiral za »Zarjo« in res pridobil dva naročnika.³³ Čez pol leta imamo spet poročilo o rednem občnem zboru kamnarskih delavcev v Ribnici na Pohorju, ki so ga imeli 1. maja 1914. Predsednik Pogorelec je poročal in opozoril, da se je organizacija borila z velikimi težavami, ker se zaradi pomanjkanja dela delavci bojijo za službe in so zato voljni prenašati slabe razmere, v kakršnih morajo delati. Za njim je govoril še Ivančan in delavce seznanil s sklepi zveznega

²⁹ Rdeči prapor, št. 82, 14. 10. 1905, Naprej, št. 8, 18. 10. 1908.

³⁰ Kamnarski delavec, št. 1, 9. 2. 1913.

³¹ Kamnarski delavec, št. 12, 12. 6. 1913.

³² Kamnarski delavec, št. 20, 2. 10. 1913.

³³ Kamnarski delavec, št. 23, 30. 10. 1913.

zboru kamnarskih delavcev na Dunaju. Potem je bil izvoljen tudi nov odbor, v katerega so prišli: za predsednika Ivan Pogorelec, za podpredsednika Franc Kutin, za tajnika Henrik Pressler, za blagajnika Gašper Sakeršnik in Franc Drame, za odbornike pa Josip Turjak, Fran Hag, Leopold Geisbauer, Peter Miklavc, Alojzij in Fran Štemlak. Zaupnik za kovače je postal Josip Brandl, preglednika pa Peter Stepišnik in Ivan Grubelnik. Po občnem zboru je bil še ljudski shod, kjer je o pomenu prvega maja govoril Ivančan; govornik se je temeljito in obširno pečal z razvojem socialne demokracije in njenimi cilji za mednarodni proletariat. Veliko ogorčenje je prevzelo delavstvo in burni medklici so se pojavili, ko je omenil govornik Stürgkhovo vlado in njen absolutizem, ki spravlja avstrijsko prebivalstvo, najbolj pa široke delavske množice, v propad. Omenil je še ogromne vsote ljudskega denarja, ki ga meče nesposobna vlada molohu v žrelo. Govoril je o členu 14, s katerim peha vlada državo v bankrot, prebivalstvo pa v neznošen položaj. Govorniku so živahno pritrdjevali. Po shodu je bil ples, ki je trajal pozno v noč.³⁴ Iz nekaj dopisov se da sklepati, da je kamnolome v Ribnici na Pohorju tudi prizadejala gospodarska recesija, kar je povzročilo tudi manjšo borbenost in organiziranost delavcev: »Dela je malo, pritisk podjetnikov močan, organizacija se bori z veliki težavami. Da smo prizadeti pri tem vsi v enaki meri, o tem ni dvoma; obžalujemo pa nesoglasje nekaterih delavcev, ki mislijo, da je boljše trpeti in zlo pospeševati, nego se pogumno s svojimi sotrpini bojevati za svoje pravice.«³⁵ Iz nekega drugega časopisa razberemo, da je bilo ob začetku kamnolomov Greina in Franza treba delati po 13 ur na dan, za mezdo 2,20 do 3,40 kron na dan. »Vsako čakanje, da nam bo Grein ali Franz prostovoljno izboljšal plači in znižal delovni čas, je bil zaman. Delavci, nemški in slovenski, ki so delali na akord, so dobivali tako slabe kose na izdelovanje, da sploh niso mogli, pa če so še tako garali, zaslužiti svoje mezde, dočim so pa regnikoli dobivali vsa boljša dela in več zaslužili... Neizmerno izmозgavanje delavskih moči je odpiralo delavstvu pot v mednarodno razredno organizacijo in že leta 1907 smo ustanovili tukaj podružnico zveze delavcev s kamnom v Avstriji, da se zavarujemo proti vsakemu zlu... Delo v organizaciji je obrodilo obilo dobrih sadov. Že junija 1910 je sklenila zveza delavcev s kamnom prvo tarifno pogodbo s tukajšnjimi vrstami. Pogodba je prinesla delavstvu poleg obzirnega ravnanja izboljšanje plač in skrajšanje delovnega časa, kar je bil za tako mlado organizacijo lep uspeh.«³⁶

Ponovno je treba reči, da za številna delavska zborovanja, na katerih so se spletale in utrjevale tudi organizacijske vezi, ni poročil v delavskem časopisju in jih poznamo le na podlagi različnih zbirnih poročil za okrajne ali deželne socialno demokratske konference. Tako je npr. na seji okrožne socialno demokratske konference za Štajersko v Mariboru v poročilu o delovanju v letu 1898 navedeno, da je bilo v Lovrencu na Pohorju eno zborovanje. Naslednje leto v Lovrencu spet eno, na Muti pa kar 11.³⁷ Na konferenci združenja delavskih društev na Štajerskem 15. aprila 1906 je bil med 198 zastopniki 121 delavskih organizacij tudi predstavnik Ribnice na Pohorju.³⁸ Socialna demokratska stranka

³⁴ Kamnarski delavec, št. 10, 14. 5. 1914.

³⁵ Kamnarski delavec, št. 3, 5. 2. 1914.

³⁶ Kamnarski delavec, št. 6, 19. 3. 1914.

³⁷ F. Rozman, Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem, Lj. 1979, str. 124—125.

³⁸ Prav tam, str. 158—159.

je bila na Štajerskem vseskozi zelo dobro organizirana in je bila dolga leta skoraj paradna deželna organizacija v Avstriji. Prva med vsemi deželnimi organizacijami je izvedla delitev na okrajne organizacije in je to mrežo stalno izboljševala in dopolnjevala. Pohorje je bilo po tej shemi vključeno v mariborsko okrajno organizacijo in zaradi uspešne organizacije in sposobnih agitatorjev, ki jih je imelo deželno vodstvo v Gradcu, so se bili tudi delavci na območju Pohorja bolj in hitreje organizirali kot v drugih slovenskih deželah. Dejstvo pa je, da je bila socialno demokratska štajerska deželna organizacija nemška in je objektivno gledano slovenske delavce ponemčevala. To dejstvo so izkoriščale meščanske stranke za propagando proti socialni demokraciji in rezultat je bil, da je marsikateri zavedni slovenski delavec raje stopil v klerikalno ali krščansko socialno delavsko organizacijo kot pa da bi v razredno revolucionarnih počasi izgubil svojo narodnost. To problematiko je kmalu spoznala tudi JSDS, ki je skušala organizirati vseslovensko delavstvo, vendar je trčila na izrazit odklon nemških socialističnih organizacij na Koroškem in Štajerskem. Vse, kar je dosegla, je bilo, da je lahko imela svoje organizacije v celjskem okrožju, medtem ko je mariborskega organizirala mariborska nemška socialna demokracija. Voditelji in agitatorji JSDS so sicer tudi agitirali severneje od Celja, vendar bolj redko, tudi slovenski delavski tisk je prihajal na to območje, saj so bili končno vsi le člani vseavstrijske stranke, vendar je organizacijski severni del naše Štajerske spadal pod Gradec, tja se je stekal strankin davek, tja so spadali v volilnih okrajih in podobno. JSDS je sicer konec marca 1909 ustanovila štajersko deželno organizacijo za Spodnjo Štajersko, v njen odbor je bil izvoljen tudi Stepišnik iz Ribnice, vendar je bilo to vse bolj na papirju.

O praznovanjih prvega maja sem že nekaj povedal, kar mi ob pisanju disertacije še ni bilo znanega, saj takrat še nisem pregledal arhiva okrajnega glavarstva Slovenj Gradec. Vendar pa so ob marsikakšnem prvem maju marsikje delavci dobili (dela) prost dan, včasih le pol dne, včasih pa so si ga sami vzeli, ne da bi delodajalce za to prosili ali od njih dobili dovoljenje. Velikokrat se je zgodilo, da delavci niso organizirali skupnih praznovanj prvega maja, ali so bili to le skupni izleti v naravo, kjer pa ni bilo govorov, proslave, petja zborov, zastav, kratka tistih obeležij, ki jih je policija imela za takšne, da jih je bilo treba prijaviti kot zborovanje po zakonu. Zbirna poročila okrajnih glavarjev državnemu namestniku v Gradec pa nam dajo precej popolno sliko, koliko delavcev je v posameznih obratih dobilo prosto ali pa tudi ne. Tako je 1901 dobilo prosto ves dan vseh 83 zaposlenih v rudniku Zreče, leta 1903 je 63 steklarjev iz Rifnika dobilo prosto, 1906 je dobilo prosto 26 delavcev v tovarni kos v Breznem, 1907 pa 70 delavcev v steklarni v Josipdolu, v dveh kamnolomih v Hudem kotu 90 ali polovica vseh zaposlenih, leto kasneje, torej 1908 pa ni prišlo na delo, vendar brez dovoljenja delodajalcev, vseh 73 zaposlenih v Franzovem kamnolomu v Hudem kotu, v Greinovem v istem kraju pa 82 od 90 zaposlenih. Prosto pa je dobilo 69 od 71 delavcev v steklarni v Josipdolu. V Franzovem kamnolomu tudi v naslednjem letu delavci samovoljno niso prišli na delo, prosto pa so dobili delavci v Greinovem kamnolomu. Praznovalo oz. ne delalo pa je deset delavcev v harmonikarski delavnici Franca Lobata v Slovenj Gradcu. Leta 1911 pa je dobilo prosto 160 od 260 zaposlenih v Hudem kotu in ti so imeli tudi zborovanje, ki je ostalo v časopisju nezabeleženo. Zborovanje

je minilo brez neredov, govorili pa so o predstojećih državnozborovskih volitvah in agitirali proti oboroževalni tekmi. Enako število delavcev je dobilo v Hudem kotu prosto tudi naslednje leto, leta 1913 pa 110 od 200 zaposlenih, ki so spet organizirali proslavo. Zadnji prvomajski shod pred izbruhom prve svetovne vojne je bil leta 1914 v Hudem kotu, kjer je tega leta dobilo prosto le 52 delavcev od 173 zaposlenih).³⁹

Seveda tudi državno zbarske in deželno zbarske volitve niso obšle pohorskega delavstva. Volilna propaganda in agitacija ni pokazala nič specifičnega in je bila v okvirih, kakršni so bili tudi drugod pri nas. Glavna sila je bila usmerjena proti klerikalnim kandidatom tako slovenskim kot nemškim. Na državno zbarskih volitvah leta 1901 je socialno demokrati kandidat Florian Dröbfler v četrti in peti kuriji v Pekrah in Limbušu ter v Stranicaх dobil nekaj volilnih mož, vendar bil hudo poražen. Večji uspeh so doživeli socialni demokrati na državno zbarskih volitvah maja 1907, kjer je v Mariboru zmagal Hans Resel pred nemškim nacionalcem Heinrichom Wastianom. Na območju Pohorja pa je kandidiral Karl Sonnleiter, ki je sicer dosegel precej manj glasov kot slovenski kandidat Rebek (1179) ali zmagoviti nemški nacionalca Markhl (2681), vendar je bilo tudi 833 glasov kar lep uspeh. Med temi glasovi jih je bilo na Muti 82, v Gortini 14, Marenbergu 12, Vuzenici 27, Slovenj Gradcu 10 in Lovrencu na Pohorju 63 glasov. Čez štiri leta pa so socialni demokrati doživeli velik poraz, ne le, da je Resel izgubil svoj mandat v Mariboru, ampak je tudi mariborski socialni demokrat Petelinscheg, ki je nastopil namesto Sonnleiterja, uspel zbrati le 141 glasov, od tega v Gortini 6, na Muti 77, Vuzenici 40. Zelo so napredovali na teh volitvah nemški nacionalci. Na nadomestnih volitvah 5. julija 1905, ki so bile razpisane zaradi smrti nemško nacionalnega kandidata Wolffhardta, pa so socialni demokrati glasovali za nemškega nacionalca Wastiana proti Pfrimerju in Slovencu Sinkotu, medtem ko je socialni demokrat Hilari dobil svoje glasove le v Mariboru in nekaj v Ptujju. Ker noben kandidat ni dobil ustrezne večine, so bile že čez 2 dni, 7. julija, ožje volitve, na katerih je zmagal izredno prepričljivo Wastian, socialni demokrati pa so abstinirali. Arbeiterwille je ob teh volitvah očital zlasti slovenskim delavcem, da sta jih zvalila Wastianov volilni golaž in pivo, ter so glasovali zanj, ne pa za Hilarija. Teh očitko pa ni mogoče ustrezno preveriti, ker ni volilnega materiala. Vendar pa primerjava s prejšnjimi volitvami kaže, da so utegnili imeti prav.

Na deželno zborovskih volitvah so socialni demokrati kot samostojna stranka kandidirali le dvakrat. Prvič leta 1904, ko je bila uvedena splošna kurija in leta 1909, ko so bile zadnje deželno zbarske volitve. Na območju, ki nas zanima, je leta 1904 kandidiral na delavski listi Julius Hilari, ki je zbral najmanj glasov, vendar noben kandidat ni zbral dovolj glasov in je moralo priti do ožje volitve med nemškim kandidatom Stigerjem in nemškim klerikalcem Lopičem. Hilari je dobil v Mariboru — okolica 1097 glasov, Marenbergu 269 in 31 v Slovenski Bistrici. Na ožjih volitvah so socialni demokrati spet volili nemškega nacionalca Stigerja, ki je nato res zmagal prav s socialno demokratičnimi glasovi. Stiger je zmagal v Mariboru-okolica s 3316 glasovi, Marenbergu s 718 glasovi in Slovenski Bistrici s 1316 glasovi. Na naslednjih volitvah maja 1909 je v splošni kuriji trgov in mest kandidiral na socialno demokrati listi upokojeni učitelj

³⁹ F. Rozman, n. d. str. 235—271.

iz Maribora Albert Horvatek in volilcem obljubljal, da se bo stranka zavzemala za ustavitev naraščanja cen kmetijskih proizvodov, za reformo podpiranja revnih, za gradnjo bolnišnic, razvoj šolstva in za reformo občinske uprave. Na volitvah je sicer zmagal nemški nacionalec Franz Krall z 2281 glasovi pred Horvatkom z 2165 glasovi in slovenskim klerikalcem Ivanom Rebkom, ki je zbral 1133 glasov. Vendar si podatki nasprotujejo, tako, da piše *Deutsche Wacht*, da je Krall dobil 2371, Horvatek 2170 in Rebek 1037 glasov, po *Marburg Zeitung* pa je Krall dobil 2371, Horvatek 2165 in Rebek 1019 glasov. Prvi podatki pa so po *Arbeiterwille*. Horvatek je zmagal tudi na Muti s 83 glasovi, Krall 32, Rebek 0, sicer pa je dobil v Slovenj Gradcu 7 glasov, Vuzenici 14, Lovrencu na Pohorju pa 9. V Slovenj Gradcu, Lovrencu na Pohorju in Marenbergu je zmagal nemški nacionalec Krall. Zaradi izenačenosti je moralo 14. maja 1909 priti do ožjih volitev med Horvatkom in Krallom. Zmagal je Horvatek, in sicer s pomočjo slovenskih glasov 3368 proti 2725. Horvatek je zmagal na pohorskem območju na Muti s 94 proti 55 glasovom, Krall pa v Slovenj Gradcu s 85 proti 15, Marenbergu 154 proti 6 in Lovrencu na Pohorju s 77 proti 24.⁴⁰

Če skušamo ob koncu strniti različne podatke o delavskem gibanju na Pohorju na neki splošni imenovalec, potem lahko ugotovimo, da se je začelo delavsko gibanje na tem območju razvijati nekaj let za gibanjem v mestih, kar je tudi sicer splošen pojav. Samo Pohorje je sicer imelo kar precej industrijskih obratov, vendar so bili vsi majhni ali kvečjemu srednji za naše razmere. Zato je delavstvo hodilo s trebihom za kruhom v ne preveč oddaljene zasavske revirje, v rudnik v Velenje, pa tudi v zgornje štajerske rudnike, še bližje so bili večji delavski obrati v Mariboru. Tako imamo na Pohorju največ lesne, steklarske in kamnarske industrije, za vso to je značilna velika fluktuacija. Nacionalna struktura delavstva je bila precej mešana. Poleg Slovencev, ki so prevladovali, so bili številni Nemci, zlasti predelavci, potem Čehi, pa tudi precej Italijanov je bilo med njimi, ki pa niso bili priljubljeni in so jih drugi delavci velikokrat gledali z mržnjo, kar je še pospeševala uradna oblast po atentatu na cesarico Elizabeto, ki ga je izvršil italijanski anarhist. Zanimivo je, da so bili Italijani, zaposleni v Ribnici na Pohorju, Rifniku ali Slovenj Gradcu naročeni leta 1900 na liste iz domovine in sicer *Corriera della Sera* iz Milana, *Scena illustrata* iz Firenc, *Il Secolo* iz Milana in *Secolo Illustrato* iz Milana. Med Slovenci pa je tedaj krožilo tudi nekaj izvodov *Ameriškega Slovenca* in *Glasa Naroda*.⁴¹ Kot pa je bilo razvidno iz volilnih rezultatov in različnih delavskih shodov, je tudi na tem območju nacionalno nasprotovanje in mržnja vedno bolj naraščala. Vpliv nemških nacionalcev je po volilnih rezultatih sodeč naraščal in socialni demokraciji se je očitno zdel manj nevaren in bolj simpatičen kot pa slovenski klerikalizem, ki je bil tudi na pohodu, tako kot v vsej Sloveniji. Zdi pa se, da je bila delavska stranka bolj zasidrana kot pričajo ohranjeni podatki. Res sicer ni bilo veliko štrajkov, niti prvomajskih proslav, vendar so bile tarife pogodbe že marsikje sklenjene in so jih delodajalci očitno tudi izpolnjevali. Iz poročil je tudi razvidno, da so člani plačevali strankin davek dovolj redno, bolj kot marsikje drugje na Slovenskem, strokovna in politična društva so bila kar številna, čeprav zasledimo o njih podatke precej neredno, tudi nemški delavski tisk je bil precej razširjen, slovenski pa po vsej verjetnosti precej manj. Vsa ta socialno

⁴⁰ F. Rozman, n. d. 272—296.

⁴¹ PAM, okr. glav. Slovenj Gradec, prez. spisi, št. 9, 1900.

demokratska agitacija in propaganda je dosegla vidne uspehe na volitvah, saj, kakor smo videli, na Slovenskem ni veliko krajev, kjer bi socialni demokrati na volitvah zmagali, še posebej ne tako prepričljivo. Mislim, da ni pretirano, če rečemo, da je bilo tu delavsko gibanje sorazmerno med razvitejšimi predeli na slovenskem ozemlju, kar je tudi izraz dobrega dela štajerske deželne strankine organizacije, ki je bila kar na vrhu med avstrijskimi deželnimi socialno demokratskimi organizacijami.

Zusammenfassung

DIE ARBEITERBEWEGUNG AM POHORJE BIS ZUM 1. WELTKRIEG

Die Arbeiterbewegung entwickelte sich hier etwas später als in den Städten, obwohl es in diesem Gebiet relativ viele Industriebetriebe gab, die jedoch ziemlich klein waren. Viele Arbeiter mußten in die Bergwerke an der Save oder zu den Fabriken nach Maribor ziehen. Auch die nationale Struktur der Arbeiter im Gebiet des Pohorje war gemischt: zum überwiegende Teil waren es Slovenen, es gab aber auch etliche Deutsche, einige Tschechen und einige Italiener. Die nationalen Gegensätze spitzten sich zu, was sich in den Wahlresultaten und in den Arbeiterversammlungen niederschlug. Die Deutschnationalen gewannen an Einfluß; die Sozialdemokraten sahen in dieser Entwicklung keine besondere Gefahr, sie war ihnen sympathischer als der slovenische Klerikalismus. Streiks und 1. Mai Kundgebungen waren in dieser Gegend eher selten, aber es gab schon einige Tarifverträge, die von den Arbeitgebern auch eingehalten wurden. An Arbeiterorganisationen existierten etliche Fachvereine, aber auch Vereine mit politischer Ausrichtung. Auch die Arbeiterpresse war ziemlich entwickelt, insbesondere die deutschsprachige. Bei Wahlen schnitt die Arbeiterpartei hier besser ab als in anderen slovenischen ländlichen Gegenden und so können wir sagen, daß Pohorje im Hinblick auf die sozialistische Arbeiterbewegung zu den entwickelteren Gebieten Sloveniens zählt.

Jurij Perovšek

VPRAŠANJE SEPARATIZMA IN CENTRALIZMA V AVSTRIJSKI SOCIALNI DEMOKRACIJI TER JSDS

I

Vprašanje separatizma in centralizma, ki v avstrijski socialni demokraciji najbolj izrazito doseže vrh leta 1910, predstavlja pomembno zarezo v zgodovini mednarodnega delavskega gibanja. Takrat se je delavsko gibanje prvič resneje soočilo s kritičnim vrednotenjem internacionalizma kot načela razrednega boja. To izkušnjo je stopnjevano doživljal avstrijski delavski razred, potem ko se je leta 1897 centralistična avstrijska socialnodemokratska stranka na svojem VI. zboru pretvorila pod vplivom nacionalnih gibanj in nasprotij v lastnih vrstah v federacijo samostojnih nacionalnih strank. VI. zbor avstrijske socialnodemokratske stranke je namreč utemeljil samostojnost nacionalnih strank v združeni stranki avstrijske socialne demokracije le na političnem področju, ne pa tudi na strokovnem. Na tem področju se je avstrijski delavski razred bojeval za osnovne pravice delavcev — za mezde, delovni čas, varstvo delavcev v proizvodnem procesu, zdravstveno varstvo delavcev itd. Ta boj je potekal v okviru socialnodemokratskih strokovnih organizacij. To so bile organizacije delavcev iste stroke, sprva samo v krajevnem obsegu, potem pa se je povečal obseg na deželne, kasneje pa na državne zveze. Državne strokovne zveze so bile podrejene zvezni držani vsestrokovni komisiji na Dunaju, organu zvezne vsestrokovne organizacije.

Strokovne organizacije so ostale tudi po VI. zboru avstrijske socialnodemokratske stranke vodene strogo centralistično (z Dunaja). Obveljalo je načelo, da nacionalno razčlenjeni skupni stranki ustreza le internacionalno združeno vodenje strokovnega boja avstrijskega delavskega razreda. Toda ravno to načelo je bilo sporno za češke socialne demokrate, organizirane v Češkoslovanski socialnodemokratski stranki. Zanje je bil zaradi lastnega razvitega delavskega gibanja centralistični ustroj strokovnih organizacij obremenitev pri vodenju razrednega boja. Hkrati so češki socialni demokrati ocenjevali, da centralistični ustroj strokovnih organizacij dejansko skriva nemško hegemonijo v svojih pojavnih oblikah. Zato so želeli imeti na nacionalni podlagi tudi strokovne organizacije, da bi se s tem uprli nacionalnemu nerazumevanju nemških socialnih demokratov ter kopičenju finančnih sredstev na dunajskih strokovnih centralah. Leta 1897 so v Pragi ustanovili na shodu čeških strokovnih organizacij samostojno češkoslovansko strokovno skupino in tako ločili češke stro-

kovne organizacije od nemških. Zaradi tega so prišli v oster spor z nemškimi socialnimi demokrati, ki so zagovarjali centralistično vodenje strokovnih organizacij. Nemški socialni demokrati so pričeli označevati češke za separatiste in njihovo osamosvojitvev na strokovnem področju za separatistično dejanje, ki nasprotuje internacionalni sklenjenosti in solidarnosti avstrijskega delavskega razreda.

Spor med češkimi in nemškimi socialnimi demokrati, znan kot spor med »separatisti« in »centralisti«, je obstajal še pred osamosvojitvijo nacionalnih strank na političnem področju — od I. shoda avstrijskih strokovnih organizacij leta 1893 na Dunaju. S posameznimi kriznimi vrhovi se je nadaljeval do leta 1910, ko je dosegel tako stopnjo, da sta posegli vanj tudi obe stranki, nemško-avstrijska in češka. Tako je nemškoavstrijska socialnodemokratska stranka skupaj z dunajsko zvezno državno vsestrokovno komisijo predlagala, naj reši spor socialistična internacionala, zbrana med 28. avgustom in 3. septembrom 1910 na shodu v Kopenhagnu. Shod je obsodil češke socialne demokrate in v posebni resoluciji odločil, »da je v vsaki državi paziti na enotnost strokovne organizacije, ki je bistveni pogoj uspešnega boja proti izkoriščanju in zatiranju«. Posebej je tudi poudaril, da je »vsak poskus razbijanja mednarodnih enotnih strokovnih organizacij v narodnoseparatistične nasproten namenu te resolucije mednarodnega socialističnega kongresa«. ¹ Tako je prišlo do osamitve češkoslovske socialnodemokratske stranke v avstrijski in internacionalni socialni demokraciji. To osamitev je 15. maja 1911 še bolj poglobila ustanovitev nove češke delavske stranke, Češke socialnodemokratske stranke, v kateri so se združili centralistično usmerjeni češki socialni demokrati. S tem je dobil v avstrijski socialni demokraciji spor med separatizmom in centralizmom širši obseg, kajti češke socialne demokrate, organizirane v samostojnih strokovnih organizacijah, je zdaj politično odklanjal poleg nemškega tudi del češkega delavskega razreda. Spor o separatizmu ali centralizmu je privedel do cepitve v dotlej močni in enotni češki delavski stranki, kar je predstavljalo resno nevarnost za uspešno politično delovanje ne le češkega, marveč celotnega avstrijskega delavskega razreda. V takem položaju so se morale zaradi tega opredeliti o vprašanju separatizma ali centralizma tudi druge avstrijske delavske stranke, med njimi Jugoslovanska socialno demokratična stranka (JSDS). V naši razpravi bomo prikazali, kako se je o tem vprašanju opredelila JSDS in kakšno stališče je zavzela do t. i. »češkega separatizma«.

II

Po kongresu v Kopenhagnu so se delegati samostojnih čeških strokovnih organizacij zbrali 25. septembra 1910 na shodu v Pragi in vztrajali pri svoji samostojnosti. Razmere so se že tako zaostriale, da je pričela državna vsestrokovna zvezna komisija popuščati. VI. avstrijski strokovni kongres, ki je potekal med 17. in 23. oktobrom 1910, je zahteval v svoji resoluciji le enotno vodstvo strokovnega boja in eno blagajno zanj. Zbor je sicer zahteval zaradi pritiska centralistično usmerjenih čeških socialnih demokratov tudi enotnost strokovnih

¹ Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, Tom V, Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920, Beograd 1951, str. 476. (Navajam: ZA KPJ.)

organizacij, vendar je omilil dosledno nespravljalivost, dotlej značilno za spor, in poudaril nujnost sprave. Tako je pristal tudi češki strokovni zbor, potekal je med 31. oktobrom in 2. novembrom 1910 v Pragi, na enotno ravnanje v strokovnem gibanju in hkrati vztrajno zagovarjal samostojne strokovne organizacije.

VI. avstrijski strokovni kongres je spremljal že »Rdeči prapor«, glasilo JSDS, ki je poudaril, da »z največjo napetostjo... pričakuje socialistično delavstvo cele države sklepe... o boju za enotnost strokovne organizacije.« Ta problem pa je ocenjeval »Rdeči prapor« izključno z gledišča, ki je zagovarjalo centralistično vodenje strokovnih organizacij. Menil je, da je »gospodarski boj delavstva le v najtesnejši združitvi uspešen in da je enotnost neizogiben pogoj za zmago«. Zato je tudi opozarjal, da razlike med političnim in strokovnim gibanjem »niso odvisne od naše volje, ampak od razmer«. Te so sicer utemeljile politično organiziranost avstrijske socialne demokracije po narodih, toda »Rdeči prapor« je sodil, da »vsi tisti momenti, ki so na političnem polju opravičili najširšo avtonomijo... odpadejo na strokovnem polju; kar je na eni strani neizogibno, je na drugi lahko pogubno.« Kar naj bi bilo pogubno, je opredelil »Rdeči prapor« takole: »Problem je torej ta: kako se varuje enotnost strokovne organizacije, ne da bi imele posamezne stranke škodo?«²

V oktobru leta 1910 je slovenska socialna demokracija v celoti sprejemala načelo internacionalno združenega vodenja strokovnega boja. Na spor v strokovnih organizacijah je gledala ozko, saj o vzrokih spora socialistična glasila niso pisala. Slovenska socialna demokracija se je omejila na centralistično gledanje, s katerim so nemški socialni demokrati in socialistična internacionala zavrnili osamosvojitve čeških socialnih demokratov na strokovnem področju. Predstavniki slovenskih strokovnih organizacij oziroma »delegati centralnih strokovnih organizacij z juga« na VI. avstrijskem strokovnem kongresu »žihavno obžalujejo češko separatistično gibanje v strokovnih organizacijah«. Izjavili so, »da stoje strogo na stališču enotne centralne strokovne organizacije in da se hočejo ramo ob rami bojevati z vsem proletariatom za dosego skupnih ciljev«. To je bilo po njihovem mnenju mogoče le, »ako se postavi zoper združenega nasprotnika kapitalizma tudi enotna, čvrsto sklenjena proletarska moč«.³ Tako so izključevali nacionalni dejavnik iz strokovnega boja avstrijskega delavskega razreda.

Toda s VI. avstrijskim strokovnim kongresom je šele stopil spor med separatizmom in centralizmom v slovensko socialistično javnost. V socialni reviji »Naši zapiski« se je oglasil januarja 1911 dr. Josip Ferfolja s člankom »Avtonomija ali centralizem?« V svojem članku je J. Ferfolja poudaril, da je spor med avtonomisti in centralisti »začel zanimati že širšo socialistično javnost v Avstriji in izven nje« in ugotovil, da se je slovensko delavsko časopisje »dosedaj le malo ali nič bavilo s tem sporom«. To je bilo po njegovem mnenju smotno, »kajti za nas še nima tiste akutne važnosti, kakor jo ima za češke in nemške sodruge; tudi mi smo večinoma enostransko informirani, ker so nam nemški viri pristopnejši od čeških«. Pomena, ki bi ga lahko imel spor za slovenske socialne demokrate, torej ni videl, saj je ocenil, »da sporna zadeva še ni godna za polemiko«. Zaradi dostopnejših nemških virov in enostranske sezna-

² »Rdeči prapor«, št. 112, 19. 10. 1910, leto XIII, »Strokovni kongres«.

³ »Rdeči prapor«, št. 113, 22. 10. 1910, leto XIII, »Jugoslovani o strokovnem sporu«.

njenosti o sporu pa je zahteval objektivno obravnavanje spora. Zavrnil je izraz »separatizem« kot neprimeren, kajti nehote vzbuja pri »nepoučenih sodrugih mnenje, kakor da so češki sodrugi povzročili sedanji spor in, odtujivši se ostali socialistični družini v Avstriji, odcepili se nedavno od avstrijske socialistične celokupnosti in zágrešili bogve kake pregrehe na škodo socializma«. Zato je opisal potek spora do leta 1911 in predstavil stališča sprtih nemških in čeških socialnih demokratov. Pri tem se je ozrl tudi na slovenske socialne demokrate, ki jim ni treba, »da si belijo glave radi oblike strokovnih organizacij«. J. Ferfolja je menil da so za »dogleden čas... edino primerne za nas centralistične organizacije, daljno prihodnost prorokovati pa je brezpomembno«. Dovolj je, da se zahteva od centralnih strokovnih organizacij »ne le v imenu socialističnih principov in sklepov socialističnih zborov, ampak v imenu žive in nujne potrebe slovanskega delavstva: malo več demokratičnega duha in nekoliko več smisla za naše narodnostne potrebe«. ⁴

V marčni številki »Naših zapiskov« je bil objavljen naslednji članek, ki je obravnaval spor v strokovnih organizacijah. Avtor I. Skerbič je v svojem članku »Centralizem« na zastavljeno vprašanje o tem, kdo ima v sporu prav, priznal, da so v kakšni zvezni strokovni organizaciji pomanjkljivosti, vendar je pripisoval kongresom zvezne strokovne organizacije sposobnost »vse poravnati, ne da se je treba izločiti iz skupne strokovne organizacije, kakor so to storili ravno Čehi«. Češki socialni demokrati so po njegovem v veliki zmoti, če »hočejo tudi strokovno organizacijo vtesniti enako kakor politično, namreč na podlagi narodne avtonomije«.

Avtor je bil torej proti delitvi strokovnih organizacij po narodih, pri čemer je opozarjal na sklepe VI. avstrijskega strokovnega kongresa na Dunaju. Obenem je predstavil tudi najnovejšo stopnjo v sporu. Opozarjal je, da je izdelala dunajska državna vsestrokovna komisija načrt, po katerem naj bi bila sprava možna. Ta načrt je obravnaval vprašanja *mezdnih bojev* (za njihovo pripravo in vodstvo naj bi določile avtonomne in centralistične strokovne organizacije svoje zastopnike v enoten odbor); *organizacij* (načrt je določal, da se ne sme ustanavljati novih samostojnih strokovnih društev v krajih, kjer so že imele državne centralne zveze svoje podružnice; za jezikovno mešane kraje je predvideval le državne strokovne zveze, na obstoj samostojnih čeških strokovnih zvez pa je pristajal le v krajih, kjer so te že bile); ter *pogodb* (po omenjenem načrtu bi se morale ravnati ustanove v posameznih strokovnih organizacijah v skladu z načeli, sprejetimi na spravnih pogajanjih med strokovno komisijo v Pragi in dunajsko državno vsestrokovno komisijo). V tej zvezi je I. Skerbič pripominjal, da bodo čakale avstrijske zvezne državne centralne organizacije odgovor čeških samostojnih strokovnih organizacij na ta spravni načrt do 31. marca 1911, ko bi se pričela — v primeru, da odgovora ne bi bilo — borba proti češkim samostojnim organizacijam kot delavskemu razredu nasprotnim in škodljivim. I. Skerbič ni dvomil v prevlado centralističnega vodenja strokovnih organizacij, saj je zapisal v sklepu svojega članka, da je sprava »na potu in čeprav vidijo nekateri pesimisti tako črno, da so že nad vsako možnostjo sprave obupali« obstaja »tudi tukaj upanje, da zmagava navsezadnje vendarle pamet«. ⁵

⁴ »Naši zapiski«, leto VIII, Gorica 1911, št. 1, str. 5, 6, 16.

⁵ »Naši zapiski«, leto VIII, Gorica 1911, št. 3, str. 75, 77.

Julijska številka »Naših zapiskov« je spet vsebovala članek o sporu v strokovnih organizacijah. Avtor članka »I. S.« je bil verjetno tudi I. Skerbič, saj je pisal o spravni konferencah med predstavniki zveznih državnih centralnih organizacij in predstavniki čeških samostojnih strokovnih organizacij. Opozoril je, da so vztrajali češki predstavniki na delitvi strokovnih organizacij po narodih, zaradi tega se je sestala 17. marca 1911 na Dunaju državna konferenca centralnih strokovnih zvez. Avtor je predstavil tudi resolucijo, ki jo je sprejela konferenca. Navedel je, da so se po oceni resolucije češki predstavniki »postavili v direktno nasprotje s centralnimi organizacijami« in zahtevali »popolno narodnostno delitev delavcev vseh podjetij«. Na ta način naj bi se »avstrijski proletariat, kljub vsej vzajemnosti narodno razbil, kar je organizatorično nemogoče dovoliti«. Avtor je nadalje opozoril, da resolucija državne konference centralnih zvez ni odstopila od načela centralistične organiziranosti avstrijskega delavskega razreda na strokovnem področju, marveč tolmači stališča čeških predstavnikov kot zahtevo, ki pomeni, »da naj mi odnehamo z bojem za potrebno izboljšanje delovnih in mezdnih razmer češkega proletariata in s tem otežkočimo boj za skupno delavstvo Avstrije«. Zato odobrava resolucija prekinitev vseh nadaljnjih pogajanj s češkimi predstavniki z zahtevo, da »se nalaga centralnim zvezam, da odklonijo s separatističnimi organizacijami vsako vzajemnost« in s tem »varujejo enotnost organizacije z vsemi sredstvi«. Avtor, katerega članek »Konflikt v strokovni organizaciji« lahko označimo kot poročilo o trenutnem poteku spora, zaključil svoj članek z ugotovitvijo, da so se torej izjalovila pravna pogajanja, kar je vodilo k pretrganju vseh vzajemnih odnosov med sprtimi organizacijami in napovedalo brezobziren boj med njimi. Po njegovem mnenju je bilo zato potrebno, da se sestane skupni zbor socialnodemokratske stranke vseh narodov Avstrije — »pred forum avstrijske internacionale naj pride bratski spor in tam naj se odloči, kar je v interesu socialistične stranke v Avstriji potrebno.«⁶

Do julija leta 1911 se JSDS še ni opredelila o sporu med »separatisti« in »centralisti«. Slovenska socialna demokracija je spremljala spor zgolj z »živahnem obžalovanjem«, ki so ga izrazili na VI. avstrijskem strokovnem kongresu delegati slovenskih strokovnih organizacij zaradi češkega separatističnega gibanja in njihovim zagotovilom kongresu, da »stoje strogo na stališču enotne centralne strokovne organizacije«. Takemu ozkemu gledanju, ki je brez pomisleka pristajalo na centralistični ustroj strokovnih organizacij in nadnacionalno vodenje strokovnega boja, so sledili tudi vsi slovenski socialnodemokratski avtorji, ki so v tistem času pisali o sporu v strokovnih organizacijah. Zato so v svojih prispevkih bolj poročali o tem pojavu in opozarjali na trenutno najbolj značilne odnose med predstavniki centralističnih (nemških) in samostojnih čeških strokovnih organizacij, kot pa razmišljali o pomenu, ki bi ga lahko imel ta spor za slovenski delavski razred. J. Ferfolja se je omejil v tem pogledu na ugotovitev, da »sporna zadeva še ni godna za polemiko« ter zahteval le »malo več demokratičnega duha in nekoliko več smisla za naše narodnostne in kulturne potrebe«, I. Skerbič je videl pomen spora v tem, da »zmaga navsezadnje vendarle pamet« oziroma je to gledišče popolnoma zanemaril. Zanj (»I. S.«) je bilo primerno počakati, da pride spor »pred forum avstrijske internacionale«.

⁶ »Naši zapiski«, leto. VIII, Gorica 1911, št. 7, str. 184—185.

Tako gledanje v slovenski socialni demokraciji ni bilo osamljeno. Poudarjal ga je tudi socialistični dnevnik »Zarja«, ki je 28. avgusta 1911 najavil, da se bo sestal 29. oktobra 1911 v Innsbrucku zbor nemškoavstrijske socialnodemokratske stranke. »Zarja« je ob tem navedla točke dnevnega reda, katere bo obravnaval zbor nemških socialnih demokratov in posebej opozarjala na tretjo točko dnevnega reda — »Razmerje nemške socialne demokracije do bratskih strank v Avstriji.« Pri oznaki te točke je pisala, da je tu seveda mišljeno razmerje med nemškoavstrijsko in češkoslovansko stranko zaradi spora v strokovnih organizacijah. Zanimivo je, da je tolmačila »Zarja« nasprotja med nemškimi in češkimi socialni demokrati s tem, da niso nastala, »kakor se navadno prikazuje, med nemškimi in češkimi socialisti, temveč med češkimi sodrugi samimi«. Tako je pokazala, da slovenska socialna demokracija slabo pozna celotni spor, kajti »Zarja« je upoštevala samo eno izmed njegovih značilnosti in jo celo predstavila kot vzrok za nastali spor. V tem smislu je ugotavljala »Zarja«, da je razdeljena češka socialna demokracija na dve skupini (programsko enotni, taktično ločeni) in da mora zato vsaka socialnodemokratska stranka določiti svoj odnos do ene in druge češke skupine. Na ta način se je v slovenski socialni demokraciji prvič izrazilo spoznanje, da se mora JSDS opredeliti o sporu v strokovnih organizacijah. Toda to spoznanje je bilo izraženo v obliki, ki je dejansko zanikala potrebo po taki opredelitvi. »Popolnoma umevno je,« je pisala »Zarja«, »da hoče nemška socialna demokracija kakorkoli določiti svoje stališče v tem vprašanju (do ene in druge češke socialnodemokratske stranke — op. J. P.), kateremu se tudi ostale stranke ne morejo izogniti. Vendar pa je naše mnenje, da se bo moral dobiti način za skupen strankin zbor, ker je problem preveč *komplificiran* (podčrtal J. P.), da bi se dal uspešno rešiti na osmih strankinih zborih.«⁷

Ozko gledanje slovenske socialne demokracije na spor v strokovnih organizacijah je naletelo na kritiko znotraj slovenskega delavskega gibanja. V dveh člankih, objavljenih septembra 1911, jo je izrekla »Naša moč«, »glasilo slovenskega delavstva« (Krekovih krščanskih socialcev). V prvem članku je »Naša moč« opozarjala, da so razmere na Češkem prav take kakor na Slovenskem, z razliko, »da so naši slovenski socialni demokrati po številu in po groših neizrečeno večji reveži nego češki in da se vsled tega že srečne čutijo, če jih nemški voditelj z Dunaja sploh pogleda, seveda še bolj pa, če jim brsne časih kaj kroglic za agitacijo, časopisje ali volitve«. Ob tem je opazala, da želi nemškoavstrijska socialnodemokratska stranka z omejevanjem češkega delavstva v nemških strokovnih centralah doseči tisto, kar niso dosegle avstrijske kapitalistične vlade z vsem svojim upravnim aparatom — »da bi se obvarovalo nemško lice v Avstriji«. Taka opozorila in ugotovitve so bile hud očitke slovenski socialni demokraciji, češ, da ne upošteva razmer, v katerih se je »češkemu delavcu vzdignila kri, ko je videl, kako ga zatira z nemškim kapitalistom vred, tudi nemška socialna demokracija.«⁸

Tudi v drugem članku je bilo več trpkih očitkov slovenski socialni demokraciji. »Naša moč« je ugotavljala, da je vzrok gospodovanja nemških socialnih demokratov — kljub temu, da imajo v zastopstvu avstrijske socialnodemokrat-

⁷ »Zarja«, št. 70, 28. 8. 1911, leto I, »Strankin zbor nemške socialne demokracije v Avstriji.« Razen mojega opozorila podčrtamo v »Zarji«.

⁸ »Naša moč«, št. 42, 15. 9. 1911, leto VI, »Za hlapca«.

ske stranke le tretjino glasov⁹ — ta, da je »denar za strankino vodstvo šel samo iz nemških in čeških žepov«. Vse druge socialnodemokratske organizacije dobivajo stalno podporo z Dunaja, »naša slovenska je pri tem beračenju v tem oziru seveda prva«. Nemško gospodovanje pa bi po oceni »Naše moči« obvladali, če bi slovanski zastopniki »le količkaj skupaj držali«.

V članku je bil razčlenjen tudi ustroj socialnodemokratskih strokovnih organizacij. »Naša moč« je menila, da bi bil obstoječi ustroj sprejemljiv, če bi bilo vodstvo dobro. Vendar je dokazovala prav s primerom čeških socialnih demokratov, da obstoječi ustroj avstrijskih socialnodemokratskih strokovnih organizacij ni sprejemljiv. Svojega dokazovanja ni vsiljevala slovenski socialni demokraciji, saj je sodila, da »mi nismo poklicani, da bi učili naše socialne demokrate«. Poudarila pa je, da bi morali slovenski socialni demokrati »po izpričevalu čeških sodrugov« sami še veliko bolj vedeti, »da dunajske centrale z delavskimi soldi, zbranimi v stanovske namene ne gospodarijo v delavsko, marveč v svojo korist«.¹⁰

Razmere, na katere je opozarjala »Naša moč«, je slovenski socialni demokrati predstavil urednik »Naših zapiskov« dr. Anton Dermota. Za novembrsko številko je prispeval članek »Spor v socialni demokraciji«, v katerem je objavil stališča, ki sta jih uveljavljali v sporu o strokovnih organizacijah obe nasprotujoči si stranki, nemškoavstrijska in češkoslovenska. Stališča nemškoavstrijske socialnodemokratske stranke je pozal iz razprave »Zu neuen Formen« (K novim oblikam), ki jo je objavil dr. Otto Bauer v oktobrski številki teoretičnega mesečnika avstrijske nemške socialne demokracije »Der Kampf«. Po Dermotovi oceni je bil namreč Bauerjev názor »tako karakterističen, da po njem moremo presojati stališče nemške soc. dem. stranke«.

Bauerjevo stališče oziroma gledanje, ki so ga imeli nemški socialni demokrati v sporu o strokovnih organizacijah, je prikazal A. Dermota po Bauerjevi ugotovitvi, da je rešitev spora možna le, če se ozemeljsko omejijo delokrožja internacionalnih in češkoslovenskih strokovnih organizacij. Internacionalna strokovna društva naj bi razpustila svoje krajevne skupine v čeških pokrajinah Češke in Moravske ter s tem omogočila, da bi prešli njihovi člani k češkoslovenskim zvezam. Češkoslovenske zveze pa naj bi se povsem odpovedale prodiranju na Dunaj in Nižjo Avstrijo, nemško Češko, nemško Moravsko ter v nemške in poljske dele Šlezije. Pri tem naj se nemški socialni demokrati ne bi več oklepali preživelih oblik celotne strokovne organizacije, marveč bi morali iti po svoji poti, seveda vedno pripravljene na sporazum z obema češkima delavskima strankama. O. Bauer je menil, da je sporazum možen v gospodarskih in socialnih zadevah, dvomil pa je, da bi se lahko dosegel v nacionalnih. Zaradi tega je poudaril, da mora oblikovati nemškoavstrijska stranka svoj nacionalni program, če ne bo uspela oblikovati skupnega s češkoslovensko stranko.

A. Dermota je v članku zelo podrobno predstavil tudi stališča, ki jih je zagovarjala češkoslovenska socialnodemokratska stranka. Povzel jih je po vrsti

⁹ Kot je znano, je bila od leta 1897 dalje razdeljena avstrijska socialna demokracija na nacionalne socialnodemokratske stranke. Vsaka od nacionalnih strank je imela svoj izvršni odbor, ki ga je izvolila na svojem zboru. Izvršni odbori vseh nacionalnih strank so skupaj predstavljali zastopstvo celotne avstrijske socialnodemokratske stranke.

¹⁰ »Naša moč«, št. 43, 22. 9. 1911, leto VI, »Naši socialni demokrati pod nemško komando«.

člankov, ki so izšli pod naslovom »Spori v socialni demokraciji v Avstriji« v glasilu češkoslovske stranke »Právo Lidu«, objavljeni pa so bili tudi v mesečniku avstrijske nemške socialne demokracije »Der Kampf«. A. Dermota je strnil stališča češkoslovske stranke v vsebinsko celoto in pri tem izhajal iz gledanja čeških socialnih demokratov na nacionalno sestavo in ustroj strokovnih organizacij. Češki socialni demokrati so opozarjali, da je ob ustanavljanju strokovnih organizacij na tihem veljalo načelo, naj se združujejo delavci vsake narodnosti v eno določeno celoto (deželno organizacijo); tako oblikovane so se potem spajale v državnih zvezah deželnih društev. Spominjali so, da je imelo tako oblikovanje strokovnih organizacij izredno ugoden odmev med češkimi delavci, ne pa tudi med nemškimi, kajti v čeških deželah niso imeli nemški socialni demokrati v zvezah deželnih društev neomejene oblasti nad vsemi člani in vsemi sredstvi prosto združenih organizacij. Zato so si pričeli prizadevati, da se zveze deželnih društev pretvorijo v državne, katerih vodstvo je prešlo na Dunaj. Takrat pa so po navedbah čeških socialnih demokratov »nemški sodrugi nategnili centralizem z vso silo: pobrali so vsak krajcar in ga nesli na Dunaj, nastavljali najnesposobnejše uslužbenice in so pritiskali na češke člane, da so se ti pričeli upirati«. Nemški socialni demokrati so zaradi tega vedno bolj nastopali proti češkim in začeli razglašati vsakega separatistično organiziranega delavca za neorganiziranca. Tako ravnanje so ocenili češki socialni demokrati kot težnjo nemške socialne demokracije, da si obnovi nadvlado in gospostvo nad češko. Zato so svoje ravnanje v sporu o strokovnih organizacijah pojasnjevali kot boj »proti šovinizmu, ki jih hoče prisiliti, da bi pomagali vzdržati nadvlado in nacionalne privilegije Nemcev v Avstriji na škodo enakopravnega češkega naroda«. Poudarjali so, da nemški socialni demokrati potemtakem niso »opravičeni zahtevati od Čehov, da se odtrgajo od stremljenj in bojov zatiranega češkega naroda in da pomagajo privilegije nemške nacionalne celokupnosti braniti celo proti sebi«. ¹¹

A. Dermota je s tem poudarkom zaključil članek, ki ga je pripravil zato, »da so naši čitatelji prav poučeni o sporu, ki vlada sedaj že precej dolgo v socialni demokraciji v Avstriji«. ¹² Svoj namen je vsekakor dosegel in s predstavitvijo izvornih stališč čeških socialnih demokratov oziroma češkoslovske stranke omogočil, da ni bila slovenska socialna demokracija nič več samo enostransko seznanjena o sporu. To je bilo pomembno dejanje, njegovo vrednost pa je dopolnjevalo še eno dejstvo. A. Dermota je s predstavitvijo stališč, ki so se oblikovala znotraj obeh sprtih strank, razkril, da je stržen spora v strokovnih organizacijah — nacionalno vprašanje.

III

Novembra 1911 je bil v slovenski socialni demokraciji pojasnjen spor v strokovnih organizacijah do te mere, da so slovenski socialni demokrati že lahko poznali njegovo pravo naravo. Seznanjeni so bili s stališči čeških in nemških socialnih demokratov, kar je omogočalo JSDS, da se samostojno in objektivno opredeli o vprašanih, zaradi katerih je prišlo do spora. JSDS je imela tudi

¹¹ »Naši zapiski«, leto VIII, Gorica 1911, št. 11, str. 323, 325, 326.

¹² Prav tam, str. 321.

priložnost, da kot delavska stranka zatiranega naroda oceni stališča, ki jih je medtem o sporu oblikoval zbor nemškoavstrijske stranke. Zbor se je zbral med 29. oktobrom in 2. novembrom 1911 v Innsbrucku in posvetil oblikovanju teh stališč precejšnje pozornost. Po sodbi dr. Viktorja Adlerja, ki je v imenu stranke vodstva pozdravil zbor, so namreč morali nemški socialni demokrati priznati, da obstaja v avstrijski internacionalni kriza, »iz katere si bo zbor moral poiskati pot«. ¹³

Ko je bila slovenska socialna demokracija celovito seznanjena o sporu v strokovnih organizacijah, je JSDS zanemarila možnost, da bi se opredelila o tem žgočem problemu avstrijske socialne demokracije in o vprašanih, ki jih je ta problem odpiral. Zadovoljila se je s poudarkom, da proletarskega internacionalizma ne smejo omejevati nacionalni interesi. Tak poudarek je sprejemala JSDS že ob zboru nemškoavstrijske stranke v Innsbrucku z Etbinom Kristanom, ki je pozdravil zbor v imenu JSDS. E. Kristan je v pozdravni besedi med drugim omenil tudi »notranja vprašanja socialne demokracije v Avstriji«, s čimer je mislil na spor v strokovnih organizacijah. Zahteval je, da se premagajo težave, »ker je naloga in potreba proletariata močnejša od hipnih nesporazumov«. Zato je ugotavljal, da se »narodnost in narodni interesi . . . ne morejo tajiti, ali odvesti nas ne smejo od zavesti mednarodne solidarnosti proletariata«. ¹⁴

Sprejemanje takega gledanja je seveda izključevalo tudi samostojno ocenjevanje stališč, ki jih je oblikoval o sporu v strokovnih organizacijah zbor nemškoavstrijske stranke. JSDS se očitno ni zdelo potrebno, da bi ta stališča tvorno presodila stranka slovenskega delavskega razreda. To je pokazalo pisanje »Zarje« že na začetku zbora nemških socialnih demokratov. »Zarja« je sicer menila, naj vse avstrijske socialnodemokratske stranke o sporu »določijo svoje stališče«, vendar je poudarila, da se sklepi, ki jih bo o tem sprejel zbor nemškoavstrijske stranke »ne tičejo le nemške in češke stranke, temveč socialne demokracije v vsej državi in nadalje vse internacionale«. ¹⁵ S tem je napovedala, da ne namerava JSDS pretresti stališč nemških socialnih demokratov, marveč jih že vnaprej sprejema kot merilo za svojo opredelitev o sporu v strokovnih organizacijah. Takšno usmeritev JSDS je »Zarja« docela potrdila, saj se je zadovoljila zgolj z vestnim poročanjem o obravnavi spora na zboru nemškoavstrijske stranke ter stališčih, ki jih je o sporu sprejel zbor.

Na zboru nemškoavstrijske stranke je poročal o sporu v strokovnih organizacijah V. Adler. Orisal je razvoj avstrijske socialnodemokratske stranke ter potek spora in poudaril, da se v avstrijski socialni demokraciji lahko ujema politična samostojnost nacionalnih strank s centralistično strokovno organizacijo, ker se ujema »centralistična strokovna organizacija z internacionalno združeno socialno demokracijo«. Zato je ocenil, da »razbijanje strokovne organizacije posega po življenjskih interesih proletariata«, kajti »imeti enotno organizacijo, pa jo razbijati, to je *reakcionarno*«. V. Adler je v svojem poročilu povsem obšel stališča, ki so jih zagovarjali češki socialni demokrati, saj zanj ni bilo važno, »da imajo Čehi veliko nacionalne občutljivosti, ampak to, da premalo *razumejo* (podčrtal J. P.) o strokovnem boju«. To je po njegovem v celoti pokazalo prav ravnanje obeh sprtih strank, nemškoavstrijske in češkoslovske. Nemškoavstrij-

¹³ »Zarja«, št. 125, 2. 11. 1911, leto I, »Zbor nemške socialne demokracije«.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam.

ska stranka je po njegovi trditvi razumela rešitev strokovnih sporov »ne da bi se bilo treba dotikati političnega polja«, medtem ko je češkoslovska stranka »opustila nevtralnost in izjavila, da je separatizem strankarska dolžnost«. Zato ni obsojal centralistično usmerjenih čeških socialnih demokratov, ki so ustanovili novo Češko socialnodemokratično stranko. Njihov korak je imel za razumljiv in opravičljiv, kajti »razumeti moramo in pozdraviti dejstvo, da je med češkimi sodrugi velik del, ki noče opustiti internacionalnega stališča«. Pri tem pa se je zavedal, da nemškoavstrijska stranka politično ne more onemogočiti češkoslovske. Zaradi tega je nasprotoval možnosti, da bi nemški socialni demokrati pretrgali odnose s češkoslovska stranko ali pa v tem smislu celo zahtevali posredovanje socialistične internacionale. Taki zahtevi se je izognil z ugotavljanjem, da je politična delavska stranka »le instrument proletariata in razrednega boja«. Nemški socialni demokrati naj bi si zato prizadevali le za »živo nemško pa tudi živo skupno stranko«, česar pa ne morejo doseči z izključitvijo češkoslovske stranke. »Lahko obsojamo taktiko separatistov,« je dejal V. Adler, »ne moremo pa izključiti velikega dela češkega delavstva, ki sledi danes slabim posredovalcem.«¹⁶

V podobnem tonu je sestavljal V. Adler tudi resolucijo, ki je obravnavala spor v strokovnih organizacijah. Predložil jo je strankinemu zboru, ki jo je sprejel z dopolnilom, da je bila centralistično usmerjena »češka socialna demokracija prisiljena, da se je konstituirala kot stranka in da se priporoča sprejem stranke v internacionalo.« Drugače pa je resolucija ugotavljala, da je prišla mednarodna združenost socialne demokracije v Avstriji »na obžalovanja vreden način v nevarnost«, saj je češkoslovska stranka v nasprotju »z jasno izraženim prepričanjem zaupnikov vsesvetovne internacionale razglasila strokovni separatizem kot načelno smer svoje strankarske politike«. Zato naj bi bila odgovorna, »da je zavest mednarodne interesne skupnosti in solidarnosti delavstva v Avstriji skaljena« in da obstaja »nevarnost vnašanja nacionalistične sovražnosti v proletarske organizacije«. Ker je bila s tem po navajanju resolucije oškodovana akcijska enotnost skupne avstrijske socialnodemokratske stranke, je poudarjala, da nemški socialni demokrati »principielno odklanjamo separatizem, ki nasprotuje mednarodnim temeljnim načelom socialne demokracije« in »temeljni ideji socialistične internacionale«, hkrati pa »obsega tudi resno nevarnost za naš politični in strokovni boj«. Nemškoavstrijska stranka je zato napovedala, da bo »storila vse, kar je v njenih močeh, da odstrani žalostni položaj, ki ga je povzročil češkoslovski separatizem«. Z vsem svojim vplivom in energijo bo podpirala »strokovne centralne organizacije v njih obrambnem boju proti separatistični taktiki razbijanja«. Čeprav je resolucija obžalovala razkol v češki socialni demokraciji, »ki je nujna posledica separatistične metode«, pa je upoštevala dejstvo, »da je znaten del čeških delavcev ostal zvest načelom internacionale«. Priznavala je novo ustanovljeno češko socialno demokratično delavsko stranko kot proletarsko bratsko stranko in podprla njeno zahtevo, »da se sprejme kot enakopravna politična organizacija v skupno stranko.«¹⁷

Zbor nemškoavstrijske stranke je torej povsem odklonil samostojno vodenje strokovnega boja na Češkem in pristal na politično delitev češke socialne de-

¹⁶ »Zarja«, št. 126, 3. 11. 1911, leto I, »O separatizmu«. Razen mojega opozorila podčrtano v »Zarji«.

¹⁷ »Zarja«, št. 127, 4. 11. 1911, leto I, »Zbor nemške socialne demokracije«.

mokracije. Toda nemški socialni demokrati so se zavedali, da je privržena večina češkega delavskega razreda samostojnemu vodenju strokovnih organizacij. Zato se tudi niso zavzeli za izključitev češkoslovske socialnodemokratske stranke iz avstrijske in mednarodne internacionale. S tem bi namreč storili tisto, kar so sicer očitali sami češkoslovske stranki — povzročili bi, da bi bila »zavest mednarodne interesne skupnosti in solidarnosti v Avstriji skaljena«. Zadovoljili so se s priznanjem nove, centralistične stranke, napovedali pa so politični boj češkimi socialnim demokratom, organiziranim v samostojnih strokovnih organizacijah ter na ta način odklonili vsestranski razvoj delavskega gibanja na Češkem.

Taka opredelitev nemških socialnih demokratov in dejstvo, da je tudi po innsbruškem zboru nemške socialne demokracije JSDS ni ocenila, sta verjetno vzpodbudila A. Dermoto, da je objavil v »Naših zapiskih« članka dr. Edvarda Beneša »Politični narodnostni spori« in »Narodnostni spori v strokah«. Objava Beneševih člankov je imela velik pomen, kajti s tem se je dejansko zoperstavil A. Dermota stališčem, ki jih je o sporu v strokovnih organizacijah sprejel zbor nemškoavstrijske stranke. V svojih člankih je namreč pritrnil E. Beneš politični oceni, ki jo je o sporu izdelala češkoslovska stranka in z njo utemeljil odločitev čeških socialnih demokratov, da vodijo strokovni boj v samostojnih organizacijah. Ob tem je seveda precej izčrpno pojasnil osnovne značilnosti spora in njegov potek. Tega dela njegovih člankov ne bomo obnovili, pač pa se bomo zaustavili pri ključnih ugotovitvah, v katerih je prikazal E. Beneš, da niso češki socialni demokrati razbijači strokovne organizacije, ki se sklicujejo v svojem boju — kot je dejal V. Adler v poročilu na zboru nemškoavstrijske stranke — »na najprimitivnejše nacionalne instinkte.«¹⁸

Svoje ugotovitve je izpeljal E. Beneš iz kritičnega vrednotenja internacionalizma kot načela razrednega boja. V članku »Politični narodnostni spori« je izhajal iz Marksovega sklepa, da je narodnost podrejena ekonomskim vprašanjem, da delavci nimajo domovine in da se — če se odstranijo razredna nasprotja — odstranijo tudi nacionalna. Opozoril je, da je na tej osnovi avstrijska socialna demokracija oblikovala svoja stališča v nacionalnem vprašanju. Po njih so bili nacionalni boji le boji boržuzije, ki se jih oprijemlje zato, da zapelje delavstvo od njegovih pravih, razrednih interesov. Ta stališča so bila uveljavljena v avstrijski socialni demokraciji do znanih sklepov, ki jih je sprejel zbor avstrijske socialnodemokratske stranke v Brnu leta 1899, kjer se je po Beneševem poudarku internacionalizem »umaknil pravilnejšemu umevanju narodnostnega vprašanja«. E. Beneš je ob tem tudi poudaril, da nekateri avstrijski socialni demokrati teoretično že pravilno razumejo nacionalno vprašanje, ker »spoznavajo, da se socializem, ki se bojuje za gospodarsko in kulturno osvobodjenje, mora hkrati bojevati za narodnostno osvoboditev«. Menil je, da torej tudi v teoriji zapušča avstrijska socialna demokracija »brezkrvni in prazni internacionalizem« in pravilno pojmuje nacionalni problem«, kar je pokazala prav v sklepih brnskega zbora.¹⁹ Toda uresničevanje teh sklepov je oteževalo po Be-

¹⁸ »Zarja«, št. 126, 3. 11. 1911, leto I, »O separatizmu«.

¹⁹ VIII. zbor avstrijske socialnodemokratske stranke, ki se je zbral med 24. in 29. septembrom 1899 v Brnu, je sprejel v nacionalnem vprašanju program, ki je obsegal med drugim tudi naslednje sklepe: zbor je ugotovil, da je končna ureditev nacionalnega vprašanja v Avstriji v smislu enakega prava in enakopravnosti »predvsem kul-

neševi oceni »živo nacionalno čustvovanje« obeh sprtih strank, nemškoavstrijske in češkoslovsanske. Vzrok za neenotno uresničevanje teoretično sicer pravilno zastavljenih načel je videl E. Beneš v zgodovinskem položaju obeh narodov in s tem tudi strank — »češki socialisti so namreč spadali k izkoriščanemu narodu, nemški k izkoriščajočemu«. Zaradi tega se je vpliv »narodnostnega čustvovanja pojavljal pri vsaki stranki v drugi smeri in se naposled izobličil kot narodnostna *krivičnost pri nemških socialistih in narodnostna ofenziva pri čeških*«. Češki socialni demokrati so stopili zaradi prevlade nemštva v celotni državni organizaciji v boj za šole, urade, jezikovne pravice, pri čemer so se soočali z nemško hegemonijo in celo bojem nemških socialnih demokratov »za to, da ohranijo ali celo na novo pridobe narodnostne predprave«. E. Beneš je očital nemškimi socialnim demokratom, da so zakrivali to nepravilno in nesocialistično dejanje »z navidezno čistostjo svoje doktrine in z zofističnim postavljanjem razrednih interesov nad narodnostne, ki so se jim češki socialisti baje odrekli, ko so se vrgli v narodnostne boje«. Tako je razkril nasprotja med nemškimi in češkimi socialnimi demokrati v bistvu in obliki. V bistvu so predstavljala za češke socialne demokrate ta nasprotja nacionalno vprašanje, za nemške pa so po obliki zadevala interese razrednega boja.²⁰

Taka ugotovitev vodi k sklepu, da so se nemški socialni demokrati s poudarjanjem interesov razrednega boja izognili priznanju, da vedno priskočijo na pomoč nemški hegemoniji, pri tem pa se sklicujejo na delavsko, razredno korist, ki neobhodno zahteva enotni boj proti kapitalizmu, zaradi tega pa tudi presojo vsakega odziva čeških socialnih demokratov z vidika internacionalizma. To so pokazali nemški socialni demokrati ravno z očitanjem separatizma češkimi socialnim demokratom, ko so se ti odločili za samostojno vodenje strokovnih organizacij. Tako oceno je podal E. Beneš v članku »Narodnostni boji v strokah«. Trdil je, da predstavljajo politični spori med nemškimi in češkimi socialnimi demokrati povod za spor v strokovnih organizacijah, ki je pokazal »popolnen *neuspeh avstrijskega socializma v rešitvi narodnostnega vprašanja*«. ²¹ Na ta način je tudi pojasnil E. Beneš, da so zlorabili nemški socialni demokrati načelo proletarskega internacionalizma ter ga prilagodili nemškimi nacionalnim interesom, ko so v imenu tega načela zavrnili nacionalni boj češke socialne demokracije proti nemški hegemoniji, ki se je kazal ob najbolj živih problemih češkega naroda in delavskega razreda.

turna zahteva in zato v življenjskem interesu proletariata«; zahteval je, da varuje pravice narodnih manjšin poseben zakon, ki naj sprejema državni parlament; poudaril je, da ne priznava avstrijska socialna demokracija nobene narodnostne predprave ter zato odklanja zahtevo po državnem jeziku s pristavkom, da bo — v kolikor je potreben posredovalni jezik — določil ta jezik državni parlament. Poleg tega je zbor tudi slovesno izjavil, »da priznava pravico sleherne narodnosti do narodnostnega obstoja in narodnostnega razvoja«; obenem pa je opozoril, »da zlasti delavski razred vseh jezikov v interesu slehernega posameznega naroda kakor v interesu skupnosti vztraja pri mednarodni bojni združenosti in pobratimstvu in mora bojevati svoj politični in strokovni boj v sklenjeni enotnosti.« — ZA KPJ, str. 62, 63, 64.

²⁰ »Naši zapiski«, leto IX, Gorica 1912, št. 1, str. 3, 4, 7, 8, 9 in št. 2, str. 41. Podčrtano v »Naših zapiskih«. O političnih nasprotjih med češkimi in nemškimi socialnimi demokrati glej podrobneje prav tam, str. 36—42.

²¹ »Naši zapiski«, leto IX, Gorica 1912, št. 4—5, str. 136, 140. Podčrtano v »Naših zapiskih«.

IV

JSDS ni določila svojega pogleda na spor v strokovnih organizacijah vse do VIII. rednega strankinega zbora, ki se je zbral v Ljubljani med 26. in 28. majem 1912. Do VIII. zbora JSDS so tako stranka kot posamezni člani le obrobno obravnavali to vprašanje ter so se ali izognili opredeliti se v njem ali pa so že neposredno zavrnil in obsodili težnje tistih čeških socialnih demokratov, ki so zagovarjali nacionalno delitev strokovnega gibanja. Tako se je še pred VIII. zborom JSDS očitno pokazalo, da prevladuje med strankinimi člani usmeritev, ki je zanikala potrebo po samostojni in objektivni opredelitvi JSDS v sporu. Taka usmeritev je prav tako zagovarjala mnenje, da ni potrebno slovenski delavski stranki oceniti stališč, ki jih je oblikoval o sporu v strokovnih organizacijah zbor nemškoavstrijske stranke.

V JSDS je po zboru nemškoavstrijske stranke najprej omenil spor v strokovnih organizacijah Anton Kristan. Februarja 1912 so objavili »Naši zapiski« njegovo kratko razmišljanje o boju za obliko strokovnih organizacij. V svojem razmišljanju je predvsem opozoril, da je »boj za obliko strokovnih organizacij... na sploh prešel tudi na politično polje«. Spomnil je na zbor nemškoavstrijske stranke, ki se je zaradi tega »prvi obširno bavil z razmerjem — do drugonarodnih socialno demokratičnih strank«. Ocenil je, da zaradi spora »tudi za nas Slovence pride to vprašanje«, vendar je posebej poudaril, da »danes sicer za nas ni aktualno; teh nekoliko tisoč naših organiziranih proletarcev je zadovoljno s sedanjo obliko«. Pri tem se je A. Kristan opiral na to, da delavski razred na slovenskem nacionalno ni enoten, zato »avtonomna organizacija za Slovence bi vsaj sedaj ne mogla na gospodarskem polju roditi nobenih poljnih uspehov.«²²

Nasproti A. Kristanu je na spor v strokovnih organizacijah veliko ostreje gledal dr. Henrik Tuma, saj je celo uveljavljal stališča podobna tistim, ki jih je v sporu sprejel zbor nemškoavstrijske stranke. Kot poročevalec na IV. deželni konferenci goriške deželne organizacije JSDS, zbrani 4. februarja 1912 v Gorici, je med drugim govoril o političnih razmerah in delovanju različnih strank v avstrijskem političnem življenju in se dotaknil tudi »vlačenja kulturnega principa narodnosti v politično življenje«. Primerjal ga je s stanjem, značilnim »posebno na Češkem, kjer je napačno uporabljen princip narodnosti zapeljal velik del socialno demokratične stranke v separatistične t. j. nacionalistične težnje«. Za H. Tumo je bilo posebej važno, da se socialnodemokratska stranka upira nacionalizmu, kajti njena prva naloga je »ščititi ekskluzivno interese delavskih mas«. Zato je zahteval, da »moramo strogo obsojati brezobzirno separatistično, nacionalistično stremljenje dela češke soc. demokracije«, ki je s svojim nastopom »ubila politično enotnost skupne stranke, spodkopala samozavest na poti v dosego ekonomičnih ciljev«. Vseeno pa je priznaval, da za avstrijsko socialno demokracijo »postaja neodložljiva rešitev narodnostnega vprašanja«, in da »mora stranka konstatirati premenjene istinite razmere, nastale od leta 1899 naprej«, kar je nujno »ravno vsled spora čeških separatistov«, a obenem »kočljivejšee«. Ustvarjalnega prispevka JSDS pri oblikovanju novih stališč, ki naj bi jih sprejela avstrijska socialna demokracija zaradi češkega separatizma v na-

²² »Naši zapiski«, leto IX, Gorica 1912, št. 2, str. 61, »Strokovni pregled«.

cionalnem vprašanju H. Tuma ni predvidel. Poudaril je: »Dokler celokupna socialno demokratična stranka tega vprašanja ne reši, toliko časa ostaja nekak negotov, nejasen položaj v posameznih narodnih organizacijah stranke.«²³ Čeprav je s tem že odrekal JSDS samostojno in objektivno opredelitev o vprašanju češkega separatizma, pa je kljub temu v razpravi po svojem poročilu vztrajal, da sprejme konferenca njegovo oceno tega pojava, kajti namen ocene je bil »provocirati sklep stranke z ozirom na to vprašanje.«²⁴ Konferenca Tumove ocene sicer ni sprejela, pač pa je pozvala »strankin izvrševalni odbor (izvršni odbor JSDS — op. J. P.), da postavi na dnevni red bodočega strankinega zbora vprašanje separatizma in centralizma v avstrijski socialni demokraciji.«²⁵

Ta predlog je predstavljal izravnavo dveh različnih mnenj o Tumovi oceni češkega separatizma. V razpravi o Tumovem poročilu je namreč menil del razpravljalcev, da je brez potrebe obravnaval poročevalec vprašanje češkega separatizma, medtem ko drugi del ni bil takega mnenja ter je Tumovo oceno v glavnem v celoti podprl.²⁶ Tako so goriški socialni demokrati pokazali, da zanje po eni strani ne predstavlja češki separatizem vprašanja, o katerem se je potrebno opredeliti, po drugi strani pa so bolj ali manj že sprejemali ostro obsodbo, ki jo je izrekel H. Tuma o češkem separatizmu. Ne glede na to pa je pomenil predlog goriške deželne konference naj obsega dnevni red prihodnjega strankinega zbora tudi vprašanje separatizma in centralizma, važen preobrat, kajti tako je bila v stranki prvič neposredno izrečena zahteva, da mora obravnavati JSDS med drugimi vprašanji, ki zadevajo delavsko gibanje, tudi spor v strokovnih organizacijah.

Seveda se je navezovala ta zahteva na vprašanje, kako naj se opredeli JSDS v tem sporu. Na to je opozoril mesec dni kasneje A. Dermota v uvodniku k marčni številki »Naših zapiskov«. Ugotavljal je, da mora odgovoriti JSDS na vrsto vprašanj, ki se dajo »reducirati na en izvor: na ureditev narodnostnega problema v državi, stranki ali narodu«. Nacionalnega vprašanja po njegovi oceni socialna demokracija ni rešila ali odpravila, ampak mora »svoj narodnostni program za praktično in realno življenje še izpopolniti«. Navajal je konkretne primere, ki so se v političnem življenju in v delavskem gibanju kazali skozi nacionalno vprašanje, ter se spraševal, kako naj jih JSDS oceni. Med drugim se je vprašal, »kaj je s separatizmom in centralizmom pri Nemcih, Čehih, Poljaki, Rusinih in kakšno stališče naj mi zavzemamo v teh sporih?« Na to vprašanje sicer ni odgovoril, poudaril pa je, da se je goriški deželni konferenci »samo po sebi pojavila potreba, da se o teh stvareh razpravlja«. Konferenca je namreč izrekla željo, »naj se na dnevni red bodočega strankinega zbora postavi tudi točka o separatizmu in centralizmu.«²⁷

Vprašanje, ki si ga je zastavil A. Dermota, pa v slovenski socialni demokraciji ni ostalo brez odgovora. Nanj je slab teden pred začetkom VIII. rednega zbora

²³ »Zarja«, št. 205, 10. 2. 1912, leto II, »Poročilo predsednika goriške deželne organizacije na IV. dež. konferenci dne 4. februarja 1912«. Podčrtano v »Zarji«.

²⁴ »Zarja«, št. 207, 13. 2. 1912, leto II, »IV. deželna konferenca na Goriškem.«

²⁵ »Zarja«, št. 206, 12. 2. 1912, leto II, »Poročilo predsednika goriške deželne organizacije na IV. dež. konferenci dne 4. februarja 1912«.

²⁶ O razpravi, ki se je razvila po poročilu H. Tume na IV. goriški deželni konferenci glej podrobneje »Zarja«, št. 207, 13. 2. 1912, leto II, »IV. deželna konferenca na Goriškem«. Glej tudi ZA KPJ, str. 225.

²⁷ ZA KPJ, str. 230, 231.

JSDS odgovoril ing. Anton Štebi, ki je 20. maja 1912 objavil v »Zarji« svoj je v JSDS še pred VIII. zborom učvrstilo odklonilno gledanje na osamosvojitvev »Samostalni predlog« za strankin zbor. Toda Štebijev predlog je pokazal, da se čeških demokratov v avstrijskem strokovnem gibanju. A. Štebi je poudarjal, da se je češkoslovska stranka »s svojim nacionalnim separatizmom odtujila soc. dem. internacionali« in se s svojimi dejanji »postavila na stališče nacionalizma«. Ugotavljal je, da se je zaradi tega »na podlagi njenih izjav enotnost strokovnih organizacij razbila in s tem moč organiziranega delavstva oslabila«. To je precej pripomoglo, da je češkoslovska socialnodemokratska stranka »s svojimi od cele internacionale obsojenimi separatističnimi gonjami in dejanji vsemu avstrijskemu proletariatu veliko škodila«. VIII. rednemu zboru JSDS je zato predlagal naslednjo izjavo: »Češko-slovska soc. dem. stranka je zapustila tla razredobojne enotnosti internacionalnega proletariata,« zato pooblašča zbor izvršni odbor (JSDS — op. J. P.), »da predlaga pri internacionalnemu socialističnemu biro-u izključitev Češko-slov. socialne dem. stranke iz soc. dem. internacionale.« S takim predlogom je podprl A. Štebi temu podobne tihe želje nemških socialnih demokratov. Zavzemal se je tudi za to, da prizna VIII. zbor JSDS »edino novo ustanovljeno Češko soc. dem. delavsko stranko kot pravo zastopnico internacionalne razredne stranke«. Poleg tega pa je v izjavi, ki jo je predlagal, celo zahteval, »da stopi izvrševalni odbor jugoslovske socialno demokratične stranke za dosego *solidarnega* (podčrtal J. P.) postopanja proti separatističnim gonjam Češko-slov. stranke za sklicanje splošnega strankinega zbora vse avstrijske socialne demokracije v zvezo z vsemi drugimi bratskimi strankami.«²⁸ S takó ostro in brezkompromisno obsodbo češkega separatizma se je v slovenski socialni demokraciji zaključilo obravnavanje spora v strokovnih organizacijah pred VIII. rednim zborom JSDS.

V

VIII. redni zbor JSDS je obravnaval spor v strokovnih organizacijah v točki, katere namen je bil razčleniti razmerje, ki so ga označevale »Jugoslovska soc. demokracija in bratske stranke«. Vendar obravnavanje tega vprašanja na strankinem zboru ni vzpodbudilo slovenskih socialnih demokratov, da bi se njihovo gledanje na spor temeljno razlikovalo od tistega, ki se je ustalilo že pred zborom JSDS v slovenski socialni demokraciji. Na zboru se je samo ostreje izrazilo že oblikovano gledanje in razumevanje spora in sicer v prizadevanju, da se JSDS o sporu opredeli. Na zboru so bile nove le pozdravne besede predstavnika češkoslovske socialnodemokratske stranke dr. Bohumírja Šmerala, ki je slovenskemu zboru dejal, da zasleduje njihova stranka razvoj jugoslovske z »najživejšim zanimanjem«. Opozoril je, da »razvoj pri vas pojde enako pot, kakor na češkem: naša sedanost, je vaša bodočnost.«²⁹ S tem je brez dvoma pokazal na širše razsežnosti spora, kot je največkrat bil njegov zunanji videz, ki se je kazal le v vprašanju, ali je upravičena osamosvojitvev nacionalne socialnodemokratske stranke, ne le na političnem, marveč tudi na strokovnem pod-

²⁸ »Zarja«, št. 286, 20. 5. 1912, leto II, »Naš strankin zbor. Predlogi.«.

²⁹ »Zarja«, št. 292, 28. 5. 1912, leto II, »Naš osmi strankin zbor.«.

ročju, glede na to, da je strokovni centralizem pač nujen zaradi internacionalne solidarnosti in enotnosti delavskega razreda v boju proti kapitalizmu.

Toda besede predstavnika češkoslovske stranke niso imele ustreznega odmeva. Na zboru sta se, poleg na nezadostno obveščenost o sporu sklicujočih se izjav, soočili dve osnovni stališči. Odločna obsodba češkega separatizma, ki so jo zagovarjali izraziti privrženci centralizma — A. Štebi, H. Tuma, Ignac Mihevc, Melhior Čobal, Josip Kopač, Ivan Kocmur in Andrej Bahun, ter manj ostro stališče, ki ga je utemeljeval predvsem Etbín Kristan v svojem poročilu k točki dnevnega reda, ki je imela namen razčleniti razmerje med JSDS in bratskimi strankami. E. Kristana so podprli Josip Petejan, A. Dermota, dr. Josip Tomšič, Avgust Gaspari in Anton Kristan, medtem ko se France Milost in Ivan Regent v svojih razpravah nista opredelila o češkem separatizmu.

Izhodišče za soočenje obeh osnovnih stališč je bilo poročilo E. Kristana o razmerju med JSDS in bratskimi strankami. V svojem poročilu je E. Kristan ugotovil, da so se bratski odnosi in razmere v avstrijski internacionali v zadnjem času skalile, povod za ta pojav, ki je prodril v življenje političnih strank, pa so nasprotja v strokovnem gibanju.

E. Kristan ni želel opisovati poteka strokovnega spora, ugotovil je le, »da delitev strokovne organizacije ni ostala brez posledic na političnem polju«. To so po njegovem mnenju posledice razkola v politični stranki češkega delavskega razreda. »Češki sodrugi,« je dejal, »ki so ostali zvesti mednarodnim strokovnim organizacijam, so prišli do trdnega prepričanja, da zanje ni politične eksistence, če si ne ustanove nove, lastne politične stranke, in tako se je od stare, Češko slovanske socialno demokratične stranke ocepila nova Češka socialno-demokratična stranka. Nova češka stranka,« je poročal E. Kristan, »nam je naznanila svojo ustanovitev in naša dolžnost je, da sklepamo o legitimnosti novo ustanovljene stranke.« Pri tem pa je opozoril, da so bili člani nove stranke pred tem člani češkoslovske stranke, »ki še živi in ki je od internacionale priznana« ter tako predstavlja odcepitev »najhujši pregrešek zoper strankino disciplino«. Vprašanje, ki se zato postavlja pred slovenske socialne demokrate, je bilo po Kristanovi oceni, »kaj opravičuje to kršenje discipline?« Odgovoril je, da »sodrugi češke stranke pravijo — naš greh je le, da stojimo na vašem stališču mednarodne enotnosti strokovnih organizacij, vsled česar smo bili pahnjeni iz stranke. Če nismo hoteli izgubiti politične eksistence, smo si morali ustanoviti novo stranko«.

E. Kristan je v svojem poročilu govoril tudi o odmevih, ki jih je imel spor v strokovnih organizacijah zunaj delavskega gibanja. Tako naj bi bil »v meščanskem svetu . . . strokovni konflikt prikazovan kot spor med češkimi in nemškimi delavci: v resnici pa gre za spor med enim in drugim delom češkega delavstva«. E. Kristan je odobral dejanje čeških centralistov, kajti »če je kršitev discipline izsiljena, preneha zločin biti zločin, če bi internacionalnim strokovnim organizacijam zvesti češki socialni demokrati morali politično zginiti, je umevno, da so zagrešili kršenje discipline v sili razmer«. Ni pa bil za obsodbo češkoslovske stranke »kot si žele nekateri sodrugi«. Za to po njegovem podarku slovenski socialni demokrati niso bili »kompetentni in ni povoda tem manj, ker jo (češkoslovska stranka — op. J. P.) priznavajo celo stranke, ki žive z njo v neposrednih stikih.«³⁰

³⁰ »Zarja«, št. 295, 31. 5. 1912, leto II, »Naš osmi strankin zbor«.

Prav o pristojnosti, ki naj bi jo imel zbor glede obsodbe češkoslovske socialnodemokratske stranke, je bilo izraženo v razpravi po Kristanovem poročilu (odslej resolucija) nasprotno, nepopustljivo in izrazito centralistično usmerjeno mnenje A. Štebija. A. Štebi je ob poudarjanju, da je »separatizem oslabil strokovno organizacijo in zmanjšal napadalno moč socialne demokracije« ter, da je »najtesnejši centralizem kategorična zahteva«, nasprotoval Kristanovi resoluciji. E. Kristan naj bi »prefino in preveč z rokavicami prijemal vso stvar, hoteč jo diplomatično ublažiti«. Po Štebijevi sodbi je bilo potrebno »reč... do konca izpeljati, napraviti red v lastni hiši«. Zboru je priporočil, naj odobri njegovo (Štebijevo) resolucijo (tj. njegov »Samostalni predlog«, objavljen v »Zarji« 20. maja 1912), ki pravi, »da hoče jugoslovanski proletariat v Avstriji po poti železne mednarodne solidarnosti naprej do zmage«. Štebijevemu mnenju se je s pridržkom, »da nam manjka kompetence in da naš zbor ne more obsojati, kakor bi mogel obsojati nemški strankin zbor v Inomostu« (Innsbrucku — op. J. P.), pridružil H. Tuma. Tudi zanj je »poročevalec E. Kristan prijemal separatizem močno z rokavicami in je govoril kakor advokat, ki pledira na olajševalne okoliščine«. Ker pa je H. Tuma sodil, da zbor ni pristojen obsoditi češkoslovske stranke, je izrazil le »globoko obžalovanje, ker je dr. Dermoto obšla nesrečna misel, da je v ‚Naših zapiskih‘ objavil Benešev zagovor separatizma«. ³¹

Ob »obžalovanju« separatizma (I. Mihevc), njegovemu obsojanju (M. Čobal, A. Bahun), poudarjanju, da nam »separatizem povzroča veliko škodo na strokovnem in političnem polju« (I. Kocmur), je bila v odzivih na resolucijo E. Kristana ves čas prisotna zahteva po njeni poostitvi. Tako je M. Čobal ugotavljal, da je E. Kristan »napravil vtisk, da skuša pomiriti strokovno organizirane delavce razburjene nad separatizmom«. Obenem je opozarjal, »če sprejmemo Kristanovo resolucijo brez dodatka dajemo separatističnemu gibanju le potuho«. Verjetno ga je vznemiril Šmeralov pozdravni govor, saj je izjavil, da morajo izraziti slovenski socialni demokrati »svojo voljo po enotnih strokovnih organizacijah kar najodločnejše, da se zavarujemo pred Šmeralovo napovedjo. V tem smislu je vstaviti v Kristanovo resolucijo najstrožjo obsodbo strokovnega separatizma Češko slovske stranke«. Podobno je menil J. Kopač. Poročevalec se je po njegovem mnenju »izogibal jasnosti«, zato je potrebno v resolucijo »sprejeti dostavek, ki naj obsoja Češko slovsko stranko in naj jo pozove, da preneha s svojim delavstvu škodljivim delovanjem«. ³²

Čeprav neposredno ni zahteval spremembe Kristanove resolucije, pa lahko tako razumemo razpravo I. Kocmurja. Najprej je poudaril, da je strokovno gibanje v interesu vsega avstrijskega delavskega razreda »in je zato naravnost dolžnost slovskega delavstva, da se izjavi o tem sporu«. Separatizem namreč »povzroča veliko škodo na strokovnem in političnem polju ter zlasti slabi našo parlamentarno akcijo«. I. Kocmur je izjavil, da se »Štebijeva resolucija povsem ujema z resnico«, le z njenim zaključkom ni bil zadovoljen. Bolje bi bilo, če bi se izvršni odbor JSDS dogovoril z ostalimi izvršnimi odbori socialnodemokratskih strank v Avstriji za čimprejšnji sklic skupnega strankinega zbora, ki naj bi postavil na dnevni red »izključitev Češkoslovske stranke iz socialistične internacionale«. A. Bahun, ki je tudi zahteval popravek Kristanove reso-

³¹ Prav tam.

³² Prav tam.

lucije, o tem ni razmišljal. Opozoril pa je, da bi povzročilo priznanje nove češke centralistične stranke »veliko nejasnost«. Zato je predlagal, naj obsodi JSDS »vsak separatizem na strokovnem polju. V zadnjem smislu (tj. v tem smislu — op. J. P.) naj se poostri Kristanova resolucija«. ³³

Kakor je bila za zagovornike odločne obsodbe češkega separatizma značilna — v nekaterih primerih (A. Štebi, I. Kocmur) so celo predlagali izključitev češkoslovske stranke iz socialistične internacionale ³⁴ — zahteva za poostritev Kristanove resolucije, pa so s to resolucijo soglašali zmernejši razpravljalci. Predvsem so si bili edini, da zbor slovenske socialne demokracije ni pristojen odločati o novi češki socialnodemokratski stranki.

J. Petejan je na začetku svoje razprave sicer poudaril, »če je separatizem češkemu delavstvu škodljiv, bi bil slovenskemu delavstvu naravnost poguben«. Želel pa je, da bi bil »separatizem za avstrijsko delavstvo zdrava lekcija: Vzrokov separatizma ni iskati pri Čehih,« je dejal, »temveč tudi v centralističnemu birokratizmu strokovnih organizacij«. J. Petejan je soglašal s Kristanovo resolucijo in nasprotoval Štebijevi, kajti »če internacionala ni izključila Češko slovanske stranke nimamo povoda, da zahtevamo izključitev mi«. Sicer pa je bila zanj ustanovitev češke socialnodemokratske stranke »huda pregreška, ker je otežila neobhoden sporazum in soglasje v češkem socialističnem proletariatu«. ³⁵

Posebej moramo opozoriti na razpravo A. Dermote. Na strankinem zboru je namreč edini opozoril, »da se nihče ni spuščal v bistvo separatizma«. Ugotovil je tudi, da so slovenski socialni demokrati »danes za vsako resolucijo nepripravljeni, ker strankino časopisje ni o vprašanju pisalo. Nepripravljeni smo za vsako sodbo in obsodbo,« je dejal A. Dermota, »ker se jih je le malo bavilo intenzivno s tem vprašanjem«. V tej zvezi je tudi pojasnil, zakaj je objavil v »Naših zapiskih« članka E. Beneša. Želel je, »da se zadeva pojasni z vseh strani«. Napovedal je, da bo zato v »Naših zapiskih« objavljen »za češkim — in sicer nesocialističnim — glasom« tudi »Adlerjev govor o tem predmetu na strankinem zboru v Inomostu«. Drugače pa je v svoji razpravi ocenjeval A. Dermota, da »v slovenskem delavstvu ni separatizma niti separatističnih zarodkov«. Poudaril je tudi, da ni »advokat češkega separatizma«, ter opozoril, da »nobenega separatista nismo slišali, da bi vedeli, kaj hočejo«. Po njegovem mnenju je bila zato potrebna »neka rezerva v naših izjavah in je pametno, da se preveč ne petelinimo«. Kristanova resolucija je bila zanj nasproti Štebijevi veliko primernejša in sprejemljivejša, le odstavek o priznanju nove stranke se mu je v njej zdel docela nepotreben. Odločno pa je nasprotoval dodatkoma, ki sta ju predlagala M. Čobal in J. Kopač, »ker izrekanje sodbe o češkoslovski stranki ne sodi v našo kompetenco«. ³⁶

³³ Prav tam.

³⁴ A. Štebi je predlagal naj bi pooblastil zbor izvršni odbor JSDS, da bi ta predlagal pri internacionalnem socialističnem biroju izključitev češkoslovske socialnodemokratske stranke. I. Kocmur pa je predlagal, naj stopi izvršni odbor JSDS v dogovor z izvršnimi odbori ostalih avstrijskih socialnodemokratskih strank, da bi se sklical skupni zbor avstrijske socialnodemokratske stranke, ki bi obravnaval izključitev češkoslovske stranke in poslal tak sklep v izvršitev mednarodnemu socialističnemu kongresu. Posledice obeh predlogov bi torej bile iste.

³⁵ »Zarja«, št. 295, 31. 5. 1912, leto II, »Naš osmi strankin zbor«.

³⁶ Prav tam.

Priznanje nove češke stranke je v svoji razpravi jasno odklonil tudi J. Tomšič. Ugotovil je, da je nova stranka »naznanila svojo ustanovitev,« ni pa »nas prosila, da jo pripoznamo«. Sodil je, da je zato »to pripoznavanje odveč«. Štebijejev predlog pa je imel za zgrešen, ker pač »postavlja trditve, za katere nimamo dokazov« ter ga je zavrnil. Sicer pa je trdil, da je enotna strokovna organizacija nujna »in zato o tem ni izgubljati besed; pač pa je naložiti skupni eksekutivi, da poišče vsa pota za odstranitev nevarnega razkola«. ³⁷

Na vprašanje, kako naj gleda slovenska socialna demokracija na rešitev spora, je odgovarjal tudi A. Gaspari. Najprej je opozoril, da obstoja dvoje separatizmov — strokovni in politični. Politični separatizem predstavlja ravnanje tistih čeških socialnih demokratov, ki so zvesti centralizmu ustanovili novo socialnodemokratsko stranko. Ta stranka je »razredna, delavska stranka in sloni na temeljih internacionalnega socializma«, je izjavil, »zato jo priznajmo«. Toda hkrati je izrecno opozoril, da se slovenski socialni demokrati »nikakor ne moremo vmešavati v notranje boje češkega delavstva... Nimamo kompetence za te spore«. Zato je popolnoma soglašal z resolucijo E. Kristana. ³⁸

Za nespremenjeno resolucijo E. Kristana se je zavzel tudi A. Kristan, ki je posebej opozoril na neenotnost razprave. Ni hotel »hvaliti separatizma«, omenil pa je, »da je umevno kar se je zgodilo in da so bile napake tudi na drugi strani«. Za A. Kristana je bil boj med separatizmom in centralizmom »vsega obžalovanja vreden«, vendar je poudaril, da »ne gre pa obsojati separatizma, ker se suče tu razpor o formi organizacije in o tem so lahko različna mnenja«. Izključeval ni celo možnosti, »da se postavi vse strokovno gibanje na federalistično podlago«. Prepričan je namreč bil, da »si torej v separatizmu še nismo povsem na jasnem« in se je zaradi tega strinjal z resolucijo E. Kristana. »Ne obsojajmo torej, česar ne poznamo, ampak glasujmo za nespremenjeno Kristanovo resolucijo,« je dejal ob koncu svoje razprave in dodal, »da moramo biti za enotnost tistih form, ki so neobhodno potrebne za uspešno strokovno gibanje«. ³⁹

Navedli bomo še razpravi F. Milosta in I. Regenta, za katera smo rekli, da sta se izognila opredeliti o vprašanju o češkega separatizma. F. Milost je v svoji razpravi najprej izjavil, da je »z vso odločnostjo... za Kristanovo resolucijo«. Obenem pa je zagovarjal stališče, da »preden ne zaslišimo obtoženca-separatista, ga ne moremo obsoditi«. Vendar je takoj nato dejal, da je seveda potrebno obsoditi separatizem na strokovnem področju. Kljub temu pa se mu je zdelo, da sta nastopila M. Čobal in J. Kopač s preveliko ognjevitostjo proti separatizmu in da je »tako velik strah... pri nas nepotreben«. Toda, »kar se tiče vsebine separatizma« je bil »mnenja sodruga Štebija«. Očitno pa se je ustrašil njegovih ostrih zahtev, kajti hkrati je zagotavljal, da se bodo »obsodili... separatisti sami, ker bo železna pest kapitalizma zopet združila centraliste in separatiste«. Tega torej ne bo povzročila obsodba, ki bi jo izrekla slovenska socialna demokracija. Vseeno pa je sodil, naj izreče JSDS »svoje mnenje o novi centralistični socialno demokratični stranki«. F. Milost je sicer »užival veliko veselje ob mogočnem odobravanju govornikovih (tj. Čobalovih — op. J. P.) izvajanj, izrečenih v pravem internacionalnem duhu«, ko je »sodrug Čobal silovito napadal separatizem in mu je zbor viharno pritrjeval«. Kljub temu pa se ni

³⁷ Prav tam.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam.

strinjal s tem, »da udrihamo po separatizmu kar s kolom«, zato je priporočil zboru »v sprejem Kristanovo resolucijo s *primerno* (podčrtal J. P.) spremembo«. ⁴⁰

I. Regent je bil v svoji razpravi bolj gibčen. Poudaril je, da so slovenski socialni demokrati dolžni zavzeti stališče do nove, centralistične češke socialnodemokratske stranke, »ker nam je naznanila svoje konstituiranje«. Prepričan je tudi bil, da je poročevalec (E. Kristan) »zavzel popolnoma objektivno stališče do spora«, kljub temu pa je pogrešal, da bi »tudi slovensko socialistično časopisje podalo podatkov o tem sporu iz čeških in nemških virov, ki bi nas zadostno poučili«. Štebijeve resolucija se mu ni zdela primerna, »ker z ozirom na naše razmere vendar prehudo povdarja separatizem«, ki se bo »sam ubil«, če je »nekaj nenaravnega in vsiljenega«. Centralistično češko socialnodemokratsko stranko je tako ustvarila po njegovi oceni »nujnost razvoja«. Opozoril pa je, da ne ve, »kaj je vzrok separatizma v strokah«. Tako je tudi zaključil svojo razpravo: »Ker torej o sporu nisem natančno poučen,« je dejal I. Regent, »se bom vzdržal glasovanja.« ⁴¹

S tem smo zaključili obravnavo vseh bistvenih stališč, ki jih je pokazala razprava po poročilu E. Kristana o razmerju med JSDS in bratskimi strankami. Ko je povzemal razpravo, jih je E. Kristan spretno strnil v obliki, ki jo je sprejel celotni zbor. E. Kristan je opozoril na obe osnovni stališči — »eni hočejo izključiti češko slovansko socialno demokratično stranko iz internacionale, drugi hočejo pustiti vse pri miru« in poudaril, da je »edino pravilna pa srednja pot in ta pot je tudi edini pravi izraz strankinega zbora«. Ustanovitev nove češke stranke je ocenil kot »hud pregrešek proti disciplini in če ne bi bilo neobhodne nujnosti,« je dejal, »bi ne mogli priznati novo ustanovljeno stranko«. V zvezi z resolucijo A. Štebija pa je E. Kristan opažal, »da je zelo radikalna« ter omenil, da je vedel, »da bo našla na zboru mnogo prijateljev in zagovornikov, ker je v krogu našega delavstva veliko razburjenje vsled razbijanja strokovnih organizacij — dokaz da smo bili dovolj poučeni«. Zato je tudi navedel, da »v časopisju namenoma nismo hoteli izreči svojega mnenja o separatizmu, preden ga ne izreče strankin zbor«. Glede Štebijeve zahteve, »naj napravi naša stranka prvi korak za izobčenje Češkoslovanske socialno demokratične stranke iz internacionale«, pa je vprašal ali »se nas najbolj tiče ta zadeva?« Opozoril je, da so bile zaradi separatizma prizadete še bolj kot JSDS »druge bratske stranke, a vendar niso storile tega koraka«. Če bi to storila JSDS, bi slovenski socialni demokrati s tem podcenjevali tudi mednarodno tajništvo v Bruslju, »ki vendar samo pozorno zasleduje pojave v socialističnem svetu«. Poleg tega pa je E. Kristan opomnil, da bo prihodnje leto (leta 1913 — op. J. P.) »mednarodni socialistični kongres na Dunaju in socialistični biro bo vedel, kaj mu je storiti«. Zato je prosil strankin zbor, da odkloni resolucijo A. Štebija, kajti če se »socialistični bratski stranki izreka obžalovanje, tedaj je vsaka ostrejša beseda prekoračenje primerne tona med sodrugi«. Zaradi tega je bil »potreben ton, kakor je v resoluciji (njegovi — op. J. P.), ker ne smemo igrati gospoda in sodnika nad češko slovansko socialno demokratično stranko«. Da pa ne bi bilo nobenih dvomov o gledanju JSDS na spor v strokovnih organizacijah in na češki

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Prav tam.

separatizem, je predlagal naslednji dodatek k svoji resoluciji: »Na strokovnem polju smatra Jugoslovanska socialna demokracija krepko centralizirano, za boj proti kapitalistični mednarodni združitvi sposobno orgnizacijo za neizogibno, odklanja vsako cepljenje strokovnih organizacij in želi, da bi se tudi češko slovanska socialno demokratična stranka čimprej vrnila na to edino polje, kjer more delavstvo žeti strokovne uspehe«. E. Kristan je upal, da bodo po tem dodatku »z resolucijo zadovoljni tudi najradikalnejši sodrugji«. Poudaril je še, da v njegovi resoluciji »ni prav nič diplomatičnega, ampak vse v njej je rezultat neizogibne nujnosti. Resolucija se po eni strani zavaruje pred separatizmom, na drugi strani pa pušča vrata odprta, da se povrne masa češkega proletariata v internacionalo.«⁴² Zbor slovenske socialne demokracije je soglasno sprejel resolucijo E. Kristana, skupaj z dodatkom, ki ga je predlagal, priznal pa je tudi novo ustanovljeno češko socialnodemokratsko stranko.⁴³

Ne glede na to, da niso na VIII. zboru JSDS vsi razpravljalci enako ostro odklonili češkega separatizma in se niso vsi zavzeli za militantno obračunavanje s češkoslovaško stranko, ampak so nekateri precej samostojno presojali spor v strokovnih organizacijah, so torej slovenski socialni demokrati enoglasno zavrnilo osamosvojitve čeških na strokovnem področju ter se zavzeli za centralistični ustroj in vodenje avstrijskih strokovnih organizacij. Spregledali so Šmeralov namig in spora v strokovnih organizacijah niso upoštevali kot povoda za misel, da bi lahko šel razvoj na Slovenskem »enako pot, kakor na češkem«. Čeprav je JSDS po vsej verjetnosti »moralo biti simpatično gibanje čeških socialistov, ki so se tako odločno upirali nemškemu hegemonizmu«,⁴⁴ pa je izgubila slovenska socialna demokracija z obsodbo češkega separatizma priložnost, da bi izrabila spor v strokovnih organizacijah v prid lastnega, bolj samostojnega položaja v avstrijski socialni demokraciji. O tem ni razmišljal noben slovenski socialni demokrat, saj je bila JSDS očitno zadovoljna z obstoječim stanjem. Naj to podpremo z besedami, ki jih je izrekel H. Tuma na X. zboru JSDS, decembra 1917 v Ljubljani: »Slovenska socialna demokracija je bila vedno dobro proletarska ter je sledila internacionalni disciplini brez vsakega pridržka, čuteča se prešibko, da bi hodila svojo, lastno pot. Svojo organizacijo in taktiko je uravnavala po zgledu nemškoavstrijske stranke, češki separatizem je še leta 1912 odločno obsodila. Stali smo vedno... na stališču internacionalne in delavske solidarnosti; v enotnosti socialno demokratičnih strank vsega sveta, smo videli svoj obstanek.«⁴⁵

JSDS je s tem na svojem VIII. zboru leta 1912 obšla zgodovinsko stališče češkoslovanske socialnodemokratske stranke, ki je zagovarjala načelo popolne samostojnosti delavskega gibanja lastnega naroda v okviru mednarodnega

⁴² Prav tam.

⁴³ Glej »Zarja«, št. 296, 1. 6. 1912, leto II, »Naš osmi strankin zbor« in »Zarja«, št. 292, 28. 5. 1912, leto II, »Naš osmi strankin zbor« — »Resolucije osmega strankiniga zbora«.

⁴⁴ Franc Rozman, Naši zapiski 1902—1914, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik XI—XII, Ljubljana 1971—1972, št. 1—2, str. 194.

⁴⁵ ZA KPJ, str. 308. Kot zanimivost navajam, da je tako oceno povsem sprejemal in podpiral Albin Prepeluh — Abditus. V spominih — Pripombe k naši prevratni dobi, je namreč navedeno Tumovo oceno — ne da bi opozoril na avtorstvo — v celoti vključil med svoje besedilo. Glej Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938, str. 87—88.

(avstrijskega) delavskega gibanja. To stališče je bilo pomembno še toliko bolj, ker ga je uveljavljala češkoslovska stranka v ostrem spopadu z nemškoavstrijsko socialnodemokratsko stranko, ki je v imenu internacionalizma ter delavske solidarnosti v boju proti kapitalizmu dejansko izvajala prevlado nad socialnimi demokrati ostalih narodov v Avstriji ter tako objektivno podpirala avstrijski državni hegemonizem. Tega JSDS ni upoštevala, ravno tako ni upoštevala položaja slovenskega naroda in delavskega razreda v Avstriji, ko se je opredelila v sporu o strokovnih organizacijah. Če bi ravnala tako, bi se pridružila češkoslovske stranki in jo podprla. Takšno ravnanje bi bilo povezano z veliko večjimi težavami, kot jih je imela češkoslovska stranka, saj je bilo politično in gospodarsko zaledje JSDS v vsakem pogledu šibkejšje, pa tudi slovenski socialni demokrati bi bili kot celota in kot posamezniki izpostavljeni večjemu tveganju. Toda s tem bi JSDS pokazala, da se zaveda nacionalne vloge revolucionarne delavske stranke. JSDS se tega ni zavedala, zato tudi ni bila sposobna preseči idejnopolične usmeritve nemškoavstrijske stranke ter je sprejela njeno stališče v sporu o strokovnih organizacijah. Omahljive pa so bile tudi tiste sile v JSDS, ki strokovnega centralizma sicer niso slepo podprle, vendar pa tudi na podlagi globljih vzrokov spora niso začele boja za novo perspektivno politično usmeritev JSDS.

Zusammenfassung

DIE FRAGE SEPARATISMUS ODER ZENTRALISMUS IN DER ÖSTERREICHISCHEN SOZIALDEMOKRATIE UND IN DER JUGOSLOVANSKA SOCIALNODEMOKRATSKA STRANKA (JSDS)

Die Frage Separatismus — Zentralismus war eines der zentralen Probleme, mit denen sich die österreichische Sozialdemokratie in ihrer Entwicklung konfrontiert sah; es betraf die Eigenständigkeit der nationalen Arbeiterparteien im Rahmen der österreichischen Gesamtpartei. Speziell für den Bereich des gewerkschaftlichen Kampfes befürwortete die Gesamtpartei eine starke zentralistische Führung und sah diese ihre Haltung durchaus im Einklang mit dem Prinzip der Eigenständigkeit der nationalen Parteien auf politischem Gebiet. Diesem Standpunkt konnten sich aber insbesondere die tschechischen Sozialdemokraten nicht anschließen. Die Tschechen hatten eine recht hoch entwickelte eigene Arbeiterbewegung und sahen im zentralistischen Aufbau der österreichischen Fachorganisationen ein Hindernis für weitere Fortschritte im Klassenkampf; mehr noch: für sie waren die zentralistischen Organisationsformen nur der Deckmantel unter dem sich die deutsche Hegemonie verbarg. Aus diesen Gründen forderten sie mehr Selbständigkeit auch in gewerkschaftlichen Belangen. Im Jahre 1897 gründeten sie eine eigene Fachgruppe und trennten die tschechischen Fachorganisationen von den deutschen. Dies führte zu scharfen und langandauernden Auseinandersetzungen mit dem deutschen Teil der österreichischen Sozialdemokratie, die den zentralistischen Aufbau verteidigte und die tschechische Vorgangsweise als einen separatistischen Akt bezeichnete, der im Widerspruch stehe zur internationalen Geschlossenheit und Solidarität der österreichischen Arbeiterklasse.

Die slovenische Sozialdemokratie verfolgte diese Auseinandersetzung seit dem VI. österreichischen Fachkongreß (Wien 17.—23. Oktober 1910), auf dem sich ihre Delegaten für eine zentralistische Organisationsstruktur und für eine transnationale Führung des gewerkschaftlichen Kampfes aussprachen. Ähnlich verhielt sich die sozialistische Tageszeitung »Zarja« und ihr folgten alle Autoren, die nach dem VI. Fachkongreß über diese Auseinandersetzungen schrieben. In der slovenischen Sozialdemokratie verfestigte sich also schon vor ihrer offiziellen Stellungnahme zu diesem Problem eine ablehnende Haltung gegenüber den tschechischen Autonomiebestrebungen im fachlichen Bereich. Sie blieb bei ihrer Ablehnung, obwohl sie über den Streit

und dessen Verlauf umfassend informiert war, obwohl ihr die Artikel des Dr. Beneš bekannt waren, in denen dieser nachwies, daß die deutsch-österreichischen Sozialdemokraten mit dem Prinzip des proletarischen Internationalismus Mißbrauch trieben, indem sie unter seinem Deckmantel ihre eigenen Interessen betrieben indem sie in Namen dieses Prinzipes den nationalen Kampf der tschechischen Sozialdemokratie ablehnten, einen Kampf, der die vitalsten Interessen des tschechischen Volkes und dessen Arbeiterklasse betraf.

Die offizielle Stellungnahme der JSDS zu diesem Streit erfolgte auf ihrem VIII. ordentlichen Parteitag (Ljubljana, 26.—28. Mai 1912). Die Delegierten verurteilten einstimmig die Verselbständigung der tschechischen Sozialdemokratie im fachlichen Bereich. Mit dieser Entscheidung hatten die slovenischen Sozialdemokraten die erste Chance vertan, einem Organisationsmodell zum Durchbruch zu verhelfen, das den Interessen der unterdrückten Völker besser entsprach. Hätten sie nämlich die Positionen der tschechischen Sozialdemokraten genauer studiert, müßten sie sich vom Standpunkt der revolutionären Aktion die Frage stellen, wie Klassenkampf selbständig zu führen sei. Diese Fragestellung würde eine Loslösung von den Konzeptionen der deutsch-österreichischen Sozialdemokratie bedeuten und ein politisches und organisatorisches Handeln ermöglichen, in dem sich der Kampf für die politischen Rechte der Arbeiterklasse auch mit dem Kampf für eine allgemeine Emanzipation des slovenischen Volkes verbinden könnte.

Zdenko Čepič

NARODNOGOSPODARSKE ZAMISLI PRI SLOVENCIH V ČASU ODLOČITVE
ZA PRVO NARODNO DRŽAVO

Majniška deklaracija in v njej izražena zahteva po samostojnem državnem telesu, »ki bodi prosto vsakega narodnega gospostva tujcev« kot izraz ter emancipacija samoodločbe, je vsebovala kljub svojemu prvenstveno političnemu smislu kot protidualistična usmeritev tudi gospodarsko komponento. Ta sicer ni bila posebej izpostavljena, vendar je jasno, da zahteva po samostojnem državnem telesu — po posebni jugoslovanski državi, resda sicer še pod žezlom habsburške dinastije, zahteva po prostosti vsakega narodnega gospostva tujcev — vsebuje tudi zahtevo po gospodarski emancipaciji in ne le po politični. Gospodarska komponenta ni bila posebej izpostavljena, vsaj kar se tiče konceptov posebne jugoslovanske države v obstoječih mejah avstroogrške monarhije ne, ker to vprašanje enostavno še ni bilo toliko aktualno, da bi se neposredno dotikalo prvenstvene politične komponente oziroma da bi že samo gospodarsko vprašanje pomenilo posebno problematiko jugoslovanske države. Kljub temu da se gospodarska važnost majniške deklaracije in celotnega deklaracijskega gibanja z zahtevo po državni osamosvojitvi Slovencev, skupaj s Hrvati in Srbi v monarhiji ni posebej naglašala, pa je bila vendar »zahteva naše deklaracije nujna potreba našega vsakdanjega kruha«, kajti »predvsem naše gospodarske koristi zahtevajo preustroj naše monarhije«.¹ S tem je bila mišljena predvsem protidualistična oziroma natančneje protiogrška usmeritev, ki je bila izraz konkretnih gospodarskih razmer vojnega časa, namreč pomanjkanja hrane, katere je bilo po pisanju časopisja dovolj na Madžarskem. Ta Slovenčeva zahteva po preustroju monarhije izhaja torej iz gospodarskega stanja, tako konkretnega kot splošnega, saj je Ogrska kot agrarni center celotne monarhije v veliki meri zavirala razvoj najpomembnejše gospodarske panoge na Slovenskem — kmetijstva.

Čeprav se v deklaracijskem gibanju oziroma v zahtevah, ki jih je le-to izražalo, ni posebej poudarjala gospodarska komponenta jugoslovanskega vprašanja, pa je prav ta postajala vedno bolj pomembna in zanimiva, še zlasti v zvezi z zahtevo po samoodločbi, ne glede na obstoječe meje, torej z radikalnejšimi narodnopolitičnimi koncepti in zamislimi po lastni jugoslovanski državi zunaj avstroogrške monarhije. Tako je na primer prav gospodarska komponenta reše-

¹ Slovenec, XLV, 21. november 1917, 267, Gospodarska važnost Jugoslovanske deklaracije.

vanja jugoslovanskega vprašanja pomenila eno od točk razhajanja pri različnih pogledih političnih predstavnikov slovenskega delavstva, JSDS do majniške deklaracije, deklaracijskega gibanja in do zahtev, ki jih je le-to izražalo. Henrik Tuma, najvidnejši in tudi najvplivnejši predstavnik tistega dela JSDS, ki ni želela sodelovati pri deklaracijskem gibanju in se je glede reševanja slovenskega nacionalnega vprašanja sklicevala na Tivolsko resolucijo, je namreč zagovarjal enotni gospodarski in prometni prostor v obliki adrijansko-sudetsko-donavske zvezne države, kar je bil eden ključnih vzrokov, zakaj si je želel bolj zmago centralnih sil. Enotni gospodarski in prometni prostor pa je zagovarjal zlasti zaradi položaja in vloge Trsta ter njegovih perspektiv v taki državi.

Obe slovenski meščanski politični stranki, klerikalna in liberalna, ki sta bili nositeljici gibanja za narodnopolitično osvoboditev oziroma za lastno državno tvorbo, sprva še pod žezlom habsburške monarhije, sta postavljali gospodarsko vprašanje na vidno mesto v teh zahtevah. Tako je Jugoslovan, glasilo »mladine« v klerikalni stranki, ki je ostro nasprotovala Šušteršičevim avstrijskim konceptom, zapisal 1. decembra 1917, da je jugoslovansko vprašanje tudi krušno vprašanje, torej tudi gospodarsko in da »ne samo naši politiki, temveč tudi naši denarni zavodi in zasebniki se morajo boriti za svobodo naše Jugoslavije!«² To je bila na eni strani protidualistična usmeritev, na drugi strani pa zahteva po večanju moči domačega kapitala v slovensko gospodarstvo, zlasti industrijo, kar je treba razumeti v smislu zahteve majniške deklaracije po tem, da naj bo samostojno državno telo prosto vsakega narodnega gospodstva tujcev.

Ker nastajanje nove državne tvorbe ni le politično vprašanje, marveč zahteva tudi reševanje gospodarske problematike te nove države, so se vse tri vodilne slovenske idejnopolitične struje oziroma stranke, klerikalna, liberalna in socialnodemokratska vključile v obravnavanje gospodarske problematike v zvezi z načelom samoodločbe, izraženim v majniški deklaraciji, še bolj pa potem, ko se je utrdilo pri njih prepričanje, da jugoslovansko vprašanje v okviru monarhije ni rešljivo in da ga je moč doseči samo zunaj nje.³ Vse tri politične stranke, tako obe meščanski, ki sta se z deklaracijskim gibanjem opredelili za novo jugoslovansko državo, kakor tudi tišči del JSDS, ki je to gibanje podpiral, so z vrsto prispevkov obravnavale gospodarska vprašanja bodoče države — od agrarnega vprašanja, združništva, industrije pa do nacionalizacije zemlje. Tako je imel na primer Jugoslovan, katerega program je bil »da vsestransko razbistri položaj, preišče zgodovinske, zemljepisne, gospodarske, kulturne in politične temelje naše bodoče države«⁴, stalno rubriko Narodno gospodarstvo s podnaslovom Narodnogospodarske drobtine, v katero sta pisala zlasti dr. Jakob Mohorič in Vinko Šarabon. V letu 1917 je tudi socialnodemokratska stranka, natančneje njen predstavnik Albin Prepeluh — Abditus v strankinem glasilu Naprej objavil vrsto člankov v nadaljevanjih (od št. 11, 27. 7. 1917 do št. 56, 19. 9. 1917) pod naslovom »O naših narodnih problemih«; ti prispevki so nato leta 1918 izšli v brošuri »Problemi malega naroda« pri založbi Slovenske socialne matice. V tem delu je Prepeluh-Abditus načrtoval osnovne probleme slovenskega

² Jugoslovan, I, 1. december 1917, 4, Jugoslovansko vprašanje — tudi krušno vprašanje.

³ Janko Pleterski, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, Zgodovinski časopis, XXII, 1968, str. 183.

⁴ Jugoslovan, I, 10. november 1917, 1.

naroda in se zavzel za njihovo rešitev tudi iz gospodarsko-političnega stališča kot enega pogojev za razrešitev narodnostnega in z njim povezanega socialnega vprašanja. To je po Kermavnerjevi oceni Abditusov zrel spis, v katerem je osredotočil svoja bistvena dognanja o narodnem in socialnem položaju slovenskega naroda v doprevratni dobi in začrtal pravi program demokratične revolucije slovenskega ljudstva za narodno osvobodjenje, za odstranitev ostankov fevdalizma in za uničenje ali vsaj oslabitev moči tujega kapitala na slovenski zemlji.⁵ Med predstavniki socialne demokracije, zlasti socialistične omladine zbrane okoli revije Demokracija, je bilo še več takih, ki so jugoslovansko vprašanje in njegovo rešitev v samostojno jugoslovansko državo povezovali tudi z gospodarskim življenjem in njegovo perspektivo le-te.

Tako je Outlaw, to je ing. Anton Štebi videl v jugoslovanskem vprašanju prvenstveno narodno-gospodarski problem, to je doseči narodno državo kot trdno »zaokroženo gospodarsko torišče« in iz tega stališča je po njegovem mogoče gibanje na jugoslovansko državno ujedinjenje pravilno oceniti. Narodno gospodarsko emancipacijo in zavedanje je Outlaw postavil kot pogoj emancipacije naroda in izrazil prepričanje, da je prav rastoče narodno-gospodarsko zavedanje delo majniški deklaraciji »dobro utrjeni temelj, le to zavedanje samega sebe je postavilo več narod v boj za lastno, politično in gospodarsko (podčrtal ZČ) neodvisno državo«.⁶

Najvidnejši in najpopolnejši prispevek med vsemi, ki so neposredno obravnavali gospodarstvo v povezavi z narodnopolitičnim programom, pa je knjiga predstavnika liberalne stranke dr. Milka Brezigarja »Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva«. Knjiga obsega 160 strani, izšla je septembra 1918 v Celju, založila in izdala pa jo je »Omladina«. Brezigarjevo delo je izšlo resnično tik pred dosego cilja, ki je bil postavljen z narodnopolitičnim programom, in je bila posvečena »drju Antonu Korošču izvršitelju jugoslovanskega testamenta«, namenjena pa je bila vsem, ki se ukvarjajo z gospodarsko problematiko, kajti »stojimo neposredno pred časom, ko si ga (gospodarstvo — op. ZČ) bomo morali sami zgraditi.«⁷ Brezigar je skušal dati s to knjigo stvarno podlago za ureditev notranjih in zunanjih gospodarskih razmer slovenskega narodnega gospodarstva. Vsekakor je bilo njegovo delo viden dosežek že v času, ko je izšlo, čeprav po mnenju Franceta Klopčiča Brezigarjeve ideje niso našle opaznega odmeva pri družbenih silah v tedanjem konkretnem razvoju.⁸ Danes pa lahko Brezigarjevo delo služi kot vir ne le za proučevanje narodno-gospodarskega programa, njegovih izhodišč in načel kot jih je postavil avtor, marveč tudi kot vir za pregled stanja gospodarstva na slovenskem narodnostnem ozemlju pred prvo svetovno vojno, saj je zasnoval Brezigar svoj program na stvarnih podatkih, katere je črpal iz avstrijskih statističnih publikacij.

⁵ Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938. Od str. 295 naprej se opomba nanaša na razpravo Dušana Kermavnerja, Albin Prepeluh — Abditus, njegov idejni razvoj in delo (dalje navajam Prepeluh-Kermavner) str. 426, 439.

⁶ Demokracija, I, 1918, 8—10, str. 109—110, Outlaw, Sile narodnega prebujanja.

⁷ Milko Brezigar, Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva, založila in izdala »Omladina«, Celje 1918 (dalje navajam Brezigar), Predgovor.

⁸ France Klopčič, O preteklosti drugače, Cankarjeva založba, Ljubljana 1984, str. 115 — Razredi slovenske družbe ob zlomu Avstroogrške, referat na posvetovanju v Iloku maja 1979, posvečenem nastanku jugoslovanske države jeseni 1918.

Vsi ti avtorji so bili privrženci različnih strank, a jih je družila ideja državne osamosvojitve. Ukvarjali so se z gospodarsko problematiko bodoče narodne države in izhajali iz načela samoodločbe kot osnovnega pogoja ne le narodnopolitične osamosvojitve, ampak tudi gospodarske osamosvojitve slovenskega narodnega gospodarstva. Seveda so le-tega enako kot politično zahtevo po jugoslovanski državi zasnovali v zvezi z ostalimi deželami jugoslovanskega teritorija v okviru avstroogrške monarhije ali pa tudi zunaj njenih obstoječih državnih meja.

V Jugoslovanu je dr. Andrej Gosar gospodarsko osamosvojitvev oziroma samoodločbo na gospodarskem področju postavil kot pogoj politične samoodločbe, popolno gospodarsko osamosvojitvev pa kot edino pot v rešitvi slovenskega naroda,⁹ medtem ko je Mohorič videl v lastni, suvereni državi politično potrebo in zagotovilo za ekonomsko osamosvojitvev oziroma za samostojen gospodarski razvoj.¹⁰ Liberalni radikalni ekonomist Brezigar je prav tako zagovarjal gospodarsko samoodločbo, pri čemer je izhajal iz prepričanja, da je bistvo samoodločbe, da ima vsak narod, velik ali majhen, pravico urediti si razmere na lastni zemlji po svoji volji, torej da naj vsak narod samostojno določa pota svojega političnega in *gospodarskega življenja* (v originalu tiskano razprto — op. ZČ)¹¹. V samoodločbi je Brezigar videl rešitev za male, do tedaj politično in tudi gospodarsko zatirane narode kot je bil slovenski, zato je v imenu načela samoodločbe zahteval »tujega nočemo, svojega ne damo«, vendar ne v ozemeljskem smislu, pač pa v gospodarskem — imeti možnost uživati »vse dobrine svoje zemlje samo v svoj duševni in telesni prid«. To je dejansko bistvo samoodločbe na gospodarskem področju, kot ga je razumel Brezigar, kateremu »samoodločba narodov zahteva v prvi vrsti, . . . da noben narod ne sme gospodarsko izkoriščati drugega«. ¹² Samoodločba je Brezigarju pomenila izhodišče za narodno prebujo na gospodarskem področju — za prebujo ustvarjajočih sil našega naroda, ki »bo pomnožila produktivnost našega kmetijstva ter ustvarila *narodno* (podčrtal ZČ) industrijo, obrt in trgovino«. ¹³ Samoodločbo je razumel kot osnovni pogoj emancipacije naroda tudi na gospodarskem področju.

Socialdemokrat Abditus je veljal za idejnega voditelja socialistične omladine, opozicije v vrstah JSDS, katera se je izrekla za samoodločbo narodov in načela majniške deklaracije ter zahteve po samostojni jugoslovanski državi. Samoodločbo kot načelo narodnopolitične osvoboditve oziroma ustvaritve narodne države je povezoval s socialno osvoboditvijo slovenskih delovnih sil.¹⁴ Narodnostno politično komponento samoodločbe je povezal s socialno, kajti obe sta imeli skupni imenovalec — nemško zatiranje tako na političnem kot na gospodarskem področju. Dejansko je že socialistična omladina v svoji poslanici zaradi tega, ker je bil industrijski in finančni kapital večinoma v rokah tujcev, opozorila, da ta narodni in socialni boj proti tujemu kapitalu in podjetništvu eno, to pa je bil vzrok, da je bil »obrnjen naš razredni boj v prvi vrsti navzven«, ¹⁵ torej

⁹ Jugoslovan, I, 22. junij 1918, 33, Demokratična gospodarska Jugoslavija.

¹⁰ Jugoslovan, I, 4. maj 1918, 26, Jugoslovani in industrija.

¹¹ Brezigar, 11.

¹² Brezigar, 12.

¹³ Brezigar, 15.

¹⁴ Prepeluh-Kermavner, 438; pismo A. Prepeluha I. Prijatelju 7. januarja 1918.

¹⁵ Demokracija, I, 1918, 1—4, str. 4, Naša poslanica.

v prvi vrsti proti tujemu kapitalu, kar pomeni najprej za nacionalno in nato tudi z njo ozko povezano socialno osvoboditev.

Zaradi tujega kapitala, ki je pritiskal na slovenskega delavca, se po besedah Prepeluha »praktično zamišljen razredni boj mezdnega delavstva v našem domačem primeru izlije v prirodno pravo vsega naroda«. ¹⁶ Nacionalno osvoboditev, to je politično samostojnost slovenskega naroda na njegovem ozemlju, je Prepeluh postavljaj kot pogoj socialni osvoboditvi, ne le delavskega razreda, marveč vsega naroda. Bil je mnenja, da je delavski razred prav tako nacionalen, dokler je politično in gospodarsko zatiran, zlasti zadnje, in to od tujega kapitala. Delež tujega kapitala, to je francoskega, nemškega-rajhovskega in angleškega, je bil na slovenskem ozemlju prevladujoč, ¹⁷ pa si tako ni bilo mogoče zamisliti socialne osvoboditve brez predhodne nacionalne, to je vzpostavitve narodne države. Narodna država pa je Abditusu pomenila prvo stopnjo gospodarskega, socialnega in kulturnega življenja, ki naj osvobodi človeka, ki živi po tuji volji, ¹⁸ kar pa je bila večina slovenskega naroda. To je dokazal v članku »Poljedelci, meščani, delavci«, objavljenem kot prvem v knjigi »Problemi malega naroda«. Spoznal je, da je gospodarski oziroma socialni položaj slovenskega naroda, to je vseh treh v naslovu navedenih stanov, dejansko tak, da je Cankar upravičeno imenoval slovenski narod narod proletarcev. V članku je ugotavljal, da živi zaradi svojega slabega gospodarskega in socialnega položaja ves slovenski narod, vsi sloji, po tuji volji, volji tujcev, lastnikov večine kapitala, ki zaposluje Slovenca-proletarca. V tem, da živi po tuji volji, je Prepeluh videl osnovno zlo za slovensko ljudstvo, vzrok pa je dejstvo, da je »njegova zemlja (je) dobičkonosna kolonija tujih narodov, sam pa je slabo plačan delavec tuje volje«. Položaj slovenskega ljudstva je imel torej ekonomske vzroke, to je gospodarska moč tujcev, ki je bila v industrijskem in finančnem kapitalu in pa v zemljiški veleposesti, zato je bilo »poglavitno, da se osvobodi zaplenjena zemlja in vrne ljudstvu, ki na njej živi. To je jedro vseh socialnih vprašanj in nadlog slovenskega ljudstva.« ¹⁹ Tako zastavljen Abditusov program je bil v resnici primeren, da postane idejna last vseh naših političnih strank, bistveni del našega *narodnega* programa, kot ga je ocenil liberalno usmerjeni Anton Loboda, tj. Anton Melik. ²⁰

Abditusov narodni in socialni program, ki ga je razvil v »Problemi malega naroda«, je bil prikrojen in namenjen vsem slojem slovenskega ljudstva. Tako je menil že njegov sodobnik Loboda-Melik in pa tudi Kermavner, ki je sicer do Prepeluha in njegovih narodnopolitičnih konceptov izražal negativno stališče, češ da z njimi negira razredni boj in proletarski internacionalizem. V tem delu, v katerem je Abditus razvil svoj gospodarskopolični program, ki je bil »radikalni program ljudske meščansko-demokratske narodno-osvobodilne revolucije«, ²¹ je postavil narodno osvoboditev kot pogoj samostojnosti naroda, to je po-

¹⁶ Demokracija, I, 1918, 5, Abditus, Razredni boj in prirodno pravo, str. 161—163.

¹⁷ Jože Šorn, Nacionalno poreklo velikega kapitala v industriji, rudarstvu in bančništvu na slovenskem ozemlju, JIČ, 1969, 4, str. 136—141. Šorn navaja, da je bilo razmerje med tujim in domačim kapitalom 1 : 7 ali celo 1 : 8 v korist tujega.

¹⁸ Demokracija, I, 1918, 15—18, Abditus, Država—Bog, str. 205.

¹⁹ Demokracija, I, 1918, 3—4, Abditus, Pismo socialni demokraciji, str. 42—50.

²⁰ Ljubljanski zvon, XXXVIII, 1918, str. 373.

²¹ Prepeluh-Kermavner, 441.

litične samostojnosti v obliki narodne države, katere pa je bil osnovni pogoj njena gospodarska moč oziroma ekonomska osnova. Glede te pa je v poglavju »Pod pritiskom ekonomskih sil« dokazoval, da veliki narodi po tehnološki revoluciji bogatijo, slovenski narod pa postaja čedalje bolj siromašen in gospodarsko-materialno nazaduje. Kot način da se to stanje popravi in da se doseže ekonomski pogoj narodne države oziroma narodna osvoboditev, je Prepeluh zahteval nacionalizacijo, to je zahteva po razlastitvi tistih, ki so Slovence kot narod razlastili. To je bil po njegovem mnenju pogoj, da se osvobodi človek, ki živi po tuji volji, oziroma da se osvobodi narod in se doseže, da bo prost vsakega narodnega gospostva tujcev, kot je bilo izraženo v majniški deklaraciji.

Nacionalizacijo je torej Abditus razumel kot razlastitev tistih, ki so nas razlastili kot narod. To pa so bili predvsem tujci, zato je bila nacionalizacija prva naloga in pogoj narodne osvoboditve. »Ekspropriacijo ekspropriatorjev« je razumel kot prvenstveno narodnoosvobodilno dejanje, iz katerega pa zaradi družbenoekonomskega položaja slovenskega naroda kot naroda proletarca izhaja, da je tudi socialno osvobajajoče, zato je tudi v članku »Pismo socialni demokraciji« postavil poglobljitno nalogo, za kar se mora socialna demokracija boriti »da se osvobodi zaplenjena zemlja in vrne ljudstvu, ki na njej živi. To je jedro vseh socialnih vprašanj in nadlog slovenskega ljudstva.«²² Menil je, da je potrebno v okviru narodne osvoboditve poleg razlastitve zemlje, to je radikalne odprave fevdalnih preostankov, veleposestev in fideikomisov, razlastiti tudi naravna bogastva slovenske zemlje, premog, rude, vode. To je po Prepeluhovem mnenju pravica naroda, ki izhaja iz naravnega (prirodnega) prava, medtem ko se lastniki, zlasti tujci, opirajo na zgodovinske pravice, katerih pravna osnova je moč, nasilje.

Razlaščenca zemlja, predvsem pa naravna bogastva naj bi postala kolektivna last naroda in kot taka pomenila osnovo gospodarske moči naroda oziroma narodne države, kar je bil za Prepeluha pogoj politične samostojnosti. Na temelju tako ustvarjene kolektivne lastnine naroda pa naj bi narod ustvaril narodno-kolektivistično industrijo. »Nova industrija, katere temelje ustvari narodno razlaščenje zgoraj imenovanih vrednot (rud, premoga, vodnih sil — op. ZČ), dvigne našo narodno zavest, prinese nam narodno-gospodarsko jákost, svobodo in kulturni razmah.«²³ Tako zamišljena »narodno-kolektivistična industrija« je spominjala na socialistično lastnino kot lastnino ljudstva oziroma naroda, vendar pa to ni mogla, niti ne bi mogla biti, ker je bila na čelu narodno-političnega gibanja buržoazija, tako da je mogoče to narodno-kolektivistično industrijo smatrati bolj kot državno kapitalistično obliko. To bi bila lastnina meščanske demokratične države, katera je bila tudi cilj narodnopolitične akcije slovenske buržoazije, kateremu se je pridružil tudi Prepeluh. Državna lastnina bi bila po zamislih Prepeluha kot materialna osnova narodne države konkurenčna, ker bi sprejemala surovine, energijo, les po lastni proizvodni ceni, kajti vse te dobrine bi bile narodno oziroma državna last in zato bi odpadli vsi veliki dobički zasebnih lastnikov. Prepeluh je z »narodno-kolektivistično industrijo« nekako izrazil zahtevo po socializaciji industrije, ki naj bi bila posledica nacionalizacije, resda pa je bil ta izraz zelo sramežljiv. To vprašanje socializacije

²² Demokracija, I, 1918, 3—4, Abditus, Pismo socialni demokraciji, str. 42—50.

²³ Abditus, Problemi malega naroda, Slovenska socialna matica, knjižnica socialnih in političnih spisov, Ljubljana 1918 (dalje navajam Abditus, Problemi), str. 36.

oziroma ekspropriacije je še bolj izostril v članku »Razredni boj in prirodno pravo«, objavljenem v peti številki Demokracije,²⁴ ko je zapisal, da preide osvobojena zemlja z vsemi svojimi dobrinami v narodno last z delavsko združno obliko uprave in proizvajanja, s čimer pa je že presegel okvir meščansko-demokratske revolucije. Za upravljanje državne lastnine je namreč postavil delavce-proizvajalce v obliki delavsko združne uprave.

V razmišljanju o gopodarskopoličnih perpektivah, katere je dobil ob Abditusovi knjigi »Problemi malega naroda«, se je v Demokraciji Anton Loboda oziroma Anton Melik zavzel za ekspropriacijo veleposestev in velekapitalističnih podjetij. To je imenoval socialna politika, ki jo morajo sprejeti in uresničiti vse nacionalne politične stranke, kajti zaradi kapitala je to tudi nacionalno vprašanje, torej je ekspropriacija, ki jo je enačil s socializiranjem, tudi nacionalizacija. Glede nacionalizacije pa pravi, da zanjo ni nujna tudi hkratna ekspropriacija, kajti z razlastitvijo bi se ne glede na nacionalno komponento poseglo, ne le v nacionalno strukturo gospodarstva, ampak tudi v socialno, to je v obstoječe družbenoekonomske odnose, saj bi pod ekspropriacijo oziroma določen zemljiški maksimum padli tudi slovenski veleposestniki. Torej je Loboda-Melik odklonil možnost, da bi ob nacionaliziranju prišlo tudi do socializiranja, ker bi to preseгло program meščansko demokratske revolucije na gospodarskem področju. Zavzel se je, da naj se razlaščena zemlja razdeli po načelu, da jo dobi tisti, ki jo potrebuje za preživljanje in jo obdeluje, kar bi preprečilo nadaljnje izseljevanje iz Slovenije. V tem pa je socialni ter nacionalni smisel ekspropriacije kot nacionalizacije, kakor je to razumel Loboda-Melik.²⁵

Povsem iz meščansko demokratskih pogledov pa so na nacionalizacijo gledali meščanski gospodarskopolični avtorji, Brezigar in pa katoliški ekonomisti Mohorič in Šarabon. Nacionalizacijo so tudi ti postavljali za izhodišče narodnogospodarskega programa kot enega osnovnih pogojev narodne osvoboditve in državnosti, izhajajoče iz načela samoodločbe. Nacionalizacija je bila za Brezigarja pogoj, da postane slovenski narod ne le narod v etničnem in kulturnem pomenu, marveč narod v političnem in gospodarskem pomenu. »Z nacionalizacijo premoženja smemo dejakovati evolucijo drugod, kulturno, gospodarsko in politično renesanso.« Dejansko je tudi Brezigar postavljaj ekonomsko osnovo kot enega osnovnih pogojev narodne države, ko je zahteval razdelitev veleposestniške zemlje, te je bilo po njegovih navedbah okoli 200 000 ha, večinoma v rokah tujcev. Brezigar je predlagal, da to veleposestniško zemljo zaseže narodna država, s čimer bi se preprečilo odnašanje dobička, to je ustvarjenih vrednosti slovenske zemlje in dela slovenskega kmeta v tujino, to je zunaj ozemlja narodne države. Zavzel se je, da mora dobiček ostati doma in se tukaj uporabiti v produktivne namene, to je v oploditev naše dežele. To je bila tudi njegova osnovna zahteva nacionaliziranja zemlje. To kaže, da je na nacionalizacijo zemlje gledal bolj iz praktičnega, ekonomističnega stališča. Nacionalizacija zemlje mu je bila potrebna zato, da bi ustvarjena vrednost oziroma akumulacija ostala doma in se porabila za razširjeno reprodukcijo narodnega gospodarstva, to je za ekonomsko krepitev narodne države. Prav tako je gledal tudi na nacionalizacijo industrije, obrti in trgovine, namreč »da se bo dobiček porabljal v oploditev naše domovine

²⁴ Demokracija, I, 1918, 5, Abditus, Razredni boj in prirodno pravo, str. 161—163.

²⁵ Demokracija, I, 1918, 11—14, Anton Loboda, K naši gospodarsko politični perspektivi, str. 171—174.

ter da bodo zaposleni Slovenci ne le kot težaki ampak tudi kot voditelji.«²⁶ To zadnje posredno kaže, da je želel razrešiti z nacionalizacijo tudi slab družbeni položaj Slovencev, v resnici pa je bil smoter nacionalizacije industrije, obrti in trgovine v tem, da ostane dobiček oziroma akumulacija doma ter da pride tudi vodstvo podjetij v roke Slovencev, ki bodo vodili podjetja v splošno narodno korist oziroma v korist narodne države, ki bo tako materialno jačala, kar je predpostavljalo tudi enega pogojev politične samostojnosti.

Nacionalizacija, tako zemlje kot industrije, obrti in trgovine, je Brezigarju pomenila pogoj za ustvarjanje narodnega gospodarstva, to je gospodarstva, katerega osnovni namen je bila ekonomska krepitev naroda oziroma narodne države — torej delovanje v korist narodne skupnosti, ne glede na socialne in ekonomske ter razredne razlike in nasprotja. Tako je bil v tem načelu skupnosti zastavljen ves Brezigarjev narodnogospodarski program; menil je, da se mora individualni gospodarski program, ki ga je označil kot značilnega za Slovence preseči in umakniti *socializiranju* (podčrtal ZČ) narodnega gospodarstva, pri čemer je mislil na skupništvo, kajti »narod, ki nastopa kot enotno gospodarsko bitje, razvija svoje ustvarjajoče sile.«²⁷ in pa »gospodarske dobrine so integralen del narodnega obstanka in narod kot politično suverena oblast (tj. narodna država — op. ZČ) bo dekretiral, da se morajo obrniti njemu v prid.«²⁸ V tem pa je stična točka med Abditusovim »skupnim narodnim premoženjem« oziroma »kolektivno lastnino naroda« kot državno kapitalistično obliko lastnine in Brezigarjevimi razumevanjem gospodarskih dobrin, ki jih bo narodna država z zakonskimi ukrepi obračala sebi v prid. To, kar je želel doseči Brezigar, ko se je zavzemal za nacionalizacijo kot poddržavljanje, je bilo dejansko načelo državne kapitalizma.

Do podobnih zaključkov je prišel tudi Andrej Gosar, katoliški gospodarski pisec, ki se je v Jugoslovanu zavzel za demokratično gospodarsko Jugoslavijo, ki bo resnično na demokratičnih temeljih, takšna, da bo najbolj ustrezala skupnim koristim celega naroda, kar pa je mogoče doseči po njegovem mnenju na podlagi »združenega nesebičnega dela vseh, ki so zmožni na gospodarskem polju sodelovati po *enotnem načrtu*« (v originalu tiskano razprto — op. ZČ).²⁹

Klerikalni ekonomisti Mohorič, Šarabon in Gosar, ki so svoje gospodarske poglede v zvezi s samostojnim državnim telesom Jugoslovanov v okviru avstro-ogrske monarhije objavljali v tedniku Jugoslovan, so se tudi zavzeli za to, »da se odstranijo zemljiški ,troti«,«³⁰ pri čemer so mislili na veleposestnike, torej naj postane zemlja last tistih, ki jo obdelujejo. Bili so prepričani, da ima veleposest izključno kapitalistične interese, veleposestniku je samo do tega, da viša svojo zemljiško rento, ki je plod tujega dela. Na veleposest so gledali kot na proizvod kapitalizma enako kot na industrijo, ki je na primer Mohoriču pomenila potrebno zlo, prav tako kot kapital, ki naj bi se smel v demokratični državi nabirati le v skupne občekoristne namene, to je v korist skupnosti — države. Kapital in industrijo kot njegov proizvod so odklanjali iz prepričanja, da ni pravilno če ima kapital premoč nad delom in zemljo, to je ob njem dvema osnovama

²⁶ Brezigar, 14.

²⁷ Brezigar, 15.

²⁸ Brezigar, 24.

²⁹ Jugoslovan, I, 22. junij 1918, 33, Demokratična gospodarska Jugoslavija.

³⁰ Jugoslovan, I, 29. junij 1918, 34, Od česa živimo?

narodnega premoženja. Mohorič je o industriji in o kapitalu zapisal, da sicer delujeta koristno le, če sta zakonsko omejena, »gorje pa narodu in državi, kjer ta dva gospodarita prosto in neomejeno«,³¹ medtem ko je Gosar še bolj odločno nastopil proti velikemu kapitalu iz prepričanja, da »ako bi zasnovali svojo državo na kapitalistični podlagi, bi bili izgubljeni, zakaj kapital — tudi slovenski je mrzel in mednaroden . . . Kapital ni nikdar demokratičen, naroden pa le tedaj, če mu donaja dobiček.«³² Delo in zemlja sta jim dejansko predstavljala osnovo narodnega gospodarstva, zato so zagovarjali, da ima mali kmet pravico do svoje posesti, katero tudi sam obdeluje. Po mnenju avtorja članka »Kmet in veleposestnik« sta se mali in srednji kmet »socializirala«, ker nista bila več samostojna v lastniškem pogledu, saj jima je del ali vso zemljiško rento vzel hipotečni zavod, pri katerem sta se zadolžila, torej sta postala v resnici najemna delavca — proletarca. Da bi se tako stanje popravilo, so se klerikalni ekonomisti zavzeli za razdelitev veleposesti med kmete po načelu »zemlja bodi tistega, ki jo sam obdeluje«.³³

Kljub tako radikalnim zahtevam glede razlastitve zemlje, ki jim je pomenila enega ključnih elementov narodnega premoženja, pa njihovo razumevanje razdelitve zemlje in agrarne reforme ni mogoče razumeti kot revolucionarno razreševanje kmečkega vprašanja, kot enega ključnega, ne le socialnega, marveč tudi narodnega vprašanja. Razdelitev zemlje med kmete in določitev zemljiškega maksimuma, za kar so se zavzemali, je bila mišljena kot življenjsko vprašanje s praktičnimi posledicami, ne le za kmeta, ampak za celotno narodno gospodarstvo in državo, ker bi bila s tako zamišljeno agrarno reformo dana možnost za boljše obdelavo zemlje in dvig proizvodnje, kar pa bi preprečevalo odhajanje iz zemlje ali v tujino ali v industrijo na eni strani, na drugi pa bi bila s tem dana možnost, da se na podlagi kmetijske proizvodnje krepí celotno narodno gospodarstvo. Zaradi svojega negativnega stališča do kapitala in industrije in poudarjanja dela ter zemlje so se zavzemali za agrarni značaj gospodarstva bodoče jugoslovanske države in Mohorič je zapisal: »Največ poezije in sreče je gotovo v poljedelstvu.«³⁴ Z razdelitvijo zemlje med kmete, s čimer naj bi se razrešilo socialno vprašanje tega največjega dela slovenskega prebivalstva, kot ugotavlja (verjetno) Šarabon v članku »Od česa živimo«, da smo Slovenci kmetiški in delavski narod in da je po tem treba ravnati tudi narodno gospodarstvo ter politično udejstvovanje,³⁵ so klerikalni ekonomisti in politiki želeli razvoj celotnega narodnega gospodarstva usmeriti v agrar kot pogoj demokratične jugoslovanske države. Gosar se je za ta pogoj zavzel, ko je zapisal: »Ne priznajmo kapitalu pomena, ki si ga po krivici lasti v modernem narodnem gospodarstvu in pričnimo reformo spodaj pri končnih in samostojnih virih blagostanja, *pri zemlji in pri delu. To dvoje porazdelimo pravično — in demokracija bo izvedena.*«³⁶

V resnici so tako klerikalni ekonomisti v glasilu Jugoslovan, kakor tudi Brezigar in končno tudi Abditus glede nacionalizacije zemlje ter njene razdelitve

³¹ Jugoslovan, I, 2. februar 1918, 13, Narodnogospodarske drobtine IV.

³² Jugoslovan, I, 22. junij 1918, 33, Demokratična gospodarska Jugoslavija.

³³ Jugoslovan, I, 29. junij 1918, 34, Kmet in veleposestnik.

³⁴ Jugoslovan, I, 27. april 1918, 25, Narodnogospodarske drobtine XV.

³⁵ Jugoslovaeni, I, 29. junij 1918, 34, Od česa živimo?

³⁶ Jugoslovan, I, 1. julij 1918, 35, Demokratična gospodarska Jugoslavija.

izražali stališče zakasnele buržoazne revolucije oziroma neizvedenih zahtev iz leta 1848, ki jih je sedemdeset let kasneje udejanjala slovenska buržoazija v boju za nacionalno, politično in gospodarsko osvoboditev slovenskega naroda.

Podobne poglede na industrijo, kapital in nasploh na kapitalizem, kot so jih izražali v Jugoslovanu klerikalni ekonomsko-politični teoretiki, je imel tudi Abditus, ko je v poglavju »Pod pritiskom ekonomskih sil« v knjigi »Problemi malega naroda« v vrsti sestavkov dokazoval, da je razvoj kapitalizma, tehnike, industrije sicer človeštvu in velikim ter ekonomsko močnim narodom ter državam koristil, medtem ko je bil ta vpliv na Slovence, kot na majhen in ekonomsko šibak narod, negativen in poguben. Z razvojem industrije, ugotavlja Abditus, se je začel propad domače obrti na Slovenskem, ki je pomenila dodatni zaslužek kmetu, zato je ta, ker je imel premalo zemlje, obubožal in bil prisiljen oditi na tuje ali pa v tovarno. Ta Abditusova ugotovitev je bila dejansko v skladu s stališčem, izraženim v Jugoslovanu glede nujnosti popraviti takšno negativno stanje ter ga preprečiti z izvedbo agrarne reforme. Tudi Abditus je v bistvu odklanjal velekapital in njegove pojavne oblike, kot so bile delniške družbe, karteli, trusti, banke, kar je izrazil v poglavju »Nakovala finančnega kapitala«. Opredelil se je za liberalistično načelo gospodarstva, temelječe na zdravi gospodarski konkurenci. Velekapital pa je odklanjal tudi zaradi dejstva, da je bil v rokah tujcev, kar je kmetijski, srednji in delavski stan prisiljevalo k odločni smotrni, *vzajemni socialni in narodni obrambi* (podčrtal ZČ).³⁷

V prispevku »Zemlje imamo premalo« je Abditus najodločneje izrazil svoje poglede glede kmetijstva, njegove perspektive ter razrešitve tega po njegovem mnenju življenjskega vprašanja celega naroda. Ugotavljal je, da smo Slovenci še pretežno poljedelsko ljudstvo, pa čeprav naraščajoča industrija izpodriva poljedelstvo, ki je pasivno, primanjkljaj, ki ga ta pasivnost povzroča, pa se pokriva iz gozda in živinoreje. Glede na takšno ugotovitev se je zavzel, naj se poljedelstvo opušča, češ če je bil uvoz žita že potreben, tako ali tako ne bo škode, če se ga uvozi še več, naj pa se pospešuje živinoreja, ki bi lahko postala aktivna postavka narodnogospodarske bilance. Abditus je ugotavljal, da je vzrok pasivnosti poljedelstva v pomanjkanju zemlje. Rešitev takega nezavidljivega položaja za kmeta in tudi za celotno narodno gospodarstvo je Abditus videl v povečanju produktivnosti zemlje, »kmetisko vprašanje je torej v bistvu vprašanje o povišanju produkcije in o pridobitvi nove zemlje«. To zadnje pa je bilo mogoče doseči s pravično razdelitvijo zemlje — z razlastitvijo veleposestnikov, katerim je ostal po zemljiški odvezi leta 1848 največji delež gozdov in polj. Prav gozd pa je bil za Abditusa eden od ključnih ekonomskih dejavnikov slovenskega narodnega gospodarstva glede na pomen lesa kot izvoznega blaga. Abditus je videl rešitev kmetijstva kot glavne gospodarske panoge slovenskega naroda v povečanju produkcije in razrešitvi družbenoekonomskega položaja kmeta, kar bi se doseglo z razlastitvijo veleposestnikov, s čimer bi se zaradi njihove nacionalnosti razrešilo tudi vprašanje narodne osvoboditve. Kmečko življenjsko vprašanje naj bi po Abditusovem mnenju razrešile zadružne organizacije, ki naj bi posredovale kmetu cenen kredit in ga obvarovale denarnih

³⁷ Abditus, Problemi, 29.

³⁸ Abditus, Problemi, 19.

špekulantov, mu omogočale nabavo orodja in poljedelskih strojev, skrbele za prodajo in organizirale kmeta kot potrošnika.³⁹

Vprašanje kmetijstva kot gospodarske panoge se je pri vseh gospodarskih teoretikih, ki so se ukvarjali z opisovanjem stanja in načrtovanjem slovenskega narodnega gospodarstva, ob vstopu v novo državno tvorbo kazalo v vprašanju dviga produkcije oziroma načina dviga, to je načina obdelave zemlje. Najbolj se je s posameznimi gospodarskimi panogami v slovenskem narodnem gospodarstvu ukvarjal dr. Milko Brezigar, ki je glede na delež prebivalstva, ki se je ukvarjalo in živel od kmetijstva ter na delež, ki ga je kmetijstvo ustvarjalo v narodnem dohodku, dajal prednost tej gospodarski panogi. Kmetijstvo je bilo »najizdatnejši vir naših dohodkov, ki pa se mora še zelo dvigniti.«⁴⁰ To pomeni, da je videl v razvoju kmetijstva pogoj za dvig celotnih dohodkov narodnega gospodarstva.

Kmetijstvo je bilo torej osnovni gospodarski potencial slovenskih dežel. Zemlja je Brezigarju pomenila zaklad, ki pa ni dovolj izkoriščen, za kar je videl vzroke v ekonomski šibkosti slovenskega kmeta kot posameznika na eni in njegovi neizobraženosti ter konservativnosti pri obdelovanju zemlje na drugi strani. To je bil tudi vzrok, zakaj je bil pridelek slab in je bil potreben uvoz krušnih žit ali moke. Zavzel se je za prenehanje ekstenzivne obdelave ter za prehod na intenzivno obdelavo zemlje. To pa bi bilo po njegovem mnenju mogoče le z umnim obdelovanjem zemlje, temelje tega pa »bodemo morali v svoji državi postaviti zakonodajnim potom.«⁴¹ Brezigar se je zavzemal za državni, to je zakonski poseg narodne države v kmetijstvo, kajti le tako bo po njegovem mnenju mogoče dvigniti produktivnost. Z državnim posegom v kmetijstvo je želel doseči načelo umnega gospodarjenja, katerega je razumel tako, da je treba pridelovati čim več in čim bolj učinkovito, pri čemer ni vprašanje, koliko se pridelata in koliko porabi, marveč, kako se to pridelata.⁴² Vlogo države pri posegu v kmetijstvo je videl v tem, da naj bi imela država kmetu pravico predpisati način obdelovanja na njegovi zemlji, pri čemer bi bil smoter te pravice v tem, da se dvigne produktivnost zemlje.⁴³ Brezigar je torej vlogo države oziroma njeno zakonsko zakonodajno vmešavanje v kmetijstvo razumel kot obliko prisile celotnega naroda, ki lahko od kmeta kot dela naroda zahteva večjo produktivnost zaradi potreb celotnega naroda. Državni poseg v kmetijstvo je bil po Brezigarjevem mišljenju potreben zaradi skupnih koristi države oziroma vsega naroda, kar je oprl na »čustvo skupnosti«, kakršno se je po njegovem mnenju razvilo zaradi objektivnih okoliščin med I. svetovno vojno, ko ni bil kmetovalec nič drugega kot upravitelj svoje zemlje, medtem ko je bil ves pridelek last države. Brezigar je priporočil, da naj se to »čustvo skupnosti«, ki bi se ga dalo razumeti kot načelo »vojnega komunizma«, v novi državi še poglobi in razširi. Brezigar se je sicer zavzemal za državni poseg v kmetijstvo, vendar ne v smislu državne prisile ob oddaji pridelkov, marveč obratno — s posegom na začetku produkcijske verige; pridelovalec ostane izključni lastnik svojega pridelka, narod (Brezigar je mislil dejansko za narodno državo — op. ZČ) pa

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Brezigar, 74.

⁴¹ Brezigar, 17.

⁴² Brezigar, 29.

⁴³ Brezigar, 78.

določa kmetu način obdelave, da »obdeluje zemljo kar najbolje, tako da obrodi kar največ sadu«. ⁴⁴ Zavzemal se je za obvezen, zakonsko sankcioniran način obdelave zemlje, ki naj bi temeljil na načelu, obdelovati tisto, kar prinaša največ dobička — dobička posamezniku — proizvajalcu in tudi državi. To je pomenilo način zadovoljitve skupnih interesov. Zemlja naj bi ostala v privatni lastni kmetovalca, temu pa bi bila predpisana obdelava, to je kaj in kako naj sadi. To naj bi po Brezigarjevem mnenju za $\frac{1}{4}$ dvignilo vrednost letnega pridelka na hektar, s čimer bi se doseglo, da ne bi več uvažali žita ali moke. Država bi torej predpisovala način proizvodnje, ne pa oddajo, tržišče pa bi bilo merodajno za kmetijsko proizvodnjo.

Izhajajoč iz teh načel, je Brezigar zasnoval tudi svoje poglede na agrarno reformo, katere osnovni namen je bil doseči optimalni obseg posestva. Ta naj bi bil takšen, da bi ob intenzivnem načinu obdelave zadoščal za preživljanje štiričlanske družine. Takšno posestvo naj bi bilo po njegovem izračunu veliko med 15 in 20 ha, od tega naj bi bilo polovica gozda. Agrarno reformo, to je ustvarjanje optimalne zemljiške posestvi, ki naj bi se ravnala po načelu umnega gospodarjenja na strokovni podlagi, je razumel kot nadaljevanje nacionalizacije v procesu spreminjanja kmetijstva. Agrarna reforma je bila za Brezigarja način, kako izboljšati kmetijsko proizvodnjo, kar pomeni, da ni videl v njej toliko ekonomskopolitičnega ukrepa, ampak gospodarski poseg državne oblasti, z namenom izboljšati kmetijsko proizvodnjo.

Kot način, kako doseči racionalnejšo, modernejšo obdelavo zemlje je predlagal, da bi se vsa dežela razdelila na 20 pokrajin — enot, v vsaki pa bi deloval pokrajinski urad pod vodstvom strokovnjaka-agronoma. Na podlagi strokovnih izsledkov in mnenj agronomov iz teh enot, ki bi jih posredovali državnim organom, bi se nato zakonsko za vsako enoto posebej določila takšna semena, gnojila in način obdelave, ki bi bila za posamezno območje najbolj optimalna, pač glede na izsledke agronoma. Zakonska določila glede tega, kaj in kako saditi, katerim podlaga bi bile strokovne ugotovitve in napotki agronoma v posamezni enoti, bi bile zakonsko obvezne za vsakega kmetovalca. Hkrati pa bi bili ti pokrajinski agronomi tudi prosvetitelji kmeta, ki bi ga poučevali moderne, na strokovni podlagi zasnovanega kmetijstva. Brezigar je o značaju slovenskega kmeta menil, da je ta konservativen in da verjame v neizpremenljivost obdelovanja. Država naj bi na področju kmetijske proizvodnje igrala torej vlogo usmerjevalca, vendar ne s politično ali oblastno prisilo, temveč vlogo strokovnega usmerjevalca.

Namen tako zamišljene agrarne reforme je bil dvigniti produktivnost zemlje in s tem dohodka kmeta oziroma celotnega kmetijstva kot najizdatnejšega vira dohodkov slovenskega narodnega gospodarstva. Z agrarno reformo naj bi se dvignilo celotno narodno gospodarstvo, kar pa bi materialno okrepilo suvereno politično oblast vsega naroda, to je narodno državo. Po drugi strani pa je bil namen agrarne reforme tudi po »socialnih načelih porazdeliti sadove našega polja«. ⁴⁵ To zadnje pa je imelo naperjeno ost proti veleposestnikom in lastnikom fideikomisov, ki so imeli velik del slovenske zemlje v svojih rokah in so živeli od rente. Agrarna reforma je imela torej ob strokovno-gospodarskem namenu tudi družbenoekonomsko oziroma socialno komponento.

⁴⁴ Brezigar, 77.

⁴⁵ Brezigar, 82.

Posebno vlogo pri izvajanju tako zamišljene agrarne reforme je namenil Brezigar zadrugam. Te naj bi bile zaključni in hkrati glavni člen v organizacijski verigi umnega kmetijstva. Zadruga naj bi bila temelj kmetijske organizacije, dejavnik agrarne reforme in vsak kmetovalec bi moral biti njen član. Brezigar ji je namenil vlogo posrednika med individualnim kmetijskim proizvajalcem in državo, kajti zadruga naj bi bila izvrševalni organ zemljedelske, tj. kmetijske uprave, ki jo je predvidel kot državni organ, katerega skrb bo vodenje kmetijstva. Neposredni nadzor nad zadrugo pa naj bi imel pokrajinski urad kot strokovni, izobraževalni in upravni organ kmetijske uprave. Brezigar je zadruge v tako zasnovani organizaciji kmetijstva primerjal s samostojno občino v politični državi.⁴⁶ Naloge, ki naj bi jih zadruge opravljale, so bile torej oblastne, to je objavljane zakonskih določil zemljedelske uprave, tj. državnega organa in nadzor nad njihovim izvajanjem. Nadalje naj bi bile naloge še trgovsko-finančne, to je prevzemanje blaga, semen, gnojil, orodja od zemljedelske uprave, in pa opravljanje denarnih poslov za člane zadruge. Nazadnje pa bi bila naloga zadruge oskrbovati stroje, ki so bili v skupni uporabi. Dejansko so se pa tako zamišljene naloge zadrug, kot jih je predvidel Brezigar, ujemale s tistimi nalogami, ki jih je zadrugam namenil Abditus.

Zadruge pa ni razumel Brezigar le kot temelja kmetijske organizacije in kot izvrševalnega organa državne oblasti na tem gospodarskem področju, ampak je zadrugo predvidel tudi v neagrarni proizvodnji kot obliko združevanja kapitala. Zadružna organizacija naj bi bila način in oblika združevanja kapitala, ki bi bil v popolnem nasprotju z velekapitalističnimi oblikami združevanja kapitala. Po njegovem mnenju mora postati nositelj kapitala narod, to je vse prebivalstvo, ne glede na razredno delitev, združen v narodni državi. V zadrugi je videl možnost, da postanejo »široki krogi prebivalstva nositelji narodnega premoženja in ustanovitelji velepodjetij«.⁴⁷ Kljub temu da je odklanjal velekapitalistične oblike združevanja kapitala, pa se je zavedal, da brez podjetij, v katerih je združen močan kapital, slovensko narodno gospodarstvo ne bi moglo konkurirati na svetovnem trgu. Glede tega je njegovo mišljenje v nasprotju s stališči Mohoriča in drugih klerikalnih ekonomistov, ki so bili za čim manjše združevanje in koncentracijo kapitala, torej za majhna podjetja in pa za gospodarstvo, ki služi sebi in je sebi zadostno ter mu zato ni potrebno misliti na konkurenco iz tujine.

Brezigarjevo stališče glede velekapitala se je v veliki meri skladalo tako s stališči katoliških mladinskih ekonomistov kakor tudi s pogledi na industrijo in velekapital, kot jih je imel Abditus. Tako se je Mohorič zavzel, naj »vsa večja industrija bodi last celote, naj služi le celoti in nikdar ne posameznikom ali posameznim stanovom«,⁴⁸ s čimer je izražal zahtevo po narodni industriji, ki naj bo last vsega naroda in služi vsemu narodu, ne glede na razredne ali socialne razlike. Dejansko je s tem izrazil zahtevo po državni kapitalistični ureditvi industrije.

V zvezi s perspektivami kmetijstva so do podobnih ali celo enakih zaključkov prišli tudi drugi avtorji. Tako je Outlaw, t. j. ing. Anton Štebi, ki je imel

⁴⁶ Brezigar, 79.

⁴⁷ Brezigar, 27.

⁴⁸ Jugoslovan, I, 2 februar 1918, 13, Narodnogospodarske drobtine IV.

kmete za »hrbtišče naše narodne države«, med glavne gospodarske naloge jugoslovanske države štel dvig plodnosti zemlje v kulturno-tehničnem oziru, uporabo kmetijske mehanizacije, smotrno kultiviranje še ne obdelane zemlje, ustanovitev kmetijskih šol.⁴⁹ Loboda-Melik se je podobno kot Brezigar zavzel za intenzivno poljedelstvo in to za gojitev monokultur, takšnih, ki najbolj uspevajo na določenem območju in prinašajo največ dobička, na primer hmelj v Savinjski dolini. Glede na geološke razmere, to je naravne pogoje slovenske zemlje je Loboda-Melik ugotavljal, da ta ni primerna za pridelovanje žitaric, za kar so bolj primerne ravnine Banata in Slavonije, torej naj bi se po načelu racionalnejšega gospodarjenja oskrbovala Slovenija z žitom tam, medtem ko je za Slovenijo zaradi planinske lege, to je pašnikov in travnikov, bolj primerna živinoreja- govedoreja, medtem ko so po njegovem mnenju tudi za svinjerejo boljši slavonski hrastovi gozdovi. Perspektivo za slovensko gospodarstvo v celoti je videl zlasti v lesu kot blagu, katerega je mogoče zamenjati za druge surovine, na primer bombaž, tega pa nato predelati v tekstilni industriji in izvažati tekstilne izdelke.⁵⁰ To pomeni, da je Loboda-Melik zavzel za uvoz surovin in za izvoz končnih izdelkov.

Na les kot izvozno blago je gledal Brezigar kot na enega ključnih izvoznih možnosti iz slovenskih dežel, zlasti v Italijo, pri čemer je opozoril, da bi izpad izvoza lesa v Italijo lahko povzročil krizo za celotno slovensko narodno gospodarstvo. Brezigar pa je o lesu in o izvozu menil, da je glede na surovinski potencial lesa izvoz surovega, neobdelanega lesa prevelik in da je izvoz končnih izdelkov iz lesa premajhen. Predlagal je večji izvoz končnih izdelkov in s tem možnost večjega razvoja lesarske industrije. Kot potrditev takšne usmeritve je navedel razmerje pri prodaji predelanega in surovega lesa, ki je bilo 20:1 za predelani les.

Brezigar je na podlagi statističnih podatkov izpred prve svetovne vojne o proizvodnji in potrebah povsem konkretno predvidel, kaj bo potrebno uvažati in kaj bo možno izvažati, v čem imajo slovenske dežele pasivno bilanco oziroma v čem je njihova bilanca aktivna. Na podlagi teh izračunov je predlagal nadaljnjo proizvodno usmeritev tako kmetijstva kot industrije. Nadaljnji razvoj obeh gospodarskih panog je povezal z odnosom slovenskega narodnega gospodarstva do sosednih jugoslovanskih pokrajin, predvsem s Hrvaško in Slavonijo. Na eni strani je videl v skupni državni tvorbi Slovenije s Hrvaško in Slavonijo na gospodarskem področju pogoj za reorganizacijo slovenskega kmetijstva. V tem je videl indirektno podporo razvoju slovenskega kmetijstva kar je pojasnjeval z dejstvom, da bo konkurenca Hrvaške in Slavonije prisilila slovenskega kmeta, da bo prešel na intenzivno obdelovanje, kajti le tako bo lahko konkuriral kmetijsko močnejšima sosednima območjema. Na drugi strani pa sta Hrvaška in Slavonija pomenili potencialnega glavnega odjemalca slovenske industrijske proizvodnje, s čimer bi bil njun vpliv na razvoj slovenske industrije neposreden, medtem ko je bil na razvoj kmetijstva posreden. To je dokazoval s primerom industrije sladkorja, ki naj bi se razvila na Slovenskem zaradi ugodne surovinske osnove, namreč dokazanega velikega donosa sladkorja v sladkorni pesi, zrasli na slovenski zemlji. Industrija sladkorja, ki bi to peso predelovala, bi

⁴⁹ Demokracija, I, 1918, 8—10, Outlaw, Sile narodnega prebujenja, str. 110

⁵⁰ Demokracija, I, 1918, 11—14, Anton Loboda, K naši gospodarski politični perspektivi, str. 171—174.

imela velik delež odjemalcev v sosednih jugoslovanskih pokrajinah, kar bi ugodno vplivalo na gojitev nove kmetijske kulture, to je sladkorne pese. Nasploh je videl Brezigar v sladkorni pesi eno od kmetijskih kultur, ki bi jo na Slovenskem gojili po načelu umnega gospodarjenja, saj je ta kultura omogočala intenzivno, strojno obdelavo, hkrati pa bi se odpadki lahko porabili za živinsko krmo.

Na industrijo ni gledal Brezigar tako odklonilno, kot so nanjo gledali klerikalni gospodarski teoretiki, Mohorič in Gosar, ampak je glede njenega ekonomskega pomena za narodno gospodarstvo upošteval in se skliceval na Marxovo teorijo dela kot vsebine ustvarjanja vrednosti in dokazoval, da je industrija veliko bolj dobičkonosna kot agrarna produkcija oziroma izvoz surovin, ker je v industrijskem proizvodstvu poleg golega fizičnega dela utelešen tudi »duševni trud«. ⁵¹ Menil je, da le takšno gospodarstvo, ki ne temelji le na delu golih rok, lahko konkurira v svetovnem merilu, zato se je zavzel za industrijo in je tudi sklicujoč na »zakon o pojemajoči plodnosti zemlje« dokazoval perspektivo industrije v odnosu na agrarno proizvodnjo. Perspektivo industrije v bodočem narodnem gospodarstvu je videl v razvoju tiste industrije, ki ima naravne pogoje, to so surovine in vire energije. Kot pogoj razvoja industrije je postavil ekonomske osnove in je nasprotoval političnim načelom njenega razvoja. Iz tega stališča je bil tudi proti političnoekonomskim posegom države na področje gospodarstva, kot so bile zaščitne carine in drugi omejitveni ukrepi za nemoten razvoj industrije v okviru slovenskega narodnega gospodarstva.

Izhajajoč iz dejstva, da je ugoden razvoj industrije možen le, če temelji na domačih surovinah oziroma kvečjemu uvozu surovin, ki jih nato industrija predela in jih tako kot končne izdelke izvozi dražje, je Brezigar zastopal stališče, da je potrebno podpirati uvoz surovin ter preprečevati izvoz takšnih, katere je mogoče predelati v domači industriji. Zavzemal se je tudi za uvoz takšnih končnih izdelkov, ki služijo za proizvodjalne namene in se doma ne proizvajajo, na primer parni stroji, parni kotli, električni stroji ipd. Najbolj pa se je zavzel za izvoz končnih izdelkov. Le v primerih, da bi šlo za zaščito takšne industrije, ki bi lahko konkurirala tudi na svetovnem trgu, je priporočal varstveno carino. Kot tak primer je navajal tekstilno industrijo, za katero je bilo potrebno surovine sicer uvoziti, vendar so bili končni izdelki takšno izvozno blago, za katerega je videl tržišče v »bratskih deželah na jugu in jugovzhodu«. ⁵² Za tekstilno industrijo je zato predlagal proizvodnjo takšne vrste tkanin, ki se potrebujejo v velikih količinah, ker bi se s tem povečala rentabilnost tekstilne industrije in odprla možnost izvoza.

Nasploh je Brezigar zahteval spremembo razmerja med uvozom in izvozom surovin in končnih izdelkov. To razmerje je bilo po njegovih podatkih pred I. svetovno vojno takšno, da se je v slovenske dežele uvažalo $\frac{4}{5}$ končnih izdelkov, zato je predlagal spremembo razmerja na $\frac{2}{3}$ izvoza končnih izdelkov in $\frac{1}{3}$ uvoza surovin. Z izvozom končnih izdelkov bi se lahko kril uvoz hrane, zlasti krušnih žit in moke. Vendar pa bi bilo po Brezigarjevem mnenju možno tudi to pridelati doma, seveda ob nujni spremembi in modernizaciji agrarne proizvodnje.

⁵¹ Brezigar, 86.

⁵² Brezigar, 23.

Perspektive med vsemi industrijskimi strokami, rudarstvu, plavžarstvu in kovinski industriji je dajal le premogovništvo in rudniku živega srebra v Idriji, medtem ko je bil o železarstvu na Kranjskem prepričan, da ta panoga spada v preteklot, kajti surovin, t. j. železove rude ni, zato se je železarstvo preselilo na Gornje Štajersko, torej iz slovenskega narodnega ozemlja. Brezigarju je bilo jasno, da je za razvoj železarstva pogoj železova ruda, ne pa premog kot vir energije v železarstvu, pa še ta ni bil za te namene na Slovenskem dovolj kvaliteten. Enakega mnenja je bil glede perspektive plavžev v Škednju pri Trstu, kamor se je ruda sicer uvažala in to iz prekomorskih dežel, kar je bilo poceni. Na podlagi izračuna o porabi železa na osebo pred I. svetovno vojno je prišel Brezigar do zaključka, da bi proizvodnja železa v Škednju zadostovala za potrebe slovenske narodne države, seveda če bi Škedenj spadal v njen okvir.

V zvezi z industrijo in njenim perspektivnim razvojem je Brezigar predvidel tudi vprašanje energetskih virov za ta razvoj. To je bila uporaba vodnih sil za elektrifikacijo. Zavzel se je za gradnjo hidroelektrarn na Savi, posebno pa še na Dravi ter za izrabo vseh drugih rek in potokov, ki jih je na Slovenskem dovolj. Tako je predlagal razvoj podeželskih elektrarn, takšnih, ki bi izrabljale vodno energijo potokov, tako pridobljena elektrika pa bi služila kot energetski vir v kmetijstvu, obrti in tudi v manjših industrijskih obratih, zlasti tistih za predelavo lesa. Zavzel se je tudi za elektrifikacijo železnic, češ da je elektrika pridobljena iz vode najcenejši vir energije.

Takšne poglede, kot jih je imel na industrijo, njen razvoj in pomen za slovensko narodno gospodarstvo Brezigar, so imeli tudi nekateri drugi pisci. Loboda-Melik je bil prepričan, da je glede na naravna bogastva, to je surovine in vire energije, industrija perspektivna gospodarska panoga za slovenske dežele,⁵³ Outlaw-Štebi pa se je zavzel za enaka načela razvoja industrije in njenih pogojev kot Brezigar in je tudi predlagal elektrifikacijo železnic, zato da bi lahko postal premog izvozno blago.⁵⁴

Kljub temu da se klerikalni gospodarski teoretiki nad industrijo kot gospodarsko panogo slovenskega narodnega gospodarstva niso navduševali in so se zavzemali za bolj agrarni značaj tega gospodarstva, pa so industrijo vseeno upoštevali, a nanjo gledali kot na potrebno zlo. Mohorič je bil mnenja, da je industrija upravičena le tam, kjer najde doma potrebne surovine, kajti uvoz surovin pomeni tudi večjo gospodarsko in s tem tudi politično odvisnost od tujine. »Pogoj obstanka posameznega naroda ali države je, da se ohrani ravnotežje med dohodki in izdatki, med izvozom in uvozom,« je o tem problemu zapisal Mohorič.⁵⁵ Tudi Gosar se je izrekel za čim manjši uvoz in za čim večjo proizvodnjo vsega, za kar so bili pogoji doma, kajti »naša Jugoslavija bo le toliko res neodvisna ter samostojna kolikor bo zadoščala svojim potrebam.«⁵⁶ Takšnega mnenja je bil tudi glede pomena industrije v narodnem gospodarstvu, katera mu je pomenila »postranski zaslužek«, zato je bilo po njegovem mnenju potrebno domačo industrijo zgraditi smotrno, glede na potrebe, to je po načelu

⁵³ Demokracija, I, 1918, 11—14, Anton Loboda, K naši gospodarsko politični perspektivi, str. 171—174.

⁵⁴ Demokracija, I, 1918, 19—22, Outlaw, resnica in ideali jugoslovanskega problema, str. 225—263.

⁵⁵ Jugoslovan, I, 2. februarja 1918, 13, Narodnogospodarske drobtine IV.

⁵⁶ Jugoslovan, I, 22. junij 1918, 33, Demokratična gospodarska Jugoslavija.

»proizvajajmo predvsem zase in omejimo po možnosti svoj konsum na domači izdelek.«⁵⁷ Gosar se je tako dejansko v nasprotju z Brezigarjem, ki je bil za to, da se slovensko narodno gospodarstvo vključi v mednarodno gospodarstvo in ga je zato tudi tako zasnoval, da bi bilo konkurenčno, zavzemal za avtarkično, samo sebi zadostno slovensko in jugoslovansko gospodarstvo.

V vsem snovanju slovenskega narodnega gospodarstva, tako v okviru zahtev majniške deklaracije kakor tudi zahtev po suvereni narodni državi, ne glede na obstoječe meje avstroogrške monarhije, pa je pomenilo vprašanje Trsta posebno problematiko. Prav položaj ter prihodnost Trsta je vodila dr. Henrika Tumo, da se je izrekel za adrijansko-sudetsko-donavsko državo, v kateri bi Trst igral vlogo glavnega izvoznega in uvoznega pristanišča. Bil je proti razbijanju velikih držav in *gospodarskih* (podčrtal ZČ) ozemelj in nastajanju manjših držav, ker bi to po njegovem mnenju pomenilo zgodovinsko nazadovanje.⁵⁸ Izrazil je tudi mnenje, da ni mogoče »da bi milijonski narod Slovencev ob Adriji s tržaškim emporijem zahteval samostojno narodno državo«.⁵⁹ Tumov koncept ohranjanja avstroogrške monarhije oziroma želja po zmagi centralnih sil je torej temeljil na njegovem prepričanju, da bo Trst v primeru popolne zmage centralnih sil nedvomno postal svetovni emporij za Hamburgom in Carigradom.⁶⁰ Dejansko je Tuma prav zaradi vprašanja Trsta in njegove prihodnosti pristajal na stališča avstrijske socialne demokracije, zlasti Rennerja glede ohranitve Avstroogrške.

Meščanski gospodarski teoretiki, ki so svoje poglede na narodno gospodarstvo gradili na načelu samoodločbe in izhajali iz zahtev majniške deklaracije, pa tudi predstavniki socialistične omladine, ki so se vključili v deklaracijsko gibanje, so gledali na Trst kot na neločljiv del ozemlja jugoslovanske države, vendar pa so ga zaradi dejstva, da je bil gospodarski pomen Trsta takšen, da je presegal pomen slovenskih dežel pri snovanju bodočega slovanskega narodnega gospodarstva obravnavali iz posebnega stališča.

Brezigar je v svoji študiji o slovenkem narodnem gospodarstvu obravnaval le ozemlje, ki ga je imenoval slovenske dežele, to je Kranjska, slovenski del Štajerske in Koroške, torej brez Goriške in Trsta. Pojasnil je, da je postavil mejo na ozemlju »na katerem stanujemo *kompaktno* in ga smemo nazivati svojega«.⁶¹ Problematiko Goriške in Trsta pa je smatral kot posebno vprašanje, ki iz gospodarskega stališča presega obravnavanje v okviru slovanskega narodnega gospodarstva. Glede Goriške je pojasnjeval, da bo obnova tega ozemlja zaradi vojnega opustošenja vezana na zunanje dejavnike ter bo zato »gospodarsko življenje Goriške nekaj desetletij odvisno od politične situacije,«⁶² to je od drugi dejavnikov in ne le gospodarskih, zato tega ozemlja ni vključil v spis, ki se peča z gospodarskimi vprašanji. Trsta pa ni štel med slovenske dežele in ga vpel v načrtovanje slovanskega narodnega gospodarstva zaradi njegovih posebnih gospodarskih funkcij, to je dejstva, da »Trst uspeva in propada s po-

⁵⁷ Jugoslovan, I, 29. julij 1918, 35, Demokratična gospodarska Jugoslavija.

⁵⁸ Zgodovinski arhiv KPJ, tom V, Beograd 1951, str. 297.

⁵⁹ Prav tam, 298.

⁶⁰ Elio Apih, Nekaj dokumentov o Tumovem delovanju v Trstu, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XVII, 1977, 1—2, str. 173; pismo H. Tume V. Pittoniju z dne 16. avgusta 1916.

⁶¹ Brezigar, 2.

⁶² Brezigar, 4.

morsko trgovino«. Glede na takšno funkcijo in gospodarski značaj Trsta je smatral, da Trst gospodarsko presega pomen slovenskih dežel, vendar pa je priznaval Trstu in slovenskim deželam obojestransko vzajemen vpliv na gospodarski razvoj. Navedel je podatke, da je od celotnega uvoza prek Trsta odpadla tretjina tega na slovenske dežele, prav tako pa je bil tudi delež izvoza prek Trsta, ki so ga prispevale slovenske dežele. Iz tega dejstva je izhajal, ko je dokazoval, da bi Trst propadel, če bi bil vezan le na uvoz in izvoz blaga za slovenske dežele in iz njih, kajti njegov promet bi padel za $\frac{2}{3}$, s čimer bi postal iz »dosedanje svetovne pomembne luke boljše obrežno pristanišče«. ⁶³ Vlogo Trsta v trgovini in pomorskem prometu, ki bi bila vezana izključno na slovenske pokrajine, bi torej pomenila zanj propad, zato se je Brezigar zavzel za širše zaledje. Tega pa je videl v avstrijskih in čeških deželah. S tem se je Brezigarjevo stališče do vloge in perspektive Trsta dejansko ujemalo s Tumovimi pogledi na Trst, pri čemer pa se Brezigar o politično-teritorialnem in državnem vprašanju Trsta ni izjasnil. Trst je izvzel iz obsega slovenskih dežel in mu dal posebno gospodarsko vlogo do njih.

Glede na narodnostno sestavo prebivalstva Trsta je Brezigar sicer priznaval pomemben delež slovenskemu prebivalstvu, katerega je bilo po njegovem mnenju približno tretjina, vendar pravi, da to ni odločilen faktor v primeru Trsta, kajti »absolutno je naša moč ojačala, relativno pa padla; v političnih stvareh pa pride samo relativno razmerje do veljave«. ⁶⁴ Ugotavljal, je da niso imeli Slovenci v Trstu nobenega vpliva na pomorski promet niti ne gospodarskega in političnega, kajti bili so pretežno le pristaniški delavci, težaki. Glede na takšno stanje je bil Brezigar mnenja, da so vse pravice, ki si jih bodo tržaški Slovenci priborili, podlaga razvoja za desetletja, pri čemer pa je politikom svetoval, naj si ustvarijo glede Trsta jasen načrt, ki se mora opirati na gospodarske razmere in vsebovati gospodarske točke. Navedel jih je: Trst mora biti izvozna luka za slovensko blago oziroma mora biti most za stik slovenskega gospodarstva s svetovnim gospodarstvom. Trst naj bi torej dobil v slovenskem narodnem gospodarstvu takšno vlogo »kakor služi zabubani ličinki ostro zobovje, da pregrizne kokon, tako nam mora služiti tudi Trst prodreti omrežje, ki nas loči od svetovnega gospodarstva«. ⁶⁵

Brezigarjev osnutek slovenskega narodnega gospodarstva je sicer izraz meščansko demokratičnih razumevanj in hotenj, katere je izražalo slovensko meščanstvo o gospodarskem vidiku samoodločbe, vendar pa te poglede v nekaterih točkah presega in želi graditi gospodarstvo na načelih, ki se približujejo socialističnim. To kažejo socialna načela, ki jih je postavil za narodno gospodarstvo oziroma gesla narodnega gospodarstva. Prvo tako geslo je bilo načelo življenjskega minimuma, to je, da mora biti prebivalstvo, ki nima premoženja in živi od zaslužka svojih rok — takšen družbeni položaj pa je imel le proletariat — preskrbljeno z najnujnejšimi življenjskimi potrebščinami. Prehrambeni artikli naj bi bili zato kar najbolj poceni, prav tako tudi obutev in obleka, za kar naj bi prevzela skrb država ter jih uvozila, če bi primanjkovala oziroma bi jih država oprostila carine in transportnih tarif. Zahteval je: »Konzumenti se morajo pri-

⁶³ Brezigar, 6.

⁶⁴ Brezigar, 9.

⁶⁵ Brezigar, 10.

bližati producentom.«⁶⁶ Brezigar se je zavzel tudi pravico do dela. Nasploh je izražal skrb za delavski povred, za katerega naj bi skrbela država v socialnem smislu. To je utemeljil povsem iz praktičnega vidika tako za posameznika kot za vso narodno skupnost oziroma državo, kajti če bo delavski razred živel bolje in ne bo imel zaostrenih existenčnih vprašanj, bo bolje in več proizvajal, od tega bo imel korist delavec sam in država. Zato je kot enega osnovnih dejavnikov narodnega gospodarstva smatral delovno silo — »telesno krepko, duševno razvito ter gospodarsko podprto prebivalstvo, ki bo zmožno intenzivno izrabljati prirodne darove.«⁶⁷ Brezigar je dejansko gradil razvoj slovenskega narodnega gospodarstva na eni strani na naravnih bogastvih slovenske zemlje ter na delu slovenskega človeka na drugi strani. V intenzivnem gospodarstvu je videl perspektivo narodnega gospodarstva v vseh pogledih, kajti tako gospodarstvo predeluje več, s tem pa je zaslužek večji in večja je možnost zaposlitve itd. Ker pa je eden osnovnih pogojev intenzivnega gospodarstva strokovni pristop, je v takšnem načinu videl tudi možnost, da se bodo neposredni proizvajalci, kmetje, delavci začeli izobraževati, torej »duševna hrana — strokovna izobrazba — bode del njunega poklica«,⁶⁸ kar bo dvigalo izobrazbeno in kulturno raven vsega naroda.

Vsekakor pa je med najnaprednejšimi zamislivi slovenskega narodnega gospodarstva, kot ga je zasnoval Brezigar ta, da se morajo individualni gospodarski programi umakniti *socializiranju* (podčrtal ZČ) narodnega gospodarstva.⁶⁹ S socializiranjem ni imel v mislih spremembe lastninskih odnosov, kar bi dejansko pomenilo spremembo družbenoekonomskega reda in s tem bi bila to že socialistična revolucija, ampak je to razumel kot podružbljanje vsega gospodarstva. Takšno načelo pa je dejansko vsebovalo prvine državnega kapitalizma, kajti narod kot politično suverena oblast, to pa je v bistvu narodna država, naj bi po Brezigarjevem mnenju imela pravico in dolžnost usmerjati gospodarstvo tako, da bi se to razvijalo v prid vsega naroda ne glede na razredne ali socialne razlike. To pomeni, da je s socializiranjem narodnega gospodarstva v resnici postavil temelje usmerjenega, načrtovanega gospodarstva, ki naj bo usmerjeno v korist vsega naroda. Brezigar si je torej zamislil moderno zasnovano in organizirano narodno gospodarstvo, ki naj bi slovenski narod dvignila tudi v vrste gospodarskih narodov, lastnikov tistega, kar ustvarijo na svojem ozemlju in nato tudi s tem svobodno razpolagajo, kar pa ni le pogoj svobodnega gospodarskega razvoja, temveč tudi političnega, izhajajoč iz načela samoodločbe narodov. Brezigar je v smislu samoodločbe zasnoval svoj gospodarski program in zahteval korenite spremembe na gospodarskem področju, saj »ako se ne navdahne gospodarstvo novega duha, ako ne dobi novega vodstva, novih poti k dohodkom, bo narod omagal pod pretežkim bremenom. Velike, nove ideje pa se morejo uresničiti le v prostem narodu, ki uživa politično svobodo, ki prosto in sam določa pota svojega gospodarstva.«⁷⁰

Čeprav so ekonomski pisci, ki so se ukvarjali z vprašanji prihodnosti slovenskega narodnega gospodarstva, navezujoč se na samoodločbo narodov, torej na

⁶⁶ Brezigar, 25.

⁶⁷ Brezigar, 24.

⁶⁸ Brezigar, 26.

⁶⁹ Brezigar, 24.

⁷⁰ Brezigar, 1.

obstoj narodne države, izhajali iz različnih političnih strank, katerih pogledi so bili v marsičem različni, pa kažejo njihovi narodnogospodarski programi enotne poglede o vseh vprašanih prihodnega gospodarskega razvoja. Kljub temu da so izhajali iz vrst meščanskih strank, razen Abditusa, ki pa se je v marsičem tem pogledom približal, kajti narodna osvoboditev mu je bila pogoj socialne, so v svojih zasnovah narodnega gospodarstva upoštevali ves narod kot enotni organizem ne glede na razredno delitev, saj so vse smatrali kot enakovredne tvorce narodnega gospodarstva. Njihovi pogledi so bili v bistvu napredni in so pomenili izraz časa, v katerem so nastajali, seveda pa objektivno niso mogli preseči svojih meščansko demokratičnih razumevanj razreševanja gospodarskih ter socialnih vprašanj. Tako je vsekakor napredna zasnova državno kapitalističnega gospodarstva, ki se pojavlja pri vseh. To pa so izvajali iz nacionalizacije kot pogoja narodnostno gospodarske in tudi politične osvoboditve. Nacionalizacija je torej pomenila pogoj, ne le iz gospodarskega vidika samoodločbe, marveč tudi narodnopolitičnega in z njo bi se dejansko uresničila zahteva majniške deklaracije, da naj bo samostojno državno telo prosto vsakega narodnega gospodarstva tujcev, torej tudi na gospodarskem področju.

Udejanjenje vseh teh gospodarskih zamisli pa se je začelo z delovanjem Narodnega sveta oziroma njegovega Gospodarskega odseka, ki je konkretno deloval za uresničevanje nacionalnih, političnih in ekonomskih ciljev, kakršni so bili zastavljeni na načelu samoodločbe. Narodni svet je svojo dejavnost osredotočil med drugimi tudi na spodbujanje čim močnejšega povezovanja slovenskih nacionalnih ekonomskih sil s ciljem, da bi se ustvarilo narodno enotno gospodarstvo.⁷¹ »V Narodnem svetu in njegovem gospodarskem odseku moramo iskati tisto kristalizacijsko jedro, ki je strnilo v sebi zamisli in dejanja slovenskih gospodarstvenikov teoretikov in praktikov v preteklosti in sodobnosti, jih združilo v gospodarski program in ta program posredovalo slovenski družbi.«⁷²

R é s u m é

LES CONCEPTIONS DE L'ÉVEIL NATIONAL DES SLOVÈNES AU TEMPS DE LA DÉCISION POUR UN ÉTAT NATIONAL

Conformément aux tendances de la déclaration de mai et aux exigences l'un état indépendant, libre de toute domination nationale des étrangers, c'est-à-dire dans le champ économique aussi bien qu'en politique, les idéologues et les théoriciens économiques slovènes entendaient la réalisation de l'autodétermination nationale du point de vue économique aussi. Ainsi les représentants des trois principaux courants idéologiques slovènes, de celui clérical, libéral et social-démocrate, il s'agissait surtout de leur partie plus jeune, progressiste, se sont engagés dans les discussions, sur les problèmes économiques en ce qu'ils touchaient au principe d'autodétermination exprimé par la déclaration de mai. De différents auteurs, représentants de tous les trois partis, ont traité dans toute une série d'articles les questions concernant la vie économique de futur état — depuis la question de la politique agraire, des communes, de l'industrie jusqu'aux problèmes de la nationalisation des terres et de l'industrie. C'était justement

⁷¹ O delovanju Narodnega sveta in njegovega gospodarskega odseka glej referat J. Šorna, objavljen v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, 1—2, str. 55—61.

⁷² Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979, str. 686.

la nationalisation des terres qui fut considérée comme une des économiques-politiques conditions fondamentale de la solution du problème national, car elle aurait apporté la libération nationale aurait rendu possible la constitution et le développement de l'état national. Le social-démocrate Prepeluh-Abditus s'est montré le plus exigeant puisque selon lui, la nationalisation signifiait non seulement la condition de la libération nationale mais aussi de la libération sociale du peuple slovène, du peuple prolétarien vivant non seulement sous l'oppression politique mais aussi sous l'oppression économique des étrangers, c'est-à-dire des Allemands.

La contribution la plus remarquable et la plus parfaite parmi toutes les contributions traitant l'économie en rapport avec l'programme politique fut le livre du représentant du parti libéral, Milko Brezigar, »Esquisse de l'économie nationale slovène«, par laquelle il essaya de donner une base concrète à l'organisation des économiques conditions internes et externes de l'économie nationale slovène pour l'intégrer en économie mondiale.

En exposant leurs conceptions de l'économie nationale et leurs perspectives d'économie politique, les théoriciens d'économie slovène considéraient l'agriculture comme la partie de base de l'économie nationale slovène tout en posant comme condition un labourage intelligent, moderne, intense. Les idées de Brezigar sur l'intervention de l'état dans l'agriculture où l'état aurait prescrit et contrôlé par les lois les méthodes du labourage des terres qui auraient été propriété des paysans qui auraient disposés librement de leurs produits, sont très intéressantes. Le développement de l'industrie et ses perspectives ont été posés par tous les auteurs à une base économique, c'est-à-dire qu'il fallait développer seulement l'industrie qui a les conditions naturelles pour son développement, les matières premières et l'énergie. Brezigar exigeait une orientation de l'industrie qui aurait produit des produits finals destinés à l'exportation tandis qu'on devrait empêcher l'exportation des matières premières.

Dans les conceptions d'économie nationale, il fut inclus aussi le rôle et la situation de Trieste comme port qui, selon l'opinion des auteurs cités, dépassait l'importance des provinces slovènes ou bien de l'état yougoslave futur tout en considérant Trieste comme partie intégrale du territoire de cet état.

Herbert Steiner

MEDNARODNA DELOVNA SKUPNOST SOCIALISTIČNIH STRANK
(2 in pol internacionala) 1921—1923

V pisnem vabilu za sklic 2. svetovnega kongresa komunistične internacionale (19. julija Petrograd — 7. avgusta 1920 Moskva), ki sta ga podpisala predsednik izvršnega komiteja komunistične internacionale G. Zinovjev in njen sekretar K. Radek, je pisalo:¹ »Zdaj je napočila doba organizacije komunističnega proletariata in neposrednega boja za komunistično revolucijo. Druga internacionala se je sesula kot hišica iz kart. Poskusi nekaterih 'socialističnih' diplomatov, da bi osnovali novo bastardo internacionalo, ki naj bi stala med drugo in komunistično internacionalo, so naravnost smešni in jih delavci nikakor ne podpirajo.«

V svojem uvodnem referatu na II. svetovnem kongresu Komunistične internacionale se je G. Zinovjev nato natančno ukvarjal z drugo internacionalo. Menil je, da je drugo internacionalo tretja že premagala. Nasprotja med obema internacionalama niso bila boj med različnimi grupacijami znotraj delavskega razreda, temveč »boj razredov«.² Zinovjev je videl v drugi internacionali del razpadajočega »meščanskega reda«.

Zinovjev je bil prepričan o skorajšnjem koncu kapitalizma v Evropi in s tem tudi druge internacionale. Revolucionarni delavci naj bi prešli »na stran komunizma« in dejstvo, da so bili na 2. kongresu komunistične internacionale tudi zastopniki nemške neodvisne socialnodemokratske stranke (USPD), francoske in ameriške socialistične stranke, je še okrepilo neugnan optimizem funkcionarjev komunistične internacionale. Na kritiko, da naj bi Zinovjev že neposredno po ustanovnem kongresu KI zapisal, da bo v enem letu revolucija zmagala v vsej Evropi, je Zinovjev odgovoril,³ »verjetno v resnici ne bo potrebno eno leto, ampak dve ali tri, da bo vsa Evropa postala sovjetska republika.«

Lenin je v svojem prispevku na kongresu opozarjal pred domnevo, da naj bi bil kapitalizem v tako kratkem času premagan in da bi bil s tem na vidiku tudi konec oportunističnih stremljenj v delavskem gibanju. Polemiziral je proti tistim, ki so menili, da buržoazija nima nobene možnosti več, da bi izgradila svojo prevlado. Rekel je: »Poskus, da bi že od začetka dokazali absolutno brez-

¹ Der zweite Kongress der Kommunistischen Internationale. Protokoll der Verhandlungen vom 19. Juli in Petrograd und vom 23. Juli bis 7. August 1920 in Moskau. Verlag der Kommunistischen Internationale 1921, Hamburg, str. 3.

² Prav tam, str. 8.

³ Prav tam, str. 11.

izhodnost, je prazno pikolovstvo ali igra s pojmi in z besedami. Resničen ‚dokaz‘ za to ali druga vprašanja lahko da samo izkušnja.«⁴

Lenin je opozoril, da bi morale revolucionarne stranke v okviru krize meščanskega reda dokazati, da se lahko s tesno povezavo z množicami te težnje »izkoristijo za uspešno, za zmagovito revolucijo.« Oportunizem naj bi bil po Leninu v zahodnih deželah v delavskem gibanju veliko bolj zakoreninjen kot v Rusiji. Za to je navajal historične in ekonomske vzroke. Glavna naloga KI naj bi bila torej posredovanje »ruskih izkušenj s pomenom resnično proletarske, revolucionarne partije.«⁵

Centralistična zgradba KI in vseh priključenih strank je bila v referatih in diskusijah na 2. kongresu večkrat podčrtana. Bila je organizatorski izraz političnega ocenjevanja neposrednega nadaljnega vodenja in sprožitve proletarskih revolucij. V manifestu II. kongresa KI⁶ je bila podrobno utemeljena in zahtevana vodilna vloga komunističnih partij in posameznih komunistov v revolucionarnem boju. Resolucija se je končala z značilnim stavkom:⁷ »Na svetu je samo ena zastava, ki je vredna, da se zanjo bori in umre: Ta zastava je KI.«

S tem je tudi za vse socialnodemokratske stranke in skupine, ki so prekinile z drugo internacionalo in iskale povezave s KI, nastopil nov trenutek. Spoznale so, da pogajanja posameznih strank s KI niso najbolj pravšnja in da bi bilo pametneje, da nastopijo skupaj.

Jeseni 1920, takoj po 2. svetovnem kongresu KI, je bilo več konferenc socialističnih strank, ki so sprejele podobne sklepe.

Independent Labour Party (ILP — neodvisna delavska stranka) je 21. oktobra 1920 sklenila, da naveže stike z vsemi strankami, ki nočejo pripadati niti drugi niti tretji internacionali. ILP je zahtevala⁸ osnovanje svetovne internacionale, ki bi morala pustiti gibanju v vsaki deželi svobodo razvoja, skladno z njihovimi posebnimi ekonomskimi in zgodovinskimi pogoji boja. ILP je želela, da bi bila ustanovna konferenca v Londonu.

Neodvisna socialnodemokratska stranka Nemčije (USPD — Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands) je sprejela 29. oktobra 1920 podoben sklep. Povabila je na konferenco vse⁹ »revolucionarne socialistične stranke, ki so izstopile iz 2. internacionale«. USPD je že imela natančnejše predloge. Zanj je bil Bern primeren kraj srečanja, čas pa 5. december 1920. Povabiti je hotela socialnodemokratske stranke Avstrije, Švice, Francije, Italije, Španije, kot tudi angleško ILP, USPD iz Nemčije in socialistično stranko ZDA.

Švicarska socialnodemokratska stranka, ki je zavzela stališče do teh problemov 29. oktobra 1920, je izhajala iz drugačnih podmen. Hotela je sklicati mednarodno posvetovanje v Bernu 27. in 28. novembra 1920. Omejilo naj bi se na »svobodno, odprto razpravljanje, v polnem spoznanju vzrokov in ne da bi se vezalo v sredstvih in poteh«.¹⁰

⁴ Prav tam, str. 32.

⁵ Prav tam, str. 37.

⁶ Prav tam, str. 705.

⁷ Prav tam, str. 741.

⁸ Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis 27. Februar 1921, Wien 1921, Volksbuchhandlung, str. 3.

⁹ Prav tam, str. 4.

¹⁰ Prav tam, str. 4.

Švicarski socialni demokrati so želeli stike predvsem s tistimi strankami, ki so se hotele priključiti KI, niso pa se mogle strinjati z 21 pogoji. Zahtevali so »revizijo pristopnih pogojev«. Švicarji so hoteli posvetovanje predvsem zaradi boljše informiranosti in koordinacije s KI in se niso zanimali za ustanovitev novega mednarodnega organa.

V sklepu socialnodemokratske stranke Avstrije 7. novembra 1920 je že zaznati nadaljnji razvoj. V njem se opozarja na sklep strankinega zbora iz leta 1919 (31. oktobra do 3. novembra 1919),¹¹ da niti bruseljski niti moskovski poskus ne ponujata upanja, da bi se uresničila združitev proletarcev vseh dežel. »Želja po skupnem sestanku zainteresiranih socialnodemokratskih strank je povezana z jasno ugotovitvijo, da ne pričakujejo osnovanja »nove, četrte internacionale.«¹²

Posvetovanje zastopnikov socialnodemokratskih strank Avstrije, Švice, Francije, USPD, ILP kot tudi ruskih socialnih demokratov je bilo v Bernu 7. decembra 1920. Na tej predkonferenci, ki je bila dobro pripravljena, so sprejeli obširen razglas in dnevni red ustanovne konference. Med 17 vodilnimi delavskimi voditelji, ki so veljali za »sklicatelje« konference, so bili med drugimi tudi: F. Adler, O. Bauer, A. Crispian, P. Faure, R. Grimm, R. Hilferding, G. Ledebour, J. Longuet, J. Martov, C. Skinwell in E. C. Wallhead.

Bernska predkonferenca je potrdila priprave, ki jih je z veliko politično spretnostjo pripravil F. Adler. O tekstih in dnevnem redu so se hitro zedinili. Prijavni rok za udeležbo na konferenci je bil zelo kratek. Za zadnji dan prijave so 7. decembra določili 1. februar 1921.

Določili so naslednje referate in referente: Wallhead: Imperializem in socialna revolucija, Adler: Metode in organizacija razrednega boja, Ledebour: Mednarodni boj proti kontrarevoluciji.

Razglas bernske predkonference vsebuje politično presojo svetovnega položaja, ki ustreza gledanju udeleženih strank. Ton do obstoječih mednarodnih organizacij v delavskem gibanju je stvaren in kaže na možnost in meje skupnih akcij. Jasna je ugotovitev, da ustanovitev »nove« internacionale nikakor ni zaželjena.

Med drugim piše v bernskem razglasu:¹³ »Neposredni rezultat svetovne vojne je svetovno gospostvo britanskega in ameriškega kapitalizma... svetovni sistem vladanja, ki je neposredno usmerjen proti proletarski revoluciji... ki je nezdržljiv z gospodarskimi in socialnimi življenjskimi zahtevami proletarskih množic.« Ta ocena se vsebinsko daljnosežno pokriva z analizo KI. Pomembni so zaključni sklepi bernske predkonference: »Nujno je zbrati vse sile svetovnega proletariata in postaviti v središče njegovega boja socialistične končne zahteve. Svetovnemu gospostvu kapitala mora proletariat postaviti nasproti svojo lastno svetovno politiko. Naloga te politike mora biti odločna podpora sovjetske Rusije proti napadom imperialističnih zahodnih sil.«

V razglasu se jasno vidi diferencirano zadržanje do obeh internacional. Drugo internacionalo je svetovna vojna razbila in nič več ne obstaja. Bila naj bi le še »čisto reformistično in nacionalistično kolo mednarodnega delavskega gibanja«.

¹¹ Prav tam, str. 4 in Protokoll der Verhandlungen des Parteitag der sozialdemokratischen Arbeiterpartei Deutschösterreichs 31. 10.—3. 11. 1919, Wien 1920, Volksbuchhandlung, str. 265 sl.

¹² Protokoll der Int. Sozialistischen Konferenz in Wien 1921, str. 4.

¹³ Prav tam, str. 5.

Globoko razočaranje nad zadržanjem druge internacionale se razkriva v oceni, da je »samo še element, ki razbija enotnost v proletarskem razrednem boju«. ¹⁴

V razglasu je podčrtan trud III. internacionale, ki hoče nadaljevati in dokončati delo 1. in 2. internacionale. Vendar pa ugotavlja, da sklepi 2. kongresa KI komunistično internacionalo omejujejo zgolj na skupek komunističnih strank. ¹⁵ »KI hoče odpraviti avtonomijo posameznih socialističnih strank ... hoče podrediti sindikate partiji ... stremi, da bi razklala mednarodno sindikalno gibanje, ki danes predstavlja edino strnjeno mednarodno razredno organizacijo proletariata.«

Razglas opozarja na potrebo, naj se vodijo politični parlamentarni, kot tudi sindikalni boji v skladu s posebnimi pogoji v posameznih deželah, ¹⁶ »pri čemer naj opredeljuje bojna sredstva in taktiko vsakokratna stopnja zrelosti revolucionarne situacije«.

V razglasu je definirano tudi razmerje do diktature proletariata, ki je v osnovi nikakor ni odklonila in označila kot sredstvo za premagovanje odpora buržoazije proti vzpostavitvi socializma. ¹⁷ Diktatura proletariata naj bi bila prehodno obdobje na razvojni poti od kapitalistične razredne države k socialistični skupnosti ... tudi demokratična državna oblast je lahko prisiljena uporabiti diktaturo ... organi diktature lahko postanejo glede na razmere v posameznih deželah delavski, vojaški in kmečki sveti ali sindikalni in obratni sveti ali lokalna telesa samouprave (komune) ali druge razredne organizacije, lastne posameznim deželam.

Ob tej raznoliki razlagi pojma »diktatura proletariata«, ki jo je kasneje sprejel tudi slovar avstromarksizma, je prišlo do izmaličenih predstav z meščanske strani in do silovitih napadov funkcionarjev komunistične internacionale. Ukvarjanje z »diktaturo proletariata« kot metodo razrednega boja je bilo rezultat trajnega vpliva ruske revolucije. »Diktatura proletariata« kot sredstvo širše demokratizacije v samoupravnih telesih, obratnih svetih in sindikatih pa v praksi ni bila nikjer preizkušena ali izpeljana. Ta rešitev se je morala zdeti komunistom, ki jih je v tem predvsem zavezoval ruski primer, nerazumljiva in celo sumljiva. Prav zato je prišlo kasneje do hudih sporov.

Bernski razglas se je končal s ponovno indirektno odklonitvijo posnemanja ruskih izkušenj. Struktura proletarske revolucije bi morala biti v različnih deželah prilagojena tamkajšnjim, iz zgodovine zraslim posebnim razmeram. Tako kot se je meščanska revolucija razvijala v vseh deželah v različni obliki, naj bi bilo tudi s proletarsko revolucijo. Mednarodno konferenco so sklicali na Dunaju za 22. februar 1921.

Treba je bilo izgubiti čim manj časa in posebej F. Adler se je bal, da se bodo fronte utrdile. Že 10. januarja 1921 je bila v Innsbrucku seja pripravljalne komisije za mednarodno konferenco. Adler, Grimm, Ledebour in Wallhead so bili njeni udeleženci. Zedinili so se, da na konferenci dovolijo udeležbo vsem tistim strankam, ki so izstopile iz druge internacionale in so sprejele razglas bernske predkonference. Določili so tudi naslednje razmerje glasov za konferenco: Nemčija 8, Avstrija 6, Francija 8, Velika Britanija 8, Jugoslavija 4, Lat-

¹⁴ Prav tam str. 5 sl.

¹⁵ Prav tam, str. 6.

¹⁶ Prav tam, str. 7.

¹⁷ Prav tam, str. 7 sl.

vija 4, Poale Zion 2, Rusija 8, Švica 6, nemški socialni demokrati iz Češke 4, ZDA 8. Poleg delegatov s pravico do glasovanja naj bi se konference udeležilo še prav toliko delegatov brez pravice glasovanja. Vidi se tudi, da so čutili potrebo, da bi pridobili ženske, vendar je bila ta potreba prav skromna. »Med delegati vsake stranke naj bi bila po možnosti ena sodruginja.«

Neposredno pred mednarodno konferenco na Dunaju se je zdela F. Adlerju potrebno, da precizira svoje stališče do 2. internacionale.¹⁸ Ramsay Mac Donald, vodja Labour Party in eden najvidnejših predstavnikov 2. internacionale, je F. Adlerja v pismu obtožil, da »na nesrečen način šteje za potrebno, da napada samo 2. internacionalo.« F. Adler je hvalil vojni sovražno stališče posameznih skupin in oseb v posameznih deželah, napadel pa je socialni patriotizem voditeljev 2. internacionale, ki je privedel, da se »niti za trenutek ni prebudila iz svojega smrtnega sna.«¹⁹ Mac Donald, ki je bil zdaj »na presenečenje nas vseh«, sekretar druge internacionale, je »v tej organizaciji zastopal tiste zakrknjene grešnike, ki tudi danes nočejo videti strahovitih napak, ki so jih v vojni storili nad delavskim razredom...« Udeleženci zimmerwaldske mednarodne socialistične konference naj bi dokazali, »da je tudi v vojni mogoča internacionalna socialistična politika«.

Friedrich Adler piše, da se je internacionala ponesrečila, ne zato, ker ne bi mogla preprečiti vojne, ampak, »ker se je postavila v službo imperialistične volje do zmage«. Drugo internacionalo je označil za »zvezo tistih strank, ki socialnega patriotizma še niso premagale.«²⁰ V tretji internacionali pa vidi Adler samo »centralo komunističnih partij«. Iz tega je zaključil, da je potrebno osnovati lastno »mednarodno zvezo strank« kot »lastno štrnjeno enoto«. Vendar vidi Adler že pred dunajsko konferenco, da bo mednarodna delovna skupnost predstavljala le provizorij.²¹ »To grenko nujnost trojne delitve svetovnega proletariata imamo samoumevno samo za prehodno obdobje.«

Mednarodna socialistična konferenca na Dunaju je bila od 22. do 27. februarja 1921. Že v svojem pozdravnem nagovoru je Friedrich Adler dal čutiti razlike do obeh internacional.²² »... Daleč smo od naivne nestrpnosti, ki jo zaznavamo pri Moskvi priključenih strankah, pa tudi od skeptične nevere, ki jo zaznavamo pri strankah druge internacionale.«

Proti trdim, večkrat zelo osebnim napadom, ki so bili uperjeni na dunajsko konferenco s strani nekaterih komunističnih funkcionarjev, je Adler v soglasju z delegati prav spravljivo pojasnil: »Ne štejem za smotno, da bi z Moskvo polemiziral v tonu, ki je za moskovsko polemiziranje običajen.« Adler je še enkrat poudaril, da naj bi osnovali zgolj mednarodno delovno skupnost več strank, na noben način pa ne nove internacionale. Po težkih porazih, ki jih je doživel proletariat v Evropi, bi bilo treba združiti vse sile in delavski razred spet pripraviti na boj... Adler je menil, da bi 21 pogojev za sprejem v članstvo 3. internacionale, ki ga je ta sklenila, zelo zoževalo vpliv 3. internacionale na proletarske množice. Prav zdaj pa naj bi se internacionala širila. Delovna skupnost socia-

¹⁸ F. Adler: Was trennt uns von der Zweiten Internationale, Der Kampf, Wien Feber-März 1921.

¹⁹ Prav tam, str. 42.

²⁰ Prav tam, str. 43.

²¹ Prav tam, str. 45.

²² Protokoll der Int. Sozialistischen Konferenz in Wien 1921, str. 11.

lističnih strank bi imela boljše možnosti pogajanja z internacionalo, ker je doslej »vsaka stranka morala sama iti v Moskvo, če je hotela biti vredna, da bi jo sprejeli v ta krog.«²³

Veliko nesporazumov med socialističnimi strankami naj bi po Adlerju vzbudilo »pomanjkanje informacij«. Glavni cilj dunajske konference naj bi bil storiti potrebne korake, da bi se približali »enotnosti svetovnega proletariata«. V pripravljalni komisiji je bilo večkrat izraženo mnenje, da se z drugo internacionalo ne more več dalje pogajati. Adler pa je pogajanja zagovarjal, češ da gre predvsem za »britansko delavstvo«. Pozval je k največjemu potrpljenju in opozoril na avstrijski primer, kjer so delavski sveti prihranili usodno delitev, kjer sta obe struji med sabo lahko še naprej govorili.²⁴

Crispien iz USPD je poročal o pogajanjih za pristop, ki jih je skupaj z Dittmannom imel v Moskvi. »V Moskvi smo si častno prizadevali, da bi sklenili sporazum. USPD je upala, da bo s svojim pristopom k 3. internacionali le-to močnejše usmerila proti zahodni Evropi.«²⁵

»Če se posreči pridobiti zahodnoevropske socialistične stranke za kominterno, bo ta internacionala dobila značaj, ki je čisto drugačen...« Vendar so se v diskusiji pokazala številna različna mnenja. Ž. Topalović iz Srbije je polemiziral proti obširnemu programskemu predlogu menjševikov. Menil je, da k socializmu ne vodi propaganda, temveč široka združitev proletariata. Topalović je zastopal tudi tesnejše sodelovanje socialnodemokratskih strank na Balkanu za ustvaritev balkanske federacije.

Skinwell (ILP) je zagovarjal striktno avtonomijo socialističnih strank, tudi v mednarodni organizaciji. Važne mednarodne naloge je videl v boju proti imperialistični intervenciji v Rusiji in krepitvi solidarnostnega gibanja Roke proč od Rusije.

Kunfi (Madžarska) je poročal, da so med revolucijo proletarske množice same zahtevale diktaturo proletariata, kasneje pa so jo odklonile.²⁶ Kunfi je obsodil beli teror na Madžarskem in pozival k solidarnosti.

Faure (Francija) je strastno nastopil za akcijsko enotnost delavstva.

Švicar Grimm, ki je obravnaval vprašanja organizacije, je od KI zahteval revizijo 21 pogojev za sprejem. Poudaril je stališče KI do dunajske konference, ki jo je že izrekla, da namreč »ne bo omogočeno strankam dunajskega delovne skupnosti²⁷ pristopiti kot organizirano telo k tretji internacionali. Razredno zavedni delavci vsega sveta morajo 2 1/2 internacionalo ravno tako bojkotirati, kot so bojkotirali drugo internacionalo.« Grimm je zato menil, da bi bil ta čas vsak poskus združitve s 3. internacionalo brezizgleden. Predlagala je, naj bi iz vrste izvršnih komitejev delovne skupnosti osnovali petčlanski biro, ki bi lahko hitreje rešil vse organizacijske probleme.

Sklepi dunajske konference so bili sprejeti v devetih točkah. Posebna pozornost je bila namenjena različnosti v razvoju v posameznih deželah, kljub temu pa²⁸ je bilo poudarjeno, da je treba združiti vse sile internacionale v enotnih

²³ Prav tam, str. 28.

²⁴ Prav tam, str. 30.

²⁵ Prav tam, str. 41.

²⁶ Prav tam, str. 49.

²⁷ Prav tam, str. 66.

²⁸ Prav tam, str. 112.

akcijah proti mednarodnem kapitalizmu. Statut »mednarodne delovne skupnosti socialističnih strank je predvideval, da skupnost nikakor noče veljati za vseobsegajočo internacionalo, vendar pa kot sredstvo za ustvaritev take«.

V temeljnih ciljih, katerih priznanje je skupnost zahtevala od vseh svojih članic, beremo: »socializem z osvojitvijo gospodarske in politične moči na poti revolucionarnega razrednega boja...«,²⁹ dalje »prizadevanje za proletarsko enotno fronto«.³⁰ V izvršilni organ delovne skupnosti je bilo izvoljenih 19 oseb, biro pa so sestavljali Adler, Grimm, Ledebour, Longuet, Wallhead. Za sekretarja je bil izvoljen Friedrich Adler, ki je bil v tej funkciji najpomembnejša osebnost delovne skupnosti.

Štiri mesece kasneje je bil v Moskvi od 22. junija do 12. julija 1921 tretji kongres komunistične internacionale. Zinovjev je v celoti branil 21 pogojev, ki jih je kominterneta zahtevala od strank, ki so hotele pristopiti. Zinovjev je silovito napadel drugo internacionalo in še zlasti mednarodno sindikalno zvezo, ki je imela sedež v Amsterdamu. S tem naj bi bila utemeljena ustanovitev ločenih revolucionarnih sindikatov. Neposredno po 3. kongresu KI je bil v Moskvi prvi svetovni kongres rdečih sindikatov. Mednarodna sindikalna zveza v Amsterdamu je skušala ohraniti enotnost svoje organizacije s tem, da je svojim članom priporočila, naj se ne udeležijo mednarodne »politične« konference. To je veljalo tako za ženevski kongres druge internacionale avgusta 1921 kot tudi za dunajsko konferenco februarja 1921.³¹ »Stali smo ob strani, da bi ohranili enotnost v naših vrstah.«

Tretji kongres KI je pričakoval nadaljnje viharne revolucionarne boje proletariata in je na ta način uravnaval svoje organizacije. Bilo je že jasno, da bodo boji v zahodni Evropi težji, vendar je bila »taktična linija naravnana na svetovno revolucijo.«³² V to smer so vodile tudi moralne utemeljitve. »Zgodovina daje KI možnost, da skrajša trpljenje proletariata.«

Na tretjem kongresu so diskutirali o nasprotnih stališčih, ki so jih imeli do novo ustanovljene dunajske delovne skupnosti. »Medtem ko je KI videla začetek viharnih bojev, naj bi bila 2 1/2 internacionala za mirno, miroljubno pripravljajenje prebivalstva.«³³ Zinovjev je na kongresu še enkrat živo podčrtal, da takšnih strank KI ne želi v svojih vrstah.³⁴ »Njene besede so jasno pokazale, kako globok prepad je že ločil različne struje v delavskem razredu.« »Vse prazne, malomeščanske, oportunistične in napoloportunistične elemente je združila 2 1/2 internacionala in nas osvobodila, neodpornih, nezanesljivih, omahujočih elementov.«

Organizacijska pravila, ki jih je sprejel 3. kongres KI, so poudarila centralistični značaj kominterne. Toda s tem so bile poleg odločilnih političnih vprašanj postavljene tudi važne organizacijske zapreke do drugačnih struj v delav-

²⁹ Prav tam, str. 113.

³⁰ Prav tam, str. 115.

³¹ Erster Tätigkeitsbericht des Internationalen Gewerkschaftsbundes (Juli 1919 — Dezember 1921), Amsterdam 1921, str. 65.

³² Protokoll des III. Kongresses des KI, Moskau 22. 6.—12. 7. 1921, Hamburg 1921, str. 483.

³³ Prav tam.

³⁴ Prav tam, str. 20.

skem razredu. Tako je pisalo v točki 46³⁵: »Partijo kot celoto vodi KI.« Ta določba je bila pojasnjena v podrobnostih.³⁶ Direktive in sklepi internacionale so obvezujoči tako za partije kot samoumevno za vsakega posameznega člana partije. Za vse člane partije je bila dolžnost vsak čas braniti sleherni sklep KI. Če bi kakšen član v javnosti napadel kakšen sklep KI, »ga je treba smatrati za nasprotnika partije«.

Teze in resolucije 3. kongresa KI so vsebovale več opozoril drugi in drugi in pol internacionali. Obe sta bili istočasno imenovani in ju niso diferencirali. Poseben odstavek je obsojal »propad druge in druge in pol internacionale«.³⁷ V njem piše: »Centralistične stranke in skupine 2 1/2 internacionale kot stranke kontrarevolucije.« KI jim je pripisovala malo pomena in menila, »da naj bi se druga in druga in pol internacionali bali, da bosta med masami izgubili še ostanek vpliva.«³⁸

Amsterdamsko sindikalno internacionalo je KI označila za »zadnji branik svetovne buržoazije« in za »glavno oporišče mednarodnega kapitala«.³⁹

Takšna zaznamovanja so morala oteževati vzdušje za razgovore in nadaljnja prizadevanja, da bi našli pot v novo enotnost organiziranega svetovnega proletariata. Okrepila pa so tudi polarizacijo in odtujitev med delavci samimi, ki so bili organizirani v različnih strankah.

Nadaljnjo resno oviro za razumevanje je predstavljal povsod propagirani pokus »razkrinkati« reformiste. Po načelih 3. kongresa KI naj bi prisilili socialno-demokratske in sindikalne voditelje, da se »razkrinkajo« in jih nato »na najostrejši način napadati.«⁴⁰

R. Hitarov, sekretar komunistične mladinske internacionale, je menil, da morajo biti množice v boju za enotno fronto odtujene vplivu reformizma, da bi jih lahko pridobili za komunizem.⁴¹ »Cilj taktike enotne fronte je zato predvsem v razkrinkavanju reformističnih voditeljev kot agentov buržoazije, kot izdajalcev delavskega razreda.«

Hitarov je samokritično pojasnil dejstvo, da komunistična mladinska internacionala in njene sekcije ne morejo uveljaviti taktike enotne fronte, ki jo je propagirala. Menil je, da so imeli iluzije, »da bi se bilo morda vendarle mogoče sporazumeti z reformisti.«⁴² Hitarov je videl glavno napako v pomanjkljivem »odkrivanju reformistov«.

Oktobra 1921 je v Milanu zasedal kongres italijanske socialistične stranke. Prvič se je zgodilo, da je neka vplivna socialistična stranka na kongresu, ki so se ga udeležili številni zastopniki mednarodnih organizacij kot gostje, izčrpno diskutirala o svojih stališčih do 2. in 3., pa tudi do 2 1/2 internacionale ter sprejela ustrezne sklepe.

³⁵ Leitsätze über den organisatorischen Aufbau der Kommunistischen Parteien, über die Methoden und den Inhalt ihrer Arbeiten. Angenommen in der 24. Sitzung des III. Weltkongresses vom 12. Juli 1921, Hamburg 1921, Verlag der KI, str. 32.

³⁶ Prav tam, str. 35.

³⁷ Thesen und Resolutionen des III. Weltkongresses der Kommunistischen Internationale, Hamburg 1921, Verlag der KI, str. 60.

³⁸ Prav tam, str.

³⁹ Prav tam, str. 62.

⁴⁰ Leitsätze, ..., str. 15.

⁴¹ R. Chitarow: Der Kampf um die Massen, Vom 2. zum 5. Weltkongress der KJI, Berlin, Verlag der Jugendinternationale, str. 15.

⁴² Prav tam, str. 24.

Sovjetski ljudski komisar Lunačarski bi se moral udeležiti kongresa, vendar je bil zadržan in tako sta kominterno zastopala Clara Zetkin in Henri Walecki. Friedricha Adlerja so delegati viharno pozdravili. Na kongresu je dejal, da se na noben način ne bi hotel vmešavati v notranje razmere, rad pa bi se kaj naučil ob izkušnjah italijanskih sodrugov.

Clara Zetkin je zahtevala, da si delegati na kongresu razjasnijo stvari.⁴³ Zelo ostro je nastopila proti reformizmu, svarila pred vstopom v vladne koalicije, kjer je opozarjala na ruske izkušnje z vlado Kerenskega. Zahtevala je, da socialistične stranke v njihovem lastnem interesu, »ne na ukaz od zunaj«,⁴⁴ izključijo vse reformiste. Šele potem bi se bilo mogoče začeti pollaščati politične oblasti, graditve diktature in izgradnje sovjetskega sistema. Če pa se socialistična stranka Italije ne bi ločila od reformistov, bi bila to⁴⁵ »istočasno izključitev socialistične stranke Italije iz KI«.

Stališče Zetkinove je potrjevalo gledanje, razširjeno v KI, da proletarske množice želijo proletarsko revolucijo, pa jih reformistični voditelji ovirajo, da bi bili aktivni v tej smeri. Zato je KI pozvala, naj se okrepi zveza z množicami in stremi za vodstvom nad njimi. To pa bi bilo mogoče edino, če bi izolirali reformiste.

Henri Walecki je polemiziral z nekim člankom z Dunaja, ki ga je 1. 10. 1921 objavil Avanti, in v katerem je pisalo, da ima socialnodemokratska stranka Avstrije več članov, kot vse komunistične partije na svetu.⁴⁶ »Če bi hoteli, bi bilo število naših članov neprimerno višje,« je odgovoril Walecki in opozoril na prednosti centralistične kadrovske partije. Zagovarjal je 21 pogojev za sprejem v KI,⁴⁷ ker naj bi revolucionarno gibanje vodil »skupni generalštab«, »skupna komanda«. Zato pa je potrebno izključiti reformiste. Walecki je postavil medičinsko primerjavo,⁴⁸ ko je »mogoče presajeni ud ozdraviti le z amputacijo«.

Tudi on je utemeljil te trde ukrepe, ki grozijo z nadaljnimi razcepitvami, s skorajšnjo revolucionarno perspektivo.⁴⁹ »V vseh deželah se bodo boji spet vneli... KI pa je v teh bojih avantgarda svetovnega proletariata. Kdor ni z nami, je proti nam.«

Večina delegatov na kongresu stranke pa ni delila teh mnenj in 15. oktobra, po koncu kongresa, sta Zetkinova in Walecki v imenu izvršnega komiteja KI podala javno izjavo⁵⁰: »Delegacija izvršnega komiteja je ugotovila, da se je socialistična stranka Italije zavestno in dokončno postavila zunaj KI.«

Čeprav je KI v javnih objavah ta korak, kot tudi zavrnitev pristopa USPD, socialnodemokratske stranke Švice in drugih organizacij označevala kot »uspeh« v boju proti reformizmu, so se znatno zožile možnosti KI in njene zveze s socialnodemokratskimi strankami. S tem šele se je povečal pomen 2 1/2 interna-

⁴³ Clara Zetkin und Henri Walecki: Dem Reformismus entgegen. Reden auf dem Parteitag der Sozialistischen Partei Italiens in Mailand mit einer Einleitung über die Ergebnisse des Parteitages, Hamburg 1921, Verlag der KI, str. 27.

⁴⁴ Prav tam, str. 37.

⁴⁵ Prav tam, str. 38.

⁴⁶ Prav tam, str. 47.

⁴⁷ Prav tam, str. 50.

⁴⁸ Prav tam, str. 67.

⁴⁹ Prav tam, str. 68.

⁵⁰ Prav tam, str. 71.

cionale. Zato ni bilo slučajno, da se je KI v obeh naslednjih letih s pisano in govorno besedo intenzivno ukvarjala z 2 1/2 internacionalo.

Karel Radek je videl v 2 1/2 internacionali zbirališče vseh tistih, ki revolucionarnim delavcem preprečujejo, da bi dejansko izvedli revolucijo.⁵¹ Radek je menil, da hoče 2 1/2 internacionala⁵² »še ne dovolj odločno revolucionarne delavske množice zadržati pred vključitvijo v 3. internacionalo.«

Radek je nastopil proti mnenju Otta Bauerja, da kmetje v zahodni Evropi niso pripravljeni podpreti proletarske revolucije in da zato obstoja možnost lakote. Radek je menil, da⁵³ »bodo bogastva žitnic v balkanskih deželah, Madžarski, Romuniji, Ukrajini, na Kubanu in v Sibiriji na razpolago revoluciji.« Da ni prišlo do revolucije v zahodni Evropi, je Radek pojasnjeval predvsem s tamkajšnjo številno delavsko aristokracijo. Z manj simpatijami je ocenjeval neuspešna pogajanja USPD, ILP in francoskih socialistov s kominterno. Radek je še enkrat podčrtal, da KI »noče biti federacija različnih strank, ampak centralizirana mednarodna bojna partija«. Zato je videl v prizadevanjih za vstop zgoraj naštetih strank le poskus centristov, da bi KI sabotirali od znotraj.⁵⁴

Radek je 2 1/2 internacionalo kritiziral, da se je že pomirila z »izostankom svetovne revolucije« in da⁵⁵ je njen aktualni cilj organiziranje proletariata zaradi izboljšanja njegovega položaja v okviru kapitalizma. Čeprav po njegovem KI⁵⁶ ne izključuje kapitalistične restavracije, ustreza revolucionarna perspektiva KI revolucionarni politiki, kontrarevolucionarna perspektiva reformistov pa kontrarevolucionarni politiki.

Radek je postavil še nekatere pomembne ločnice. Vsako drugo geslo »kot državljanska vojna odvrča od revolucionarnega boja.« Zato je samo za vzpostavitev delavskih svetov in proti možnosti parlamentarne demokracije. Radek je zavračal argument F. Adlerja, da pomenijo različne oblike in tradicije meščanske demokracije tudi različne oblike proletarske revolucije. Zahteval je, da bi se Adler ločil od reformistov kot so K. Seitz, W. Ellenbogen, K. Leuthner in K. Renner. KI naj bi sicer hotela pridobiti mase in z njimi sodelovati, toda⁵⁷ »brezobzirno se je borila proti reformističnim voditeljem«.

V jeseni 1921⁵⁸ je prišlo do podrobnega razpravljanja o ciljih 2 1/2 internacionala, o njenih predstavah in o njenih najpomembnejših funkcionarjih.

2 1/2 internacionalo so kritizirali, da je⁵⁹ »precej prepozno spoznala nujnost o skupnem delu proletariata«. To pa zato, ker je že »III. internacionala postala odred delavskega razreda«.

Dunaj naj bi ne bil slučajno izbran za mesto konference, ker da je avstrijska socialna demokracija »enotna v zavračanju sleherne misli o razrednem boju«.

⁵¹ Karl Radek: Theorie und Praxis der 2 1/2 Internationale, Wien 1921, Arbeiterbuchhandlung, str. 46.

⁵² Prav tam, str. 54.

⁵³ Prav tam, str. 21.

⁵⁴ Prav tam, str. 43.

⁵⁵ Prav tam, str. 44.

⁵⁶ Prav tam, str. 46 sl.

⁵⁷ Prav tam, str. 56.

⁵⁸ Die Helden der Wiener Konferenz. Mit Beiträgen von Lenin, Trotzki, Sinowjew u. a.

⁵⁹ Prav tam, str. 3.

F. Adler in O. Bauer sta s tem hotela povzdigniti svojo politiko v »svetovni princip«. ⁶⁰

L. Trockijeva obračunavanja z avstromarksizmom so razodevala globoko razočaranje, ker revolucije ni bilo. Izpod Trockijevega peresa so tudi kratke biografske notice o F. Adlerju, M. Adlerju, O. Bauerju, K. Rennerju in R. Hilferdingu. Oznake so cinične in sovražne. ⁶¹ »Sentimentalna lirična onemoglost Friedricha Adlerja ... ošabna neokusnost Rennerja ... talmudistična jalovost Maxa Adlerja ... analitična samovšečnost Otta Bauerja, liferanta nadomestkov in falsifikatov za parlamentarne oportuniste.«

Tudi mnenja o dejavnosti G. Ledebourja, R. Grimma, J. Longueta in S. Kunfija so v enakem tonu in gotovo niso pripomogla k razumevanju med osebnostmi in njihovim političnim delovanjem. Tako je bil madžarski socialist S. Kunfi označen kot denunciant, ⁶² »majhna ničla zraven ostalih ničel velikih razmer«. Ta oblika »argumentacije« je seveda morala še zaostrii nasprotja in tudi ni prispevala k razumevanju resnih problemov.

Edini resni prispevek v tej brošuri je bil Leninov. Polemiziral je s Kautskyjevo kritiko »konzumnega komunizma« v Rusiji. Lenin je zagovarjal novo ekonomsko politiko, ⁶³ ker je bila »dežela zaradi vojne opustošena in na robu propada«. Zaradi tega naj bi ne prišlo do »nikakršnega razrednega boja za delež pri produkciji, za vodstvo proizvodnje, ker je proizvodnja stala. Manjkalo je premoga, železnice so bile povsem uničene, stroji izrabljeni.«

Delavce v Rusiji bi lakota ugonobila in ni bilo mogoče čakati, da bi proizvodnja funkcionirala. »Za rešitev delavcev ni smela biti nobena žrtev previsoka. Pol funta kapitalistom, en funt delavcem in tako je bilo treba najti pot iz obdobja lakote, iz ruševin.« Pismo izvršnega komiteja kominterne ⁶⁴ je vse navzoče na dunajski konferenci za ustanovitev mednarodne delovne skupnosti socialističnih strank označilo za »sovražnike proletarske revolucije«.

Kljub togotnim sovražnostim s strani 2. in 3. internacionale je F. Adler v imenu mednarodne delovne skupnosti socialističnih strank nadaljeval s svojimi prizadevanji, da bi prišlo do razčiščevalnih pogovorov. V vseh treh eksekutivah so se prvič sporazumeli, da osnujejo devetčlanski komite za pripravo skupne konference. Druga internacionala je za svoje zastopnike določila Mac Donalda (Velika Britanija), Vanderweldeja (Belgija) in Welsa (Nemčija), tretja internacionala Radeka (SZ), Frossarda (Francija) in Zetkinovo (Nemčija), mednarodna delovna skupnost socialističnih strank pa F. Adlerja (Avstrija), Brackeja (Francija) in Crispiena (Nemčija).

Ta odbor se je sestal neposredno pred mednarodno konferenco zastopnikov treh izvršnih komitejev v Berlinu 2.—5. aprila 1922⁶⁵, sporazumeli so se, da vsaka eksekutiva pošlje na posvetovanje deset delegatov in da je dovoljen dostop tisku. Z izjemo italijanske socialistične stranke naj bi bili sicer povabljeni le zastopniki tistih strank, ki so pripadali eni od teh treh mednarodnih organi-

⁶⁰ Prav tam, str. 4.

⁶¹ Prav tam, str. 9.

⁶² Prav tam, str. 38.

⁶³ Prav tam, str. 17 sl.

⁶⁴ Prav tam, str. 46.

⁶⁵ Protokoll der internationalen Konferenz der dreinternationalen Exekutivkomitees in Berlin vom 2.—5. April 1922, Volksbuchhandlung.

zacij. Za predsedujoče so izbrali Toma Shawa, Claro Zetkin in Friedricha Adlerja.

Pomen te konference je bil ogromen. Prvič po letu 1914 se je zgodilo, da so se na nekem posvetu zbrali zastopniki različnih smeri v mednarodnem delavskem gibanju. Friedrich Adler je ocenjeval, da je konferenca velik uspeh, menil je, da se ne bi mogli sporazumeti le v nekaterih vprašanih in poudaril, naj bi obstoječa nasprotja ne bila nepremostljiva. Cilj konference naj bi ne bil združitev treh internacionalnih organizacij, ampak najti poti za »skupne akcije«. ⁶⁶ To terja kljub vsem nasprotjem položaj, v katerem se nahaja proletariat vsega sveta. Želja vseh strani je osnovati skupno enotno akcijo ob neposrednem vsakodnevnem delu, ob naraščajoči stiski.

Za razpravljanje o reformizmu ali revoluciji je Adler dejal, ⁶⁷ »gre za to, ali damo glavno težo današnjim bojem ali jutrišnjim«. Pri vseh skupnih akcijah naj bi veljala osnovna enotnost »na temelju razrednega boja, premagovanja kapitalizma.«

Clara Zetkin je pojasnila vzroke mednarodne razcepljenosti, ker so posamezne stranke ⁶⁸ »privolile v začasno interesno skupnost z imperialističnimi državami. Organizacijska združitev bi bila škodljiva in utopična, dokler se ne polasti oblasti in ne doseže diktature delavskega razreda.« KI pozdravlja iniciativo dunajske delovne skupnosti, ker si želi proti ofenzivi kapitala skupni boj delavcev vseh dežel. Svetovala je tudi, da povabi vse sindikalne organizacije kot tudi stranke, ki ne pripadajo nobeni mednarodni organizaciji. »Smatramo za našo dolžnost, da se poskusimo sporazumeti o vseh akcijskih vprašanih.« Zetkinova je predlagala pripravo mednarodne delavske konference, ki bi obravnavala neposredne praktične skupne akcije delavskih množic. Teme konference naj bi bile po Zetkinovi naslednje: 1. obramba pred kapitalistično ofenzivo, 2. boj proti reakciji, 3. priprava za boj proti novim imperialističnim vojnám, 4. pomoč pri ponovni vzpostavitvi ruskih sovjetskih republik, 5. versajska pogodba in izgraditev upuščenih območij. ⁶⁹

V imenu druge internacionale je Vanderwelde nastopil proti temu predlogu in dejal, da ima »velike in najostreje pridrške«. Prav tako se tudi ni pripravil distancirati od versajskih sporazumov. Vanderwelde je napadel Zinovjeva in KI, da so njega in druge označili za »socialističnega izdajalca« in kljub temu dovolili, da so skupaj na konferenci. Končno je še vprašal zastopnike kominterne, če naj bi skupne akcije ne vodile k slabitvi in razcepitvi druge internacionale? Ali bo dovoljeno Ukrajincem, Gruzincem, Armencem, da pošljejo lastne delegate na mednarodno konferenco? Ali se bodo delegati kominterne zavzeli za politične ujetnike v Rusiji?

Radek je obtoževal Vanderweldeja, da je sicer na mednarodnem socialističnem kongresu v Baslu leta 1912 prisegel, ⁷⁰ »da nas bo popeljal v boj proti vojni«, potem pa se je čisto drugače zadržal. Radek je očital 2. internacionali, da ni storila ničesar zoper umore, ki so jih na Kavkazu in v Arhangelsku storili

⁶⁶ Prav tam, str. 5.

⁶⁷ Prav tam str. 6.

⁶⁸ Prav tam str. 8 sl.

⁶⁹ Prav tam str. 11.

⁷⁰ Prav tam, str. 17.

angleški oficirji nad ruskimi revolucionarji, kot tudi ni protestirala ob umoru K. Liebknechta in R. Luxemburg. Kljub tem velikim razlikam in globokemu nezaupanju pa je bil za »skupni boj, ker ga proletariat potrebuje«.

V nadaljevanju je Radek zelo ostro nastopil proti vsem Vanderweldejevim obdolžitvam in menil, da bi pri tako široki diskusiji morali upoštevati vse razlike od leta 1914. Prednost pa bi dal obravnavanju tistih problemov, ki so bili predlagani v povabilu mednarodne delovne skupnosti za »skupni boj«.

Mac Donald je ponovil vprašanja, ki jih je načel že Vanderwelde in zahteval, da se pred nadaljnjo diskusijo o skupnih akcijah 3. internacionala izjasni o naslednjih treh vprašanjih: 1. odpoved KI taktiki ustanavljanja celic, 2. ustanovitev komisije za preiskavo položaja v Gruziji, 3. osvoboditev političnih zapornikov v Rusiji.

Serrati (Italija) je skušal posredovati s tem, da je opozoril »na praktični politični karakter« konference, ki naj bi se varovala pred »moralnimi« sodbami. Omenil je težak položaj ruske revolucije in menil⁷¹: »Po mnenju italijanskih zastopnikov ne bi na splošni konferenci postavljali nikakršnih predpogojev...« Če ta konferenca ne bi uspela, je menil Serrati, bi bila to »zmaga kapitalističnega imperializma nad delavsko internacionalo — in morda zmaga za vedno.«

Otto Bauer (Avstrija) je pozival, naj⁷² »proti skupnemu sovražniku korakajo združeni« in apeliral na tri internacionale, da spet »obudijo čustva tovarištv in solidarnosti«. Bauer je opozarjal, naj ne podcenjujejo možnosti, da bi se utegnile kapitalistične vlade združiti pred predstoječo konferenco v Genovi. Tudi on je bil proti vsakršnim predpogojem za mednarodno delavsko konferenco.⁷³ »Solidarnost množic se bo razvila v skupni akciji.« Če ta konferenca ne bi dala nobenega rezultata, bi to peljalo k velikemu razočaranju pri proletarcih vseh dežel. Zato bi naj že pred konferenco »izpeljali praktično skupno delovanje.«⁷⁴ »Skupno mednarodno delovanje je več vredno, kot vsa razpravljanja o programih in metodah.«

Radek je v svojem odgovoru Mac Donaldu napadel britansko kolonialno politiko.⁷⁵ »Anglija je vedno na strani malih narodov, dokler jih ne zaslužni.« Mejne države z Rusijo je označil kot »vpadna vrata v Rusijo«. Radek je poudaril, da je KI za enotno fronto proletariata brez slehernih predpogojev.

Zadnji dan konference je poročal F. Adler o posvetovanju devetčlanskega komiteja, ki se je zelo težko oblikoval in je večkrat grozilo, da se bo razšel. Vendar se je pokazalo, da »obstoja skupna volja za akcijo«. Adler je menil, da je bilo vendar koristno govoriti o vseh razlikah. Zastopniki druge internacionale so že pripravili izjavo, v kateri zahtevajo od 3. internacionala kot prvi pogoj za sklic mednarodne konference odgovor na njena tri vprašanja.

Na podlagi te ultimativne izjave so zastopniki 3. internacionala imeli konferenco za nemogočo. Nadaljnja pogajanja so končno privedla le še do skupne izjave eksekutiv treh internacional.⁷⁶

⁷¹ Prav tam, str. 29 sl.

⁷² Prav tam, str. 31.

⁷³ Prav tam, str. 33.

⁷⁴ Prav tam, str. 35.

⁷⁵ Prav tam, str. 43 sl.

⁷⁶ Prav tam, str. 47.

Gemeinsame Erklärung der drei Exekutiven.

Die Konferenz ist einig, daß, so sehr die Vereinheitlichung der Klassenorganisation des Proletariats wünschenswert ist, es im gegenwärtigen Moment sich nur um gemeinsame Beratungen zum Zwecke gemeinsamer Aktionen mit konkreten Zielen aller an der Konferenz vertretenen Richtungen handeln kann. Die Konferenz schlägt daher vor, daß die Exekutiven ihre Zustimmung zu der Einsetzung eines neungliedrigen Organisationskomitees einholen, dem es obliegt, die Vorbereitung für weitere Konferenzen der drei Exekutiven sowie für Konferenzen in erweitertem Maßstab unter Heranziehung von Parteien, die keiner der drei internationalen Organisationen angeschlossen sind, zu organisieren. Jeder Exekutive steht es frei, die Personen der Vertreter für die ihr zukommenden drei Mandate nach eigenem Ermessen zu bestimmen. In diesem Organisationskomitee kann es keine Mehrheitsbeschlüsse geben, es wird die Aufgabe haben, die gemeinsamen Gesichtspunkte der drei Exekutiven, soweit sie jeweils bestehen, zum Ausdruck zu bringen.

Die Konferenz hält es für zweckmäßig, daß das einzusetzende Organisationskomitee den Versuch unternahme, eine unverbindliche Aussprache zwischen den Vertretern des Internationalen Gewerkschaftsbundes (I. G. B., Amsterdam) und den Vertretern der Roten Gewerkschaftsinternationale herbeizuführen, um die Frage zu prüfen, wie die Erhaltung und Wiederherstellung der gewerkschaftlichen Einheitsfront auf nationaler und internationaler Stufenleiter gesichert werden kann.

Die Konferenz nimmt Kenntnis von der Erklärung der Vertreter der Kommunistischen Internationale, daß in dem Prozeß gegen die 47 Sozialrevolutionäre alle von diesen gewünschten Verteidiger zugelassen werden, daß, wie in der Sowjetpresse bereits vor der Konferenz festgestellt wurde, in diesem Prozeß die Verhängung von Todesstrafen ausgeschlossen sein wird, daß, da die Verhandlungen dieses Prozesses öffentlich sind, folglich auch Vertreter aller drei Exekutiven als Zuhörer beiwohnen können, denen es auch gestattet sein wird, stenographische Aufnahmen zwecks Berichterstattung an die diesen Exekutiven angeschlossenen Parteien vornehmen zu lassen.

Die Konferenz stellt fest, daß jede der drei Exekutiven sich bereit erklärt, das von den verschiedenen Richtungen in Aussicht gestellte Material über die Frage Georgiens entgegenzunehmen und einer Prüfung zu unterziehen. Die Konferenz beauftragt das Organisationskomitee, die Schlußfolgerungen dieser Prüfung zu sammeln und einer späteren Konferenz der drei Exekutiven Bericht zu erstatten.

Die Konferenz stellt fest, daß die Vertreter der Zweiten Internationale die Erklärung abgegeben haben, daß sie die Veranstaltung einer allgemeinen Konferenz während des Monats April, also während der Tagung der Konferenz von Genua, nicht für möglich halten. Die Konferenz ist aber im Prinzip einig über die Notwendigkeit der möglichst raschen Einberufung einer allgemeinen Konferenz. Die Exekutiven übernehmen die Aufgabe, die ihnen angeschlossenen Parteien über die Fortschritte, die der Gedanke der allgemeinen Konferenz in der Beratung in Berlin gemacht hat, zu informieren und werden ihren Mitgliedern im Organisationskomitee Vollmachten erteilen, die Beratungen über die Einberufung einer allgemeinen Konferenz zu einem endgültigen Ergebnis zu bringen.

Da die Organisation der allgemeinen Konferenz im Laufe dieses Monats aus dem oben angegebenen Umstand nicht möglich ist, erklärt die heutige Konferenz es als notwendige Pflicht, gegenüber dem Aufmarsch des internationalen imperialistischen Kapitalismus den geeinten Willen des internationalen klassenbewußten Proletariats unmittelbar in einer internationalen Massenaktion zum Ausdruck zu bringen. Die Konferenz fordert daher die Arbeiter aller Länder auf, in kraftvollen, möglichst geeinten Massenkundgebungen während der Konferenz von Genua, und zwar am 20. April, und wo dies aus technischen oder organisatorischen Gründen nicht möglich ist, am 1. Mai zu demonstrieren:

Für den Achtstundentag!

Für die Bekämpfung der Arbeitslosigkeit, die durch die Reparationspolitik der kapitalistischen Mächte ins Maßlose gesteigert wird!

Für die einheitliche Aktion des Proletariats gegen die kapitalistische Offensive!

Für die russische Revolution, für das hungernde Rußland, für die Aufnahme der politischen und wirtschaftlichen Beziehungen aller Staaten mit Sowjetrußland!

Für die Herstellung der proletarischen Einheitsfront in jedem Lande und in der Internationale!

Pomen te skupne izjave je v njeni edinstvenosti, kajti v nobenem drugem trenutku se ni več posrečilo, da bi internacionale podale skupno izjavo. Adler je zato po pravici navezal na skromne osnove, ki so jih našli in pozival, naj v tem duhu delajo naprej. Vsem udeležencem berlinske konference se je zahvalil za »delo in samopremagovanje v zavesti, da služijo stvari proletariata«. ⁷⁷

Mednarodna delovna skupnost socialističnih strank je s truda polnim delom nakazala pot premaganju usodne mednarodne razcepljenosti. Uspeha ni bilo, toda to nič ne spremeni ob velikem zgodovinskem pomenu njene dejavnosti, ki so jo doslej vse premalo upoštevali.

Izvršni komite KI je dal v Moskvi 25. maja 1922 izjavo, v kateri je prevrgel krivdo za razbitje berlinske konference na predstavnike 2. internacionale. Julius Braunthal je o tem lakonično menil: »Misija dunajske internacionale se je s tem izjalovila.« ⁷⁸

Z vprašanjem enotne fronte se je ukvarjal spet četrti kongres tretje internacionale 5. novembra do 5. decembra 1922. Z drugo in 2 1/2 internacionalo ni več računala. Buharin je izjavil, ⁷⁹ »da bo kominterna rešila ta problem, medtem ko vlada v taboru naših nasprotnikov popolna teoretična impotenca«. Glavna naloga naj bi bila razkrinkanje reformistov, za katere je parola o enotni fronti ⁸⁰ »nov poskus prevarati delavce«. Zadnji dan četrtega kongresa kominterne so vendar sprejeli tekst odprtega pisma drugi, 2 1/2 internacionali, kot tudi Mednarodni sindikalni zvezi v Amsterdamu, ki je bil napisan v vseskozi spravljenem tonu. Zinovjev je z ostrimi besedami nastopil proti začenjajočemu se sporazume-

⁷⁷ Prav tam, str. 49.

⁷⁸ Julius Braunthal, Geschichte der Internationale, Zv. 2, Hannover 1965, J. W. Dietz, str. 272.

⁷⁹ Protokoll des Vierten Kongresses der Kommunistischen Internationale, Petrograd-Moskau, 5. 11.—5. 12. 1922, Hamburg 1923, Verlag der KI, str. 404.

⁸⁰ Prav tam, str. 1021.

vanju med drugo in 2 1/2 internacionalo in ga je označil kot⁸¹ »pripravljalno delo za napad mednarodne buržoazije«, odločilni boj naj bi bil torej uperjen proti »zadnjim eksponentom, zadnjim agentom mednarodnega kapitala«.

Nekaj dni po 4. kongresu kominterne so se 10. decembra 1922 v Haagu sestali zastopniki mednarodne delovne skupnosti socialističnih strank in druge internacionale. V skupni resoluciji⁸² je bila izražena želja po uresničevanju enotnega socialističnega delovanja in organizacije.« V desetčlanski odbor za pripravo konference je druga internacionala imenovala Hendersona, Stauninga, Vanderweldeja, Welsa in Shawa, mednarodna delovna skupnost pa Abramowitscha, Brackeja, Crispiena, Wallheada in Adlerja.

Na konstitutivni seji odbora 12. decembra so sklenili, da skličejo mednarodno konferenco v Hamburgu 20. maja 1923. Tako so bile postavljene kretnice za novo mednarodno organizacijo in priprave so se hitro začele. V Kölnu se je 5. in 6. januarja 1923 sestel organizacijski odbor. Sprejel je razglas, v katerem je ostro napadel komunistične stranke in kominterno. Njim je pripisal krivdo, da so razbile množične organizacije,⁸³ kot tudi mednarodno konferenco v Berlinu. Ker naj bi bilo »za dalj časa« nemogoče sklicati mednarodno konferenco vseh delavskih organizacij, bi bilo treba sklicati mednarodni kongres socialno-demokratskih strank. Odbor se je vendar zavedal tudi velikih težav, ki bi jih pomenila organizacijska združitev 2. in 2 1/2 internacionala.⁸⁴ »Mednarodna organizacija delavskega razreda zato v trenutku njenega nastanka ne more biti rezultat osnovnega soglasja zgolj v njej zastopanih strank.«

Organizacijski odbor se je sestel v Bregenzu od 4. do 6. aprila 1923, ko se je sporazumel o poslovniku in osnutku statuta. Mednarodni kongres se je začel 21. maja 1923 v s tradicijo bogati sindikalni centrali v Hamburgu pod predsedstvom Wellsa, Shawa in Adlerja. V govorih so se jasno izrazila diferencirana politična gledanja. Tako je Henderson protestiral v imenu laburistične stranke proti grozeči prekinitvi diplomatskih odnosov med Veliko Britanijo in Rusijo. Otto Bauer je opominjal na »največjo nalogo«,⁸⁵ »ki nas je vedno ločila od boljševikov, namreč obramba ruske revolucije proti kontrarevolucionarni intervenciji«. Bauer je tudi zahteval mednarodno koordinacijo boja proti grožečemu fašizmu in predlagal ustanovitev »lastne delavske obrambne organizacije«.

Na kongresu je bilo 326 delegatov in 194 gostov iz 30 dežel. F. Adler ni hotel preveč omejiti pogojev za sprejem v novo socialistično delavsko internacionalo.⁸⁶ »Ne kot 21 pogojev kominterne.« Zahtevali naj bi predvsem priznanje razrednega boja kot sredstva in socializma kot cilja. Statut je bil enoglasno sprejet. Za sedež eksekutive je bil določen London, za sekretarja pa sta bila izvoljena F. Adler in T. Shaw.

S hamburško konferenco se je končalo kratko, toda nič manj pomembno delovanje dunajske mednarodne socialistične skupnosti, tako imenovane 2 1/2 internacionala, ki je zaman skušala najti alternative in premagati usodno razcepljenost mednarodnega delavskega razreda.

⁸¹ Prav tam, str. 6 sl.

⁸² Protokoll des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresses in Hamburg, 21. 25. 5. 1923, Berlin 1923, J. H. W. Dietz, str. 3.

⁸³ Prav tam, str. 4.

⁸⁴ Prav tam, str. 5.

⁸⁵ Prav tam, str. 24.

⁸⁶ Prav tam, str. 48.

Šele zgodovinski obrat kominterne na njenem 7. kongresu leta 1935 je spet omogočil nekatere korake k potrebi enotnosti v borbi proti fašizmu in nacional-socializmu. Na predvečer druge svetovne vojne leta 1939 je socialistična delavska internacionala ustavila svoje delo. Na vrhuncu vojne, ko se je že napovedoval vojaški poraz fašizma, se je razpustila tudi kominternna.

Résumé

COMMUNAUTÉ INTERNATIONALE DE TRAVAIL DES PARTIS SOCIALISTES (LA DEUXIÈME INTERNATIONALE ET DEMI 1921—1923)

L'organisation centraliste de la Komintern ne plaisait pas à certains partis et groupes socialistes qui avaient rompu avec la deuxième Internationale en cherchant la liaison avec la Komintern. Puisque les négociations des partis particuliers avec la Komintern n'ont pas donné de bons résultats, ils ont essayé de se présenter ensemble. Sur la proposition du parti social-démocrate indépendant allemand, les représentants des partis sociaux-démocrates de l'Autriche, de la Suisse, de la France, de l'Allemagne, de la Grande-Bretagne et de la Russie se sont réunis en décembre 1920 à Berne en une conférence où ils ont adopté le manifeste de Berne, dans lequel, ils ont défini leurs points de vue en ce qui concerne la lutte des classes, de la dictature du prolétariat, et la Komintern. Le Manifeste de Berne a refusé d'une manière indirecte l'imitation de la pratique russe en exprimant l'exigence que la révolution prolétarienne se développe ainsi que celle bourgeoise dans chaque pays de sa propre manière, conformément à des conditions concrètes. Des positions semblables furent prises par la conférence internationale socialiste à Vienne en février 1921 qui voulait aussi un front uni des prolétaires. Le troisième congrès de la Komintern refusa et condamna l'activité de la communauté internationale mais en avril 1922, il y eut tout de même une conférence internationale des représentants des comités exécutifs de la deuxième, deuxième et demie et de la troisième internationale mais la réunion fut dissoute. En mai 1923, la deuxième et demie Internationale eut une réunion à Hamburg mais avec cette réunion se termine la brève mais importante activité de la deuxième et demie Internationale qui avait en vain cherché les alternatives et de vaincre la scission fatale de la classe ouvrière internationale.

Damijan Guštin

OCENE DR. JANEZA EV. KREKA IN KRŠČANSKEGA SOCIALSTVA
NA SLOVENSKEM DO LETA 1918 V KNJIGI EDVARDA KARDELJA
RAZVOJ SLOVENSKEGA NARODNEGA VPRAŠANJA

Poskus primerjalne analize

I.

Knjiga Razvoj slovenskega narodnega vprašanja je eden najbolj znanih Kardeljevih tekstov. Dobro je znano tudi slovenski historiografiji, ki je posvetila knjigi in njenemu avtorju poseben simpozij ob imenovanju Edvarda Kardelja za častnega člana Zgodovinskega društva za Slovenijo.¹

Manj pa se je slovenska historiografija na omenjeno delo odzivala sproti. Če je to še razumljivo za predvojno, prvo izdajo, je manj za povojne izdaje. Vzroki za to so bili večplastni.² Zapisi ob izidih posameznih izdaj so ostali na ravni poročil, z izjemo ocene dr. Boga Grafenauerja.³ V svoji analizi štirih izdaj knjige je opozoril na razlike med teksti izdaj in na različne ocene posameznih zgodovinskih procesov v teh izdajah.⁴

Sam avtor v zapisu »Ob drugi izdaji« navaja, da je izvedel določene spremembe teksta, predvsem naj bi šlo za razvezavo »ezopovskega« jezika, ki ga je terjal tedanji cenzurni režim, navedbo citatov klasikov marksizma, preciziranje marksistične terminologije ter za nekatere vsebinske razlike. Ob slednjih so, poleg dopolnjevanja z novimi zgodovinskimi podatki, najvažnejša splošnoteore-

¹ Izredni občni zbor Zgodovinskega društva za Slovenijo ob štiridesetletnici izda knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«, 2. marca 1979 v Ljubljani, kjer so bili podani referati dr. J. Pleterskega, dr. B. Grafenauerja, dr. M. Mikuža in F. Filipiča; referati so objavljeni v Zgodovinskem časopisu (dalje ZČ) XXXIII, 1979, št. 4 in v samostojni publikaciji Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovino, Ljubljana 1980.

² Glej podrobneje v B. Grafenauer: Edvard Kardelj: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, ZČ XXIV, 1970, št. 3—4, str. 315.

³ V op. 2 citirani članek, str. 312—333, in isti: Ob štirih izdajah Speransa, ZČ XXXIII, 1979, št. 4, str. 559—565. Širša študija W. Lukana: Zur nationalen Frage eines kleinen Volkes, Österreichische Osthefte, Wien, XV, 1973, št. 4, str. 397—40, XVI, 1974, št. 1, str. 34—52, v kateri avtor obravnava knjigo v širšem kontekstu, je žal ostala nedokončana.

⁴ B. Grafenauer: Ob štirih izdajah Speransa, ZČ XXXIII, 1979, št. 4, str. 563 in 564.

tična razpravljanja o narodu (preseganje Stalinove formulacije nacionalnega vprašanja) in »spremembe, ki se nanašajo na oceno Krekovega krščansko-socialnega gibanja«. ⁵

II.

Razmerje med posameznimi izdajami je v splošnem že ugotovljeno, ⁶ določene pa je treba ugotoviti to razmerje v obravnavanem delu teksta.

Druga izdaja ⁷ prinaša glede na prvo, predvojno izdajo ⁸ izrazito spremenjen tekst, tako kvalitativno kot kvantitativno. Obravnavani del je za tretjino razširjen. Nekateri odstavki so izpuščeni, dodano je precej novih, ostali tekst je v veliki meri preformuliran ali razširjen. Pojavljajo se drugačne ocene tega zgodovinskega pojava. Tretja izdaja ⁹ se naslanja na drugo izdajo; v obravnavanem delu teksta je en faktografski popravek, nekaj več pa stilnih in pravopisnih sprememb, ki ne vplivajo na smisel teksta. Četrta ¹⁰ in peta izdaja ¹¹ sta ponatis tretje izdaje, vključno s tiskovnimi napakami.

Prevodov knjige v druge jezike je bilo več. Najprej je bila knjiga prevedena v srbohrvatski jezik, in sicer na podlagi druge izdaje (1958). Že dve leti nato je ponovna izšla (1960). Leta 1959 je izšel makedonski prevod, 1961 pa še madžarski. Ponovno je knjiga izšla v srbohrvatskem prevodu 1973. leta, to pot po slovenski tretji izdaji, 1977 pa je izšel albanski prevod. ¹²

Najzanimivejši je prevod knjige v nemščino, ki je izšel leta 1971. ¹³ Avtor je ob sodelovanju dr. B. Grafenauerja, predvsem glede stvarnih popravkov, delo skrajšal in priredil. Ker bi primerjava nemške izdaje s tretjo slovensko preseгла okvir te analize, se bomo omejili le na primerjavo obravnavanih delov tekstov, čeprav razmerje v splošnem še ni ugotovljeno. ¹⁴

Obravnavani del teksta je v nemškem prevodu v primerjavi s tretjo izdajo skrajšan za približno tretjino, kar pomeni, da je po obsegu podoben prvi izdaji. Od večjih kompleksov v okviru obravnavanega so izpuščeni analiza vzrokov in

⁵ E. Kardelj: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, 2. izdaja, Ljubljana 1957 (dalje E. Kardelj: Razvoj, II) str. LXVIII—LXXVI, cit. str. LXXV; primerjaj A. Nedog: Ljudskofrontno gibanje na Slovenskem, Ljubljana 1978, str. 143—198.

⁶ Glej op. 3.

⁷ Edvard Kardelj (Sperans): Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, druga, pregledana in dopolnjena izdaja, Ljubljana 1957, DZS.

⁸ Sperans: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1939, Naša založba.

⁹ Edvard Kardelj (Sperans): Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, tretja pregledana in dopolnjena izdaja, Ljubljana, 1970, DZS.

¹⁰ Edvard Kardelj (Sperans): Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, četrta izdaja, Ljubljana 1976, DZS, Ljubljana 1977, DZS.

¹¹ Edvard Kardelj (Sperans): Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, peta izdaja, Ljubljana 1980, DZS. Poleg tega je izšla knjiga tudi v zbirki E. Kardelj: Izbrano delo I. (urednik Josip Vidmar) Ljubljana 1973, Mladinska knjiga; 2. izdaja, Ljubljana 1977.

¹² Š. Bulovec: Bibliografija Edvarda Kardelja, Ljubljana 1980; glej bibl. enote 348, 360, 380, 409, 483 in 555.

¹³ Edvard Kardelj: Die Vierteilung; Nationale Frage der Slowenen, Wien-Frankfurt-Zürich 1971, Europa Verlag.

¹⁴ B. Grafenauer: Ob štirih izdajah »Speransa«, ZČ XXXIII, 1979, št. 4, str. 559, op. 1. in str. 565.

posledic okrožnice »Rerum novarum« Leona XIII. v evropskem prostoru, oris nedemokracičnosti slovenske meščanske politike do Kreka in iz nje izviraajoče sterilnosti, izpuščena je trditev, da je socialni pritisk kmečkih množic gñal klerikalno stranko v razcep, da je Krek s svojo akcijo podaljšal življenje vse-skozi reakcionarnemu klerikalizmu, s čimer je dokazal, da je demokratičnost zaman, če ni zvezana z odločnostjo zoper reakcionarje v lastnem taboru. Omilje-na je ocena idejnopolitične (ne)zrelosti kmečkih množic.

Obravnavano delo je torej doživelo dve predelavi; ob drugi izdaji in ob nemškem prevodu, manjše spremembe pa še ob tretji izdaji. Zaključimo lahko, da je v tako zastavljeni analizi potrebno primerjati med seboj prvo in drugo izdajo ter nemško izdajo.

III.

O vprašanju, s kakšnim namenom je bilo delo napisano, kar je zelo pomemb-no za presojo načina argumentiranja v Kardeljevem pisanju, je avtor sam precej natančno pisal. Trdi, da ni imel namena pisati le »čistega« zgodovino-pisnega dela o slovenskem nacionalnem razvoju, temveč predvsem politično-aktualno delo, ki podpira na teoretičnem nivoju politiko KPS — zbiranje vseh slovenskih svobodoljubnih in demokratičnih sil v boj zoper grozečo fašistično nevarnost na mejah. Ob tem je avtor izpostavil tudi prispevek dela k uvajanju marksistične dialektične metode v slovensko zgodovino-pisje.¹⁵

Knjiga je nastajala leta 1938 v zaostrenih političnih razmerah v državi in zunaj nje. Španska državljanska vojna, v kateri sta se fašistični državi direktno angažirali, se je postopoma prevešala v prid frankistom. Nemčija je začela prvo širjenje v srednjeevropskem prostoru, 11.—12. marca 1938 je izvedla priključitev Avstrije, s čimer je prišla na jugoslovanske meje že druga fašistična sila. Takoj zatem je Nemčija začela kazati apetit do Sudetov, naseljenih povečini z Nemci, a v okviru Češkoslovaške, kar je izzvalo »sudetsko krizo«. Zahodne države, zlasti vodilni Velika Britanija in Francija sta popuščali, želeli ohraniti mir, niso pa še bili prizadeti njuni vitalni interesi, medtem ko je bila vloga Sovjetske zveze še nejasna. V teh razmerah je prišlo do diktata Češkoslovaški, da odstopi z Nemci naseljene Sudete Nemčiji in končno do münchenskega sporazuma konec septembra 1938.¹⁶

V državi so bile osrednji politični dogodek v letu 1938 parlamentarne volitve, razpisane za 11. december 1938, s katerimi naj bi si vladajoča JRZ utrdila svoje docela razmajane pozicije. V volilnem boju se je opozicija postopno povezovala, tako da sta oba opozicionalna meščanska tabora; JNS in združena opozicija pred volitvami sklenili sporazum o skupnem nastopu z listo, katere nosilec je bil V. Maček. Tej volilni zvezi se je novembra 1938 pridružila tudi slovenska zdru-žena opozicija, v kateri so sodelovali Kmečko-delavsko gibanje, slovenski mač-kovci, stara SLS in krščanski socialisti; socialisti so delovali v povezavi z JNS.

¹⁵ E. Kardelj: Razvoj, II, str. XIII—XIV in XXVII—XXX Sperans (E. Kardelj): Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1939 (dalje Sperans: Razvoj) str. 9—10. O nekaterih trditvah o značaju slovenskega zgodovino-pisja polemizira B. Grafenauer v svoji oceni knjige, ZČ XXIV, 1970, št. 3—4, str. 313 in 322.

¹⁶ M. Mikuž: Svet med vojnama, Ljubljana 1966, str. 159—166 in 171—174; isti: Časovni okvir nastanka Speransove knjige, ZČ XXXIII, 1979, št. 4, str. 547—551; Sve-tovna zgodovina, Ljubljana 1976, str. 559—560.

V okviru KDK je postavila svoje kandidate tudi KPS. Na volitvah 11. decembra 1938 je sicer združena opozicija na Slovenskem dobila 20 % glasov, kar je bilo manj, kot so pričakovali — na to so vplivali tako javnost volitev kot hud pritisk JRZ pred volitvami — vendar pa je tak volilni rezultat povzročil notranja nesoglasja v JRZ, kar je vodilo v mesecih po volitvah do odstopov Korošca in nato Stojadinovića iz vlade.¹⁷

Poglavitni politični cilj KPS v tistem času je bilo formiranje ljudske fronte. Na svoji I. konferenci v Šmiglovi zidanici v Savinjski dolini 17. in 18. aprila 1938 je KPS poudarila strnitev rodoljubnih sil slovenskega naroda in obrambo pred fašistično nevarnostjo. Ljudska fronta pa bi bila le nepopolna, v kolikor ne bi vanjo pritegnili tudi katoliško orientiranih množic v okviru JNS in JRZ, pa tudi zunaj obeh strank. Od vseh katoliških skupin se je najbolj približala KPS v ljudskofrontnem povezovanju krščanskosocialistična skupina, tako njen izobraženski del in delavska Jugoslovanska strokovna zveza. Predvsem so se angažirali v narodnoobrambnem gibanju. Skupaj z ostalimi ljudskofrontnimi skupinami so se pripravljali na udeležbo na narodnem taboru 13. in 14. avgusta 1938, ki je bil nato odpovedan. Zelo aktivni pa so bili krščanski socialisti na narodnem taboru v Kamniku 4. septembra 1938 ob odkritju spominske plošče generalu Rudolfu Maistru. Nastop njihovega govornika Mavricija Borca je postal kmalu znan kot »kamniška izjava«. Težišči tega nastopa sta bili na narodno-obrambnem boju (boj za svobodo slovenskega naroda in ustrezen položaj delstva v njem, odpor zoper napade od zunaj, varovanje enakopravnega jugoslovanskega okvira) in na odločni zahtevi za mir.¹⁸

Ta politična situacija je vplivala na oblikovanje Kardeljeve sodbe o slovenskem krščanskem socializmu in njegovem začetniku in voditelju J. Ev. Kreku. Poudarjal je zlasti stične točke in manj slabosti in razlike. Ob upoštevanju političnih intencij ob pisanju predvojne različice dela se moramo zavedati tudi, da kaže prva izdaja tedanjo raven Kardelja-marksista, poglede in perspektive, druga izdaja pa je izpopolnjena z novimi dognanji, ki jih je prinesel razvoj zgodovinopisja in osebni razvoj avtorja v revolucionarni praksi.

V predelani drugi izdaji avtorju ni bilo treba upoštevati navedenih elementov.

Sodbo o morebitnih političnih intencijah v času predelave je še težko podati zaradi premajhne raziskanosti našega povojnega obdobja. Opaziti pa je, da je avtor ob predelavi za nemški prevod dobro desetletje kasneje ohranil temeljne sodbe iz druge izdaje, čeprav ponekod omiljene.

IV.

Položaj Slovencev v centralizirani državi, boleča razkosanost naroda na štiri države, težak gospodarski položaj in nenačelna slovenska meščanska politika, vse to je vzbudilo v tridesetih letih veliko občutljivost za slovenska nacionalna

¹⁷ M. Mikuš: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji, Ljubljana 1965, str. 455—505; A. Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji, Ljubljana 1978, str. 95—113.

¹⁸ A. Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji, str. 92—110. J. Prunk: Pot krščanskih socialistov v OF, Ljubljana 1977, str. 166—171.

vprašanja. V publicistiki je ta tema pritegovala široko pahljačo piscev različnih svetovnonazorskih opredelitev. Nacionalna problematika je mobilizirala široke plasti in med seboj različne družbene sloje, od kmečkega prebivalstva, delavstva, inteligence, malomeščanstva pa do večine buržoazije.

Pri obnovi KPJ v začetku tridesetih let je postalo narodno vprašanje osrednje. Odnos do nacionalnega se je postopoma spreminjal v zvezi z ljudskofrontnim povezovanjem. Razreševanje nacionalnih problemov v Jugoslaviji so povezali z ugotovitvijo, da buržoazija enega naroda izkorišča poleg lastnega tudi delavski razred ostalih narodov v državi. Zato mora postati delavski razred vodilna sila v nacionalnih gibanjih. Izraz tega angažiranega odnosa KPJ do nacionalnih vprašanj je tudi formiranje nacionalnih komunističnih partij, kar je povezano z drugačnim odnosom do Jugoslavije kot državnega okvira. Prikazovati vse razvojne etape tridesetih let v odnosu do slovenskega nacionalnega vprašanja bi preseglo naš namen, zato naznačimo le poglobljene momente. V začetku je to Brodarjev (Kardelj) tekst »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje« v letu 1932, nato brošura »Boj za osvoboditev in združitvev slovenskega naroda« iz leta 1933, dalje znana Izjava Komunističnih strank Jugoslavije, Italije in Avstrije o slovenskem vprašanju naslednjega leta, sklep IV. državne konference KPJ v Ljubljani o ustanovitvi KPS decembra 1934 ter končno sama ustanovitev KPS aprila 1937 na Čebinah s sprejetjem manifesta ustanovnega kongresa KPS.¹⁹

V zvezi s tem je bilo nujno prevrednotiti narodovo preteklost in iz te nakazati izhodišča za prihodnost. Hkrati je bila preteklost ugoden teren za kritiko meščanskih strank, zlasti SLS, kar zaradi cenzurnega režima sicer ni bilo mogoče. Skupina mlajših marksističnih publicistov je v tridesetih letih uveljavila nove poglede na nekatera zgodovinska dejstva, uveljavila je historično-materialistični pristop v zgodovinopisju in zgodovinskost v obravnavanju sodobnih družbenih problemov.²⁰

Podobna ugotovitev more veljati tudi za skupine, ki se v ljudskofrontnem gibanju zблиžujejo s KPS. Povsod kritično preverjajo preteklost, lastne izvore in idejna izhodišča.

Nastanek jugoslovanske države ter vloga Slovencev pri tem je ena osrednjih tem, ki priteguje različno orientirane pisce. V ospredju je analiza vloge J. Ev.

¹⁹ Glej podrobneje v J. Pleterski: Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ—KPS, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1981, str. 309—329; J. Pleterski: Komunistična partija Jugoslavije in nacionalno vprašanje v prvi jugoslovanski državi, prav tam, str. 330—339.

²⁰ I. Brodar (E. Kardelj): Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje, Književnost 1932—1933, str. 5—9, 48—54, 73—79, 132—137, 163—168 in 236—243; isti: Popotovanje skozi čas, Ljubljana 1934; V. A. (V. Martelanc): Nekaj misli o slovenskem narodnem in slovstvenem razvoju, Sodobnost 1935, str. 502—515; isti: Slovenski politični razvoj in problem sodobne politične orientacije, Sodobnost 1937, str. 193—207, K. D. (D. Kermauner): Neobjavljena Tumova študija o našem narodnem razvoju, Sodobnost 1938, str. 195—202, 253—262; isti: Legenda o Simonu Gregorčiču in legenda o Henrikumu Tumi, Sodobnost 1939, str. 385—404, 496—500, 537—542 in 606—619; A. Javor (B. Kidrič): Evropske krize in slovenski narod, Sodobnost 1940, str. 385—390, 440—452 in 490—499; V. Vodopivec: Majniška deklaracija, Sodobnost 1937, str. 374—381 in še druge. Podrobnejšo označitev glej v J. Pleterski: Zgodovinska misel slovenskih marksistov v času Speransove knjige, ZČ XXXIII, 1979, št. 4, str. 533—544.

Kreka v jugoslovanskem zedinjenju in tudi njegovega delovanja na ostalih področjih. Za Kreka, utemeljitelja, osnovatelja in idejnega vodjo Jugoslovanske strokovne zveze se zanimajo krščanski socialisti.²¹

V.

V svojem pisanju se Kardelj najprej vpraša o družbenem izvoru in podlagi krščanskosocialnega gibanja.

... Rasel je (Krek, op. p.) iz najnižjih plasti slovenskega kmečkega in proletarskega ljudstva, zato je bil njegov boj usmerjen v prvi vrsti proti tistim meščanskim in veleposestniškim vrhovom, ...

... To gibanje je raslo iz najnižjih plasti slovenskega kmečkega ljudstva. Te so se dan za dnem vse hitreje proletarizirale in vse glasneje izražale svoje nezadovoljstvo proti buržoazno-veleposestniškim vrhovom v obeh vladajočih strankah, ...

... die aus den niedersten Schichten des slowenischen Bauernvolkes erwachsen war. Diese proletarisierten Schichten bekundeten immer lauter ihren Unwillen über beide regierende Parteien, denn für den Großgrundbesitz, der in diesen Parteien herrschte, ...

Opazno je v drugi izdaji in kasneje diferenciran socialni izvor privržencev krščanskosocialnega gibanja. Poudarjen je kmečki družbeni substrat gibanja, delavski pa le, kolikor raste iz sproletariziranih kmečkih množic. Nastanek gibanja je bil mogoč prav zaradi propadanja malega in srednjega kmeta in s tem povezanega razpada tradicionalne vaške strukture. Na to je pokazal že Krek s svojim spisom Črne bukve kmetskega stanu.²²

V prvi izdaji je Kardelj pustil vnmear širši kontekst Krekove akcije, namreč prizadevanje katoliške Cerkve, da odgovori na socialne probleme, ki jih je porajal kapitalizem, in parira delavskemu političnemu organiziranju. Sprva je bilo to prizadevanje posameznikov, s papeževo okrožnico »Rerum novarum« leta 1891 pa je socialno prizadevanje cerkve dobilo splošen in obvezujoč pomen in je ta okrožnica obvezovala tudi duhovnika Kreka, ko je začel delovati med delavskimi in kmečkimi množicami. Krek se je že lahko zgledoval pri nemških in avstrijskih krščanskih socialcih, zlasti Vogelsangu, s katerimi se je seznanil v svojih dunajskih letih in na potovanju po Nemčiji.²³ S tem se Krekova vloga

²¹ R. Jurčec: Krek. Ljubljana 1935; I. Grahor: Dr. Janez Evangelist Krek, Beseda o sodobnih vprašanjih III, 1934, str. 25—27, 52—55, 73—77, 105—110, 121—127 in 140—145; isti: Odgovor g. Josipu Gostinčarju, Krekovemu sodelavcu, Beseda o sodobnih vprašanjih 1934, str. 112; I. Dolenc: Kulise okoli Kreka in njegov kult, Beseda o sodobnih vprašanjih III 1934, str. 172—179; J. Vilfan: R. Jurčec: Krek, Sodobnost 1936, str. 236—239.

²² J. Sovran (J. Ev. Krek): Črne bukve kmetskega stanu, Ljubljana 1895; izhajalo tudi v Slovencu XXIII, 1895, št. 161, 17. 7. 1895 — št. 232, 9. 10. 1895.

relativizira v tem smislu, da je, ustrezno slovenskim razmeram, presadil na domača tla ideje modernejše katoliške doktrine.

Še ostreje je Kardelj popravil svojo oceno namena in cilja Krekove akcije na vasi in med delavstvom.

S svojo gospodarsko in združniško akcijo je poskušal iztrgati kmečke množice iz rok oderuhov, bank in špekulantov, kar se mu je v nekaterih pogledih tudi posrečilo.

V strahu, da te tedence ne bi velikega dela kmečkih množic in hitro naraščajočega delavstva odvedle v socialno-demokratsko gibanje, so se vrhovi katoliške cerkve in klerikalne stranke morali sprijazniti z naraščanjem moči in vpliva krščansko-socialistične frakcije v klerikalni stranki. To jim je bilo storiti tem lažje, ker je bil voditelj in ideolog tega gibanja, dr. Janez Krek prav toliko demokrat, da je znal obdržati in razvijati kontakt s pauperiziranimi ljudskimi množicami, in prav toliko katoliški duhovnik, da je poznal meje, do katerih sme iti v svojem demokratizmu.

Aus Angst davor, daß diese Tendenzen einen großen Teil der Bauernmassen und der schnell anwachsenden Arbeiterschaft zur sozialdemokratischen Bewegung führen könnten, mußten sich die Spitzen der katholischen Kirche und der klerikaln Partei mit den wachsenden Einflüssen der christlichsozialen Fraktion in dieser Partei abfinden. Das fiel ihnen um so leichter, als der Führer und Ideologe dieser Bewegung, Janez Krek, so weit Demokrat war, daß er mit den verarmten Volksmassen Kontakt aufzunehmen und zu entwickeln verstand, und so weit katholischer Priester, um die Grenzen zu kennen, die seinem Demokratismus gesetzt waren.

Tezi v prvi in v poznejših izdajah sta si torej v nasprotju. Po prvi je bil Krek tisti subjekt, ki je gibanje spodbudil in ga vodil, po drugi pa je le ustrezno odgovarjal na težnje kmečkih in delavskih množic na eni in katoliške cerkve s katoliško stranko na drugi strani. S tem je poudarjen širši družbenopolitični kontekst Krekovega delovanja.

²³ 1888—1892 je Krek študiral na Dunaju, 1899 potuje po Westfaliji, kjer se zanima za delovanje katoliškega »centruma«. Zlasti mu ugaja Windthorstbund, prosvetno-politična organizacija. Primerjaj tudi R. Jurčec: Krek, Ljubljana 1935, str. 52—53.

Krščanski socializem je izšel iz prizadevanj cerkve, da si utrdi svoje pozicije v kapitalističnem družbenem sistemu, zlasti v delavskem razredu, kjer se je začel kazati vpliv socialnodemokratskih strank in njihove marksistične, neregiozne ideologije. Prvenstveno je torej šlo cerkvi za ohranitev svojega občestva, seveda pa tudi za povezavo kapitalističnega sistema z verskimi načeli. Krščanski socializem je odklanjal zlorabe kapitalističnega sistema, ne pa zasebne lastnine proizvodjalnih sredstev in s tem povezanega izkoriščanja delavstva. Odklanjal pa je tudi razredno delavsko gibanje, seveda predvsem marksistično (socialdemokratsko) različico. V avstrijskem primeru se je krščanski socializem vezal z antisemitizmom. Nasproti liberalni svobodni produkciji je zahteval večjo vlogo države v gospodarskem življenju in zaščito kmečkega sloja, pri čemer je najbrž odločal tudi strah pred prehitro rastjo proletariata.²⁴

Krekova opredelitev krščanskega socializma:

- »1. Krščanski socializem je najprej krščanski ...
2. Krščanski socializem je demokratičen v tem pomenu, da upa od ljudstva zmage ...
3. Krščanski socializem se bori za politično samostojnost upravičenih, zlasti delovnih stanov ...
4. Krščanski socializem zahteva končno tudi gospodarsko samostojnost delovnih stanov ...«²⁵

nam dopušča sklepanje, da se je Krek zavzemal za samostojno politično organizacijo krščanskosocialnih privrženecv. A vendar le v programu in v perspektivi, kar nam dokazuje njegovo stališče ob sporu okoli Šušteršičeve kandidature za kmečki mandat v ljubljanski okolici v istem času. Tudi uradni program Slovenskega katoliškega delavskega društva Socialni načrt slovenskih delavskih stanov, ki je nastal leto prej, je pustil vprašanje samostojne politične stranke ob strani, čeprav poudarja potrebo političnega in kulturnoprosvetnega organiziranja.²⁶ Z vprašanjem, zakaj se krščansko socialno gibanje ni izoblikovalo v samostojno politično stranko, se bomo ukvarjali še v nadaljevanju razprave. V naslednjih letih je Krek jasno povedal, da ni za samostojno politično stranko krščanskih socialcev.²⁷

S tem ko je krščanskosocialno gibanje ostalo v okviru stranke, zaenkrat še v svoji posebni organizaciji Slovenski krščansko-socialni delavski zvezi, je bilo v svojih ciljnih bistveno omejeno, omejilo se je na doseženo širino in kvaliteto delovanja. Ponoven vzpon je doživelo šele, ko je preneslo težišče delovanja na strokovno raven — v konkreten boj za izboljšanje položaja delavstva v posameznih obratih.

²⁴ Primerjaj tudi J. Pleterski: Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894—1904, ZČ XXXI, 1977, št. 1—2, str. 15—17.

²⁵ Glasnik III, 1896, J. Ev. Krek: Izbrani spisi II/2, str. 389.

²⁶ Podrobneje J. Pleterski: Vprašanje nacionalne in socialne revolucionarnosti v letih 1896—1918, Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem, Ljubljana 1973, str. 41—42; isti: Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894—1904, ZČ XXXI, 1977, št. 1—2, str. 18; Socialni načrt slovenskih delavskih stanov, Slovenec XXIII, 1895, št. 233—235, 10.—12. 10. 1895.

²⁷ »Krščansko socialno gibanje se ne dá ločiti od drugega krščanskega javnega življenja. To gibanje ne ustvarja kake nove stranke, marveč samo pod krščanskim praporom povdarja v prvi vrsti socialne zahteve.« J. Ev. Krek: Socializem, Ljubljana 1901, str. 591.

VI.

Krekova dejavnost med kmečkim prebivalstvom je veliko pomembnejša in po rezultatih uspešnejša. Na gospodarskem področju je razvil zadružno organizacijo. Zadružništvo je bilo na slovenskih tleh že znano, vendar mu je dal Krek s sodelavci nove oblike in vsebino.

Krekovo zadružništvo pa je šlo nasprotno za tem, da bi iztrgalo kmeta iz rok slovenske buržoazije in ga osamosvojilo.

Iztrgati kmeta iz rok oderuhov, bank in špekulantov ter ga osvoboditi pritiska tako nemške kakor slovenske liberalne buržoazije — to je bil program Krekove akcije.

Den Bauern aus den Händen der Wucherer, der Banken und der Spekulanten zu reißen und ihn vom Druck sowohl der deutschen als auch der slowenischen Bourgeoisie zu befreien — das was sein Programm.

Zadrugam je bila namenjena vloga, da obrzdajo razkrojevalni vpliv kapitalistične produkcije na tradicionalno kmečko srenjo z medsebojno pomočjo, cenejšim kreditom, skupno prodajo na trg, ohranjanjem posestne strukture. Krekov ideal je bila obvezna zadružna organizacija s podporo države, ki bi zajela ves kmečki sloj. Poleg tega je izpostavil še potrebo stalnih »kmečkih domov«, torej družinskih posestev in pa sanacijo kmečkih dolgov.²⁸

Kardeljeva ocena Krekovih intencij je v vseh izdajah v osnovi enaka, vendar pa v povojnih predelavah teksta izvzame klerikalno buržoazijo, ki je objektivno največ pridobila s široko organizirano, a centralizirano zadružno mrežo — namreč potreben kapital za svoje vključevanje v produkcijo. To je spoznal tudi Krek sam v zadnjih letih pred smrtjo, da zadružništvo pluje v smer, ki si je ni zastavil on, temveč strankarski vrh in buržoazija okoli njega. Vendar je zadružna organizacija dosegla velik obseg in je bila v stalnem napredovanju, posebej, ko je Krek lahko uveljavil vsaj nekatere ugodnosti za zadružno organizacijo po zmagi SLS leta 1908 v kranjskem deželnem zboru.²⁹

Kardelj ugotovi, da je bil Krekov načrt nerealen in zato neuresničljiv, nato pa nadaljuje:

... razodeva pa demokratično vsebino kmečko-proletarskega krščansko socialnega gibanja.

... pač pa je imel dve posledici. Prvič je ta akcija močno pospešila proces definitivnega »buržoaziranja«

... aber seine Aktion zog zwei Folgen nach sich. Erstens trieb sie den Prozeß der endgültigen

²⁸ Slovenec XXIII, 1895, št. 1., 2. 1. 1895, Raiffeisenove posojilnice; št. 233—235, 10.—12. 10. 1895, Socialni načrt slovenskih delavskih stanov.

²⁹ A. Prepeluh: Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938, str. 47—48; J. Prunk: Škof Jeglič — politik, I. del, Kronika XIX, 1971, št. 1, str. 31, 32—33, 35, 37—38; D. Guštin: Odnos deželnozborske večine SLS do pglavitnih gospodarskih vprašanj Kranjske v letih 1908—1914, Kronika XXXI, 1983, št. 1, str. 45—46.

klerikalne stranke...
 Drugič pa je ta akcija
 usmerila močno
 revolucionarno-
 demokratično vrenje
 v proletariziranih
 kmečkih množicah
 v smeri borbe za drobne
 socialne reforme in
 zadružniško samozaščito,
 s čimer je temeljito
 otopila politično
 ostrino množičnega
 pritiska.

Verbürgerlichung der
 klerikalen Partei
 voran, weil sie ihr eine
 stärkere wirtschaftliche
 Basis verlieh und ihr
 eine neue bürgeliche
 Schichte eingliederte;
 die Differenzen
 zwischen ihr und der
 liberalen Partei
 schrumpften noch mehr
 zusammen. Zweitens
 aber leitete diese
 Aktion die revolutionär-
 demokratische Gärung
 in den
 verproletarisierten
 Bauernmassen auf das
 Gleis kleiner sozialer
 Reformkämpfe und des
 genossenschaftlichen
 Selbstschutzes über.

Medtem ko je v prvi izdaji poudarjena ob siceršnji neuspešnosti prav demokratičnost gibanja, pa je v vseh naslednjih poudarek na objektivnih rezultatih zadružnega gibanja. V političnem smislu so bili rezultati negativni zaradi povezovanja z reakcionarnimi družbenimi silami, kakor je bilo sicer zadružništvo mišljeno iskreno in dobronamerno. Misel, da povezovanje zahtev množic s konservativnimi in reakcionarnimi silami vodi v negativno smer, je svojevrstni »ceterum censeo« tega velikega Kardeljevega teksta. Zadružništvo je vodilo nakopičeno revolucionarno energijo množic v reformizem, po drugi strani pa je ločevalo kmečke množice od delavstva. Hkrati ta proces kaže na šibkost tistih političnih sil (konkretno socialne demokracije), ki bi postavljale revolucionarno rešitev kmečkega vprašanja. Sama JSDS se po obetavnem začetku vse do konca monarhije ni mogla otresti ozkega gledanja na kmeta kot ostanka preživelega družbenega reda. Tako se tudi ni povzpela do praktičnega delovanja med kmeti. Le Albin Prepeluh se je zavzemal, da se JSDS orientira v kmečko stran, saj kmet predstavlja večino slovenskega naroda in s tem večino volivcev.³⁰

Veliko bolj pa je treba upoštevati gospodarsko plat zadružnega povezovanja. V najtežjih letih slovenske agrarne produkcije, ko jo je zadel veliki val kapitalističnega gospodarstva, industrije in veleagrara, ob hkratni agrarni pre-

³⁰ A. Prepeluh: Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938, str. 29—30 in D. Kermauner: Albin Prepeluh-Abditus, njegov idejni razvoj in delo, str. 299—300, 363—421. Edino širšo kandidaturo med kmečkim prebivalstvom v okviru JSDS je začel dr. Dermota na Gorenjskem ob volitvah v državni zbor 1907 in 1911. Obakrat ni bil izvoljen, a je viden vzpon glasov zanj (791 : 1510, 14 % : 20 % oddanih glasov).

naseljenosti, je zadrušništvo zmoglo vsaj upočasniti razpad v samozadostnost usmerjene kmečke proizvodnje, hkrati pa je kmetovo proizvodnjo tudi posodobilo (kredit, proizvodnja za trg, naprednejše metode obdelovanja zemlje, organizirana prodaja). Če zadružne akcije ne bi bilo, bi bil propad slovenskega kmeta konec 19. stoletja še širši in intenzivnejši, kot posledica pa močnejše izseljevanje in proletarizacija, s tem pa bi močno oslabil substrat slovenske narodne politike, ki so ga tvorili spricho svoje absolutne večine in gospodarske neodvisnosti kmetje. Postavlja se daljnosežno vprašanje, kako bi se v tem primeru iztekla za Slovence leta, ko se je bilo potrebno boriti za novo državno priпадnost.

VII.

Izvirna Krekova zasluga je, da je povezal svoje ožje politično delovanje s socialnimi prizadevanji za izboljšanje položaja kmečkih in delavskih množic. S tem je dobil morda sploh prvi v slovenski politiki tisto prodornost med širokimi ljudskimi sloji, ki je potrebna v parlamentarnem sistemu. V svoja prizadevanja za nacionalno enakopravnost in samosvojitve je uvedel zahtevo po demokraciji, s čimer je mobiliziral do tedaj neprebujeno narodno zavest kmeta, ki je bil do takrat bodisi indiferenten do vsake, tudi nacionalne politike, bodisi sploh ni mogel sodelovati v političnem življenju. Zato lahko razumemo Krekovo stalno prizadevanje za samoorganizacijo kmečkega ljudstva na eni strani in za splošno, če že ne enako volilno pravico na drugi strani.

Krščanskosocialno gibanje J. Ev. Kreka je povezovalo svoj boj za socialno razbremenitev ljudstva z nacionalnim bojem, ta pa je uspeval le ob prizadevanju za čim širšo demokratizacijo, za sodelovanje širokih množic v politiki. Te temeljne ocene se drži Kardelj v vseh izdajah teksta, le da v poznejših izdajah relativizira pojem »socialna razbremenitev«.

Vse od taborske dobe dalje so slovenski politiki obeh smeri oziroma strank transformirali program Zedinjene Slovenije v boj za narodno enakopravnost v nejasno določenih mejah. Svojo politiko so krojili prvenstveno s stališča razrednih koristi, zato so odklanjali demokratizacijo političnega življenja in niso mogli, niti želeli pritegniti slovenskih množic v politiko.

Zato tudi niso mogli
aktivizirati kmečkih
množic za svojo politiko.

Vendar so se v času,
o katerem govorimo,
socialna nasprotja, ki jih
je prinašal s seboj
kapitalizem, že tako
zaostrila,
da narodna politika,
zasnovana prvenstveno
na tej buržoazni
tendenci — se pravi bolj
ali manj v okviru znane
krilatice »svoji
z svojim« — ne le ni bila
sposobna mobilizirati

širokih delovnih množic
v mestih in na vasi,
marveč je prihajala
vse ostreje v nasprotje
z elementarnimi
ekonomskimi
in socialnimi interesi
teh množic... V takih
pogojih je kriza
obeh meščanskih strank
postala neogibna
in problem njihove
pomladitve vse bolj
pereč. V klerikalni
stranki je — objektivno
vzeto — v tem pogledu
odločilno vlogo imel
prav Krek s svojo
politično filozofijo.

Medtem ko se Kardelj v prvi izdaji zadovolji s konstatacijo inertnosti slovenske meščanske politike, pa v poznejših izdajah koncizno opredeli krizno obdobje obeh strank, ko prideta zaradi zaostale politične filozofije v položaj, ko morata reševati svoj obstoj.

Proces pomladitve je skupen za obe slovenski meščanski stranki. V liberalni stranki, NNS, se ta proces kaže kot spopad treh struj; starinov, ki stranko vodijo (Hribar, Tavčar), mladinov, ki se nekaj časa udeležujejo na združenem področju (Žerjav, Kramar) in najmlajših, ki so izšli iz meščanskega radikalizma in Omladine, del teh je ostal zunaj stranke, nekaj pa jih je celo našlo pot v socialno demokracijo. Ta proces je seveda najbolj viden na Kranjskem, v ostalih deželah, kjer živijo Slovenci, pa je obarvan s posebnimi položaji v deželah.³¹

V KNS in poznejši VSLS je ta proces bolj zapleten zaradi različnih socialnih slojev, ki so vanjo vključeni. Staro, konservativno jedro, ki je imelo večino vodilnih položajev, se je le postopoma umikalo, prek sicer mlajšega Šušteršiča pa je vpliv te struje v desetletju pred svetovno vojno celo porasel. Socialna podlaga te skupine je bil del duhovščine, večjih posestnikov in buržoazije, ki se je zaredila v stranki; njena moč ni bila toliko v množici kot skupini »pomembnih ljudi«. Druga temeljna struja je krščanskosocialna, v njej je izstopal J. Ev. Krek. V kmečkih in delu delavskih slojev je imela velik vpliv. S svojim delom med ljudstvom je omogočila postopno popolno prevlado KNS oziroma VSLS v slovenskem političnem življenju, zato je tudi konservativna struja sprejela nekatere njene zamisli. Poudariti je potrebno, da je bila duhovščina spričo

* V nemški izdaji je ta del teksta izpuščen.

³¹ F. Gestrin — V. Melik: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918, Ljubljana 1966, str. 285—290.

svoje vključenosti v stranko, a hkratne podrejenosti cerkveni disciplini nekakšna »stranka v stranki«, kar je zlasti vidno v delovanju vrha ljubljanske škofije.³²

Vprašanje »pomladitve« obeh meščanskih strank je bilo vprašanje, kako uskladiti zahteve množic s stališči — v veliki meri elitističnimi in nedemokratskimi — vrhnjih struktur političnih strank. Dokončna prevlada sodobnejših političnih konceptov v obeh strankah je izšla iz vprašanja slovenske nacionalne opredelitve v boju za jugoslovansko koncepcijo reševanja slovenskega narodnega vprašanja.

Sprejemljiv kompromis je pripravilo krščanskosocialno gibanje, a s tem je izgubilo lastno identiteto.

Življenje je pokazalo, da je bil Krek sicer iskren ljudski tribun, toda ne preveč daljnoviden politični ideolog.

Toda prav tu je duhovnik Krek z vsem tistim, kar se je obešalo nanj in kar ga je povezovalo z vladajočimi družbenimi faktorji ne glede na njegovo subjektivno hotenje, odigral negativno, da celo reakcionarno vlogo. Krek je postal trenutni tribun stihijskega, na pol zavednega socialnega gibanja idejno zaostalih množic ter izraz njihovega nezadovoljstva, toda njegove idejne in politične koncepcije so mu preprečevale, da bi akcijo naslonil na odločujoče progresivne socialne sile.

Aber eben hier spielte der Geistliche Krek mit all dem, was ihn mit den herrschenden gesellschaftlichen Faktoren (unabhängig von seinem subjektiven Willen) verband, eine negative, ja sogar reaktionäre Rolle. Krek war der Tribun einer planlosen Bewegung rückständiger Massen. Seine ideologischen und politischen Konzeptionen hinderten ihn daran, diese Bewegung auf die entscheidenden progressiven sozialen Kräfte zu stützen.

Tudi na tem mestu je Kardelj zaostрил oceno krščansko-socialne akcije in Kreka samega. Če je v prvi izdaji Krekovi akciji pripisoval zlasti pomanjkljiv pogled na politično perspektivo, ki jo bo imela akcija, pa ji je v povojnih predelavah pripisal reakcionarno vlogo, ker je preprečila zaostritev razrednih nasprotij v slovenskem narodu. Že površna razčlenitev tedanje slovenske družbe nam pokaže, da je bil delavski razred preveč šibak, njegova politična organizacija pa še šibkejša, da bi mogel odločilno vplivati na družbene razmere. Vprašanje je, ali so res le razmere, v katerih je deloval, Kreku preprečile,

³² J. Prunk: Škof Jeglič — politik, I. del, Kronika XIX, 1971, št. 1, str. 30—42; J. Pleterski: Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894—1904, ZČ XXXI, 1977, št. 1—2, str. 14—22.

da bi svoje gibanje radikaliziral, torej je vprašanje, kakšni so bili Krekovi cilji v političnem delovanju. V tedanjih razmerah bi bila njegova naslonitev na socialno demokracijo mogoča le, v kolikor bi se negiral kot duhovnik, kar pa bi njegovo nadaljnje politično delovanje bistveno otežilo.

O Krekovem nacionalnem programu je Kardelj povedal pravzaprav malo in ga je obravnaval le v zvezi s situacijo v monarhiji v zadnjem desetletju obstoja. Ocenjuje, da se ne ločuje od ostale meščanske politike, ki ji je šlo za narodno avtonomijo v okviru Avstrije. Za avstrijski okvir so se odločali iz strahu pred nemškim imperializmom in iz gospodarskih razlogov, v tem okviru pa so se zamisli gibale od federalne republike do preurejene monarhije.³³

Vendar pa je Krek vnesel v obravnavo slovenskega nacionalnega programa nove elemente in poudarke. Trialistični program je nastal konec 19. stoletja v zvezi s konceptom hrvaškega državnega prava. Krek je povzel ta program in v njegov okvir vključil še Slovence, po aneksiji leta 1908 pa tudi Bosno in Hercegovino. S tem je dobil trialistični načrt nove razsežnosti, saj je razbijal obstoječo mejo med obema polovicama monarhije. V kolikor je imel trialistični koncept kakršnekoli simpatije v avstrijskih vladajočih krogih, jih je imel le do tedaj, dokler je služil kot orožje zoper ogrsko polovico monarhije, boljše zoper Madžare, docela pa jih je izgubil, ko je posegel na avstrijsko polovico monarhije, ko je torej vključeval tudi Istro, Dalmacijo in zlasti Slovence. Krekova zamisel povezovanja s Hrvati je ščasoma doživljala izpopolnitve in tudi spremembe, bil pa je edini, ki je programska izhodišča prenesel v praktično, dnevno politiko. Hkrati je Krek posredno in neposredno apeliral na avstrijske vladajoče kroge, da omogočijo posebno politično enoto za Južne Slované v monarhiji, ker se bodo s tem rešili nevarnosti širjenja velikosrbske ideje.

Med vodilnimi slovenskimi politikami je bil Krek prvi, ki je začel presegati avstrijski okvir trialističnega programa, sprva, 1916 le intimno, pred smrtjo pa se je njegova usmeritev nakazala že v javnem delovanju. Šele takrat je presegel stališče hrvaškega državnega prava kot pravne argumentacije in se postavil na narodnostno načelo pri argumentiranju državne skupnosti južnoslovenskih narodov; začel je torej sprejemati načelo samoodločbe narodov. Smrt ga je prekinila, preden se je mogla ta preobrazba do konca izraziti, slovenska meščanska politika pa je z njim izgubila nacionalno najradikalnejšega politika.³⁴

Na Krekovo politično naziranje moramo gledati razvojno. V zadnjih letih življenja je pod vplivom spora v stranki tudi sam uvidel napake v realizaciji politične organizacije delavstva in združništva, kar ilustrirajo nekatere ohranjene izjave, vendar se s tem ni spremenilo obstoječe razmerje moči.³⁵

³³ J. Pleterski: Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, ZČ XXII, 1968, št. 3—4, str. 169—171; W. Lukan: Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, št. 1—2, str. 25—53.

³⁴ W. Lukan: Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, št. 1—2, str. 25—53; J. Pleterski: Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, ZČ XXII, 1968, št. 3—4, str. 171—182; isti: Zveza vseslovenske ljudske stranke in hrvatske stranke prava v letih 1911—1913, ZČ XXXIV, 1980, št. 1—2, str. 5—75; R. Jurčec, Krek, Ljubljana 1985, str. 71—84.

³⁵ A. Prepeluh: Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938, str. 48, Nekaj spominov na dr. Janeza Ev. Kreka; I. Grahor: Dr. Janez Evangelist Krek, Beseda o sodobnih vprašanjih III, 1934, str. 54.

Politična situacija v času svetovne vojne je sicer terjala razčiščevanja, saj se je postavljalo vprašanje strategije stranke v novih razmerah. Hkrati pa so zunanje okoliščine (boj za obliko združitve v novo državo, vprašanja Primorske, Koroške in Prekmurja) terjale monolitnost notranje razcepljene stranke. Krščansko-socialno krilo je omogočilo stranki konsolidacijo, tako da je zmogla prehod v novo državo, po izločitvi Šušteršičevega krila, kot vodilna slovenska stranka, čeprav je sicer izgubila absolutno večino, ko je viharni vojni in prvi povojni čas radikaliziral zahteve slovenskih množic.

VIII.

Krščankosocialna struja je imela vse preddispozicije, da se razvije v samostojno stranko. Imela je jasno razredno osnovo (proletariat, kmečki proletariat), imela je program (Socialni načrt slovenskih delavskih strank) in tudi spsobne voditelje, ki pa so bili večinoma duhovniki in tako vezani na cerkveno disciplino. Cerkev pa ni mogla dopustiti, da bi se drobile politične sile, ki so bile potrebne v boju proti liberalcem, socialdemokratom, pa tudi nemškemu liberalizmu. Po Kardeljevem mnenju se je Krek zavedal potencialnih nevarnosti, ki jih je tako stanje porajalo, namreč dvojnosti družbenega jedra stranke in razkoraka med uporabo demokratičnih načinov pridobivanja privržencev in pozicijo, v kateri so ti ostajali.

Toda vsaj na zunaj je bila celotnost katoliškega tabora ohranjena; dasi je bilo jasno, da bo prej ali slej moralo priti do razcepa.

Ni važno koliko so vse te Krekove izjave bile iskrene in koliko izraz političnega oportunitizma in demagogije.

Vsekakor pa dokazujejo, da je bil notranji demokratični in socialni pritisk množic na vodilne vrhove krščankosocialističnega gibanja zelo močan in da je gnal klerikalno stranko v razcep. In vendar je bila vsaj na zunaj celotnost katoliškega tabora ohranjena.

Nach außen hin blieb die Einheit des katholischen Lagers erhalten.

Tako se je razcep v VSLŠ zavlekel v vojni čas, ko se je postavilo vprašanje državne opredelitve slovenskega naroda. V takih razmerah se razcep ni mogel izvršiti kot odcep krščankosocialnega krila, temveč kot prelom demokratičnega, jugoslovansko usmerjenega krila s konservativnim, avstrijsko usmerjenim. Zmagala je torej demokratična smer, ki jo je poosebljal novi »narodni voditelj« Koro-

šec.³⁶ Tako so odločali, pravi Kardelj, vse do končnega razcepa predstavniki Šušteršičevega krila, med običajnimi strankinimi pripadniki pa je prevladovalo demokratično Krekovo krilo.

Kaj bi moral storiti Krek?

»Če je dr. Krek hotel izvesti svoj demokratični program, tedaj bi se z demokratičnim krilom moral odcepiti od reakcionarnih vrhov in se približati delavstvu.«³⁷

Iz te sodbe, ki jo zasledimo nespremenjeno v vseh izdajah Razvoja slovenskega narodnega vprašanja, se da razbrati zamisel ljudske fronte, prenešene v tedanjo politično situacijo. Kardelj sodi, da bi ta zveza kmečkih in delavskih mas edina mogla spremeniti slovensko politiko v »prevratnih dneh« in pri ustvarjanju nove države. Vprašati pa se moramo, ali bi taka zveza doprinesla k revolucionarnemu reševanju slovenskega narodnega vprašanja. Ne eden ne drugi politični predstavnik teh množic, JSDS in krščansko socialna struja, nista bila v svojih nacionalnih programih revolucionarna, sama radikalnost množic, ki jih je pretresel vojni čas, in odmevi obeh revolucij v Rusiji, pa ne bi zadostovala. Izkušnje poznejših tovrstnih povezovanj delovnih množic nam kažejo, da so bile le-te uspešne tam, kjer so jih vodile res napredne sile.

V primeru nastanka kmečko-delavske koalicije bi potekal prehod Slovencev v novo državo iz drugačnih izhodišč. A vendar tudi taka predpostavka odpira niz drugih vprašanj, namreč ali bi se druge meščanske stranke vezale s tako prevladujočo delavsko-kmečko stranko in ali bi jo Srbija sploh sprejela za partnerja.

Razmišljanja o taki varianti pa so le ugibanja, kajti krščanskosocialna skupina, ki je imela za sabo velik del slovenskih nižjih slojev, take povezave ni bila zmožna.

Kakor socialni demokrati je torej tudi Krek načelno odklanjal vsako *revolucionarno* reševanje narodnega vprašanja. S tem je zaprl pot svoji lastni demokratični politiki in ni mogel ubrati prav nobene druge poti, kakor tisto, po kateri so hodili že pred njim konservativni in liberalni prvaki.

Seveda je tudi Krek — dosledneje kot socialni demokrati — načelno odklanjal vsako *revolucionarno reševanje* narodnega vprašanja. S tem je zaprl pot vsaki radikalnejši demokratični politiki in ni mogel ubrati prav nobene poti kakor tisto, po kateri so hodili že pred njim konservativni in liberalni prvaki.

Natürlich lehnte Krek eine revolutionäre Lösung der nationalen Frage prinzipiell ab. Damit verschloß er jeder radikaleren demokratischen Politik den Weg und konnte gar keinen anderen Weg einschlagen als jenen, den schon vor ihm die konservativen und liberalen Führer gegangen waren.

V tej točki je Kardelj ostreje ločil idejna izhodišča socialne demokracije in krščanskosocialne skupine, za kar ni vzrok le zaostrena presoja vloge krščan-

³⁶ Primerjaj podrobno v J. Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Ljubljana 1971, str. 56—59, 64—75.

³⁷ Sperans: Razvoj, str. 191—192.

skosocialne skupine, temveč tudi v pravičnejši oceni socialne demokracije v povojnih predelavah teksta.³⁸ Krekovo odklanjanje vsake revolucionarne spremembe izhaja iz načel krščansko-socialne doktrine, ki odklanja razredno osnovo konfliktnega stanja v družbi. To sicer ne izključuje včasih bojevitega prizadevanja za delavske pravice (stavkel), vendar v okviru boja za delavskemu stanu primeren položaj v družbi in pravično plačilo za delo. Mesto delavskega stanu pa je visoko, takoj za upravljalci družbe, na kar kaže tudi geslo skupine: »Delu čast, delu slava!«

IX.

Krščanskosocialno gibanje, pravi Kardelj v vseh izdajah svojega dela, je eno od obeh demokratičnih struj v slovenski politični strukturi obdobja do konca avstroogrške monarhije. Pri obeh, krščanskosocialni skupini in socialni demokraciji, pa se javljata tudi pomanjkanje jasne perspektive in revolucionarnosti, kar je povzročilo, da je zavladata v prelomnem obdobju slovenske politike improvizacija; slovenski narod ni dosegel niti ozemeljske celovitosti v okviru ene države, niti svoje nacionalne samostojnosti.

Dasi je imela
marsikatera posamezna
Krekova
ideja *naravnost*
revolucionarni značaj,
vendarle *v celoti*
ni izstopil iz struge tiste
katoliške politike, ki se
je oklepala
habsburške monarhije.

Dasi je marsikatera
posamezna Krekova
ideja imela *progresiven*
značaj, vendarle
v osnovi ni izstopil
iz struge tiste katoliške
politike, ki se je
oklepala obstoječega
sistema in celo
habsburške monarhije.

Trotz manchmal
progressiver Ideen
überschritt er im
Grunde nicht den
Rahmen jener
katholischen
Politik, die sich an das
bestehende soziale
System und sogar an die
Habsburgermonarchie
klammerte.

Ocena najboljših Krekovih političnih dejanj se je torej relativizirala in objektivizirala. O revolucionarnosti Kreka in krščanskosocialne skupine res ni mogoče govoriti, čeprav so Kreka politični nasprotniki obkladali z vzdevki »rdeči socialist v črnji suknji«.³⁹ Revolucionarne so bile njegove ideje le v očeh liberalnih in konservativnih nasprotnikov krščanskosocialne doktrine.

Drugi del ocene, koliko Krek nadaljuje tradicionalno politiko katoliške stranke na Slovenskem postavlja vprašanja celote in osnove. Po prvi, predvojni izdaji, je Krek prebijal okvire dotedanje slovenske politike, po povojnih izdajah pa so posebnosti njegove politične linije brez večjega pomena za osnovno politično usmeritev. Povojna ocena je s tem v nasprotju z ohranjeno označbo Krekove krščanskosocialne politike, po kateri je vnesla v slovensko meščansko politiko več bistvenih elementov — demokratičnost v političnem delu, povezava socialnega programa z nacionalnim, povezava s hrvatskimi silami

³⁸ V luči političnega boja komunistov s socialdemokrati oziroma socialisti je prikazana JSDS v precej temni luči, čeprav je pomenila ob vseh svojih slabostih najnaprednejšo politično stranko v slovenskem prostoru pred I. svetovno vojno.

³⁹ Slovenski narod, XXX, 1897, št. 38, 17. 2. 1897.

v okviru trialističnega programa. Res pa je, da je Krek sprejemal habsburško monarhijo kot danost vse do zadnjih mesecev življenja.⁴⁰

Poimenovanje samega gibanja je v vseh primerjanih izdajah Razvoja slovenskega narodnega vprašanja enako; Kardelj uporablja termin »krščansko-socialno gibanje«, resda v povojnih izdajah dosledneje. Medtem ko v prvi izdaji uporabi ta termin dvakrat, druge krati pa ga uporablja opisno (dr. Krek, Krekovo združniško gibanje, Krekovo narodnoosvobodilno prizadevanje, Krekov demokratični program, demokratično krilo), pa je v povojnih izdajah termin krščansko-socialen večkrat uporabljen. Loči pa pisec tudi termin »krščansko socialističen«, ki ga uporabi za oznako samostojne politične skupine, v kolikor bi se kot taka izločila in ohranila svoje delavsko jedro, v drugem primeru pa za splošno označitev slovenskega krščanskosocialnega gibanja nasproti nemškemu.

Gibanje samo se je v začetku označevalo kot krščansko-socialistično; vendar kaže, da je hkrati z odpovedjo lastni politični organizaciji izginila tudi ta označba in se uveljavi označba krščanskosocialno.⁴¹ To oznako uporablja tudi naša zgodovinopisna literatura.⁴²

Tekst prve izdaje se v večji meri posveča pojasnjevanju Krekovega osebnega položaja v krščanskosocialnem gibanju, v povojnih pa Kardelj izdatneje ločuje med Krekom samim in gibanjem. Misel »V vsej politični delavnosti dr. Kreka sploh, a na področju narodnega vprašanja še posebej, lahko opazimo neko značilno omahovanje med reakcionarnimi vrhovi in demokratičnimi množicami, ki je paraliziralo vsako uspešno akcijo. Krek je gradil *moralno* stavbo, ki se mu je sproti podirala, ker je bila zidana na reakcionarnem *realnem* temelju.«⁴³ ni v skladu s temeljno tezo, ki jo o Kreku postavlja Jurčec, namreč da gre pri Kreku za osebno tragedijo, ki izhaja iz protislovnosti med lastnimi političnimi hotenji in okoljem, v katerem deluje.⁴⁴ Takega mnenja pa ni bil Vilfan v svoji oceni Jurčecove knjige, saj zanj iz omenjenega protislovja izvirajoče osebne tragedije ni, kajti Krek je pač deloval s temeljnim namenom, da pridobi stranki, katere član

⁴⁰ W. Lukan: Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII, 1982, št. 1—2, str. 50; o vprašanju tradicionalnosti Krekove politike glej tudi J. Vilfan: R. Jurčec, Krek, Sodobnost 1936, str. 239.

⁴¹ J. Pleterski: Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894—1904, ZČ XXXI, 1977, št. 1—2, str. 16.

⁴² Ibidem, str. 15—16; F. Gestrin — V. Melik: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918, Ljubljana 1966, str. 275—285; R. Jurčec, Krek, str. 111—127 nedosledno uporablja izraze krščanskosocialen in krščanskosocialističen; J. Šavora: Krščansko socialistično gibanje na Slovenskem do osvoboditve, Nova pot X, 1958, št. 10—12, str. 466—484 dosledno uporablja oznako krščanskosocialističen. J. Prunk: Pot krščanskih socialistov v OF slovenskega naroda, str. 7—61, uporablja naziv krščanskosocialni. V primerjalni študiji o evropskem krščanskem socializmu med vojnama prezentira prehod krščanskosocialne doktrine in krščanskega radikalizma v krščanski socializem. Temeljno izhodišče za razlikovanje med krščansko-socialno doktrino in krščanskim socializmom mora biti odnos do družbenega reda; krščanskosocialna doktrina ostaja v mejah — tako ali drugače — reformiranega kapitalističnega družbenega reda, medtem ko se krščanski socializem opredeljuje za socializem, torej spremembo družbenega reda. Iz navedenega je jasno, da je mogoče Kreka in vso krščanskosocialno akcijo na Slovenskem označevati kot krščanske socialce vse do preloma v tridesetih letih našega stoletja.

⁴³ Sperans: Razvoj, str. 192.

⁴⁴ R. Jurčec: Krek, str. 11—12.

in aktivist je bil, čim močnejše pozicije med slovenskim ljudstvom.⁴⁵ V povojnih predelavah teksta se je Kardelj omejil na analizo objektivnih meja Krekove politične doktrine in delovanja in citirani del teksta izločil.

X.

Ugotoviti moramo, da je Kardeljeva ocena krščanskosocialnega gibanja v vseh povojnih izdajah precej bolj zaostrena, a ne dovolj vsestranska. Pri pisanju prve izdaje avtor iz političnih ozirrov ni do konca razvil kritike krščanskosocialnega gibanja na Slovenskem. Upoštevatni moramo tudi osebni razvoj avtorja kot marksističnega teoretika in splošno raven marksistične misli tedaj, končno pa tudi manjšo distanco do proučevanih pojavov. Povojne izdaje teksta so vpete v drugačno družbenopolitično prakso. Neposredni mobilizacijski smotri s poudarki o potrebi enotnosti vseh demokratičnih sil, o nujnosti povezave demokracije z naprednim družbenim ciljem, kar naj utemelji nujnost povezovanja slovenskih ljudskih množic s KPS, so izgubili aktualnost, saj je slovenski narod z uspešnim narodnoosvobodilnim bojem vzel reševanje svojega obstoja in samostojnosti v lastne roke, Osvobodilna fronta pa presegla koncepcijo ljudskofrontnega povezovanja. Kardelj je bil eden glavnih akterjev in teoretični spodbujevalec teh procesov.

Povojni predelavi besedila se odlikujeta po obširnejši in natančnejši analizi družbenih silnic tedanjega časa, postavljene pa so v širši kontekst političnih razmer v monarhiji. V tem okviru je tudi slovensko krščanskosocialno gibanje postavljeno v fronto prizadevanj katoliške cerkve za modernizacijo lastnega delovanja in prilagoditve kapitalistični družbi. Tudi avtor se zaveda vprašanj, ki jih odpirata predelavi teksta.

Prva izdaja knjige preseneča z domišljeno analizo, ki jo je v skoraj vseh postavkah potrdil tudi dejanski družbeni in nacionalni razvoj Slovencev, čeprav je bila vmes taka radikalna sprememba položaja naroda, kot jo predstavljata narodnoosvobodilni boj in socialistična revolucija. V tem prelomnem obdobju se je potrdila temeljna Kardeljeva zahteva, povezava delavstva in kmečkega sloja, širokih ljudskih množic in njihova aktivizacija v boju za nacionalne in socialne spremembe. Da je ta boj uspel, je bila potrebna avantgardna sila, ki je povezala boj za obstoj naroda z revolucionarnimi socialnimi spremembami. Ta sila je bila Komunistična partija Slovenije kot del KPJ in ta je imela v Razvoju slovenskega narodnega vprašanja dobro teoretično podlago za svoj boj.

⁴⁵ J. Vilfan: R. Jurčec: Krek, Sodobnost 1936, str 236—239.

LES APPRÉCIATIONS SUR JANEZ EVANGELIST KREK ET SUR LE SOCIALISME
CHRÉTIEN EN SLOVÉNIE JUSQU'À L'ANNÉE 1918 DANS LE LIVRE
»L'ÉVOLUTION DE LA QUESTION NATIONALE SLOVÈNE« D'EDVARD
KARDELJ (Essai d'une analyse comparative)

R é s u m é

Vu que les différences générales entre les éditions différentes de cette étude d'Edvard Kardelj sont déjà connues, on cherche à établir, dans ce traité combien et quelles différences y a-t-il entre la première, la deuxième et la troisième éditions par rapport à la traduction allemande du passage traité du texte se rapportant au mouvement de socialisme chrétien en Slovénie avant la chute de l'empire austro-hongrois ainsi qu'à l'activité politique de Janez Evangelist Krek.

Le sujet traité est parmi ceux que Kardelj, dans les rédactions du texte d'après la guerre, n'avait pas seulement élargis mais aussi réélaborés du point de vue de contenu. Une analyse du texte met en évidence quelques appréciations différentes des mêmes faits historiques mais il faut tout de même prendre en considération le fait que l'ouvrage n'a pas un caractère purement historique mais qu'il contient, aussi spécialement dans la première édition, des notes de caractère politique.

Une analyse minutieuse du texte en question prouve qu'il existe des différences essentielles, entre la première et la deuxième édition tandis que les différences sont négligeables dans la traduction allemande. En traitant l'origine sociale et les fondements du mouvement de socialisme chrétien, Kardelj limita le substrat à la population paysanne. En ce qui concerne le programme politique, dans les éditions ultérieures, on attache du poids la réponse aux tendances de la population paysanne tandis qu'en ce qui concerne les coopératives, on fait une distinction plus nette entre la bourgeoisie des deux courants orientations politiques. Le résultat final du mouvement des coopératives est souligné, c'est-à-dire, qu'il ne sert qu'à la concentration du capital de la bourgeoisie. En ce qui concerne la question de la politique nationale, Krek et le mouvement de socialisme chrétien défendaient le cadre de socialisme autrichien de manière que Kardelj reniait le caractère révolutionnaire du mouvement de socialisme chrétien et l'on s'y complètement, de joint à son opinion. On principe, le problème de la denomination de ce mouvement par les termes de chrétienté sociale ou de socialisme chrétien est déjà résolu en historiographie slovène mais on trouve toujours des inconséquences.

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA

NOV DOKUMENT K ŽELEZNIČARSKI STAVKI APRILA 1920

V prvi izišli številki »Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja« leta 1960 so bili na str. 278—282 objavljeni spomini Ivana Makuca, člana osrednjega stavkovnega komiteja slovenskih železničarjev za veliko stavko aprila 1920, napisani leta 1958. K spominom so bili priloženi dokumenti, ki jih je uredništvu izročil Ivan Makuc.

Prvi, na str. 283—284 objavljeni dokument, sestoji iz štirih listov s skico in besedilom načrta za zasedbo in straženje ljubljanskega glavnega kolodvora. Po izjavi Ivana Makuca je rokopisno sestavljeni načrt »kolektivno delo stavkovnega komiteja iz aprila leta 1920«.

K tem podatkom je treba zdaj dodati naslednje:

Pri pregledu družinskega arhiva Marcela Žorge starejšega (1883—1969), ki ga hrani inž. Marcel Žorga mlajši, sem našel na dveh straneh izpisan list, kjer Marcel Žorga st. piše (že po objavi dokumenta v »Prispevkih«):

»Dokumenti železničarskega stavkovnega komiteja leta 1920, na str. 283 in 284 (vsebujejo) moj predlog z mojim rokopisom ... kaže shemo in cel načrt ter celotno delovanje straž, razpored kurirjev in povelstva straž, kurirsko službo itd. Ta načrt je moj rokopis: najprvo sem ga napisal s svinčnikom in ko je bil gotov, sem čez svinčnik napisal s črnilom. Pri tem mojem delu sta mi pomagala moj brat Jaka in strojni mojster kurilnice državnih železnic v Šiški Jože Curhalek ...«

S to izjavo Marcel Žorga proglašajo omenjeni dokument za svoj predlog, ki ga je lastnoročno spisal.

S tem seveda ni rečeno, da dokument ne bi izražal stališč stavkovnega komiteja. Saj je na njem podpis: Štr. komite, to je štrajkovni komite.

Pri primerjanju obeh rokopisov — dokumenta, objavljenega kot faksimile v Prispevkih leta 1960 in lista v družinskem arhivu Marcela Žorge ml., ki začinja z datumom »29. oktobra 1918« — je lahko celo laiku ugotoviti istovetnost pisave. Podobnost je prepričljiva. Zlasti se to vidi pri besedah, ki se ponavljajo kakor stavka, straža, kurir in pri posameznih izrazito pisanih črkah t, ž, r; besedi poveljstvo, poveljniki sta v obeh rokopisih brez črke j.

Po izjavi Marcela Žorga mlajšega je Marcel Žorga starejši omenjeni dokument pred več kot dvajsetimi leti izročil Ivanu Makucu z besedami: »Naj objavijo.«

Menim, da je trditev Marcela Žorge st. povsem dokazana. Z njo zdaj vemo, kdo je avtor edinstvenega načrta o zasedbi in straženju ljubljanskega glavnega kolodvora in s tem tudi odgovorni ali vodilni organizator velike železničarske stavke aprila 1920, med katero je železničarsko delavstvo seglo po novih bojnih sredstvih, skrbno pripravljenih in organizirano izpeljanih.

Kolikor doslej vemo, so leta 1920 podobni korak storili tudi železničarji Maribora, Zidanega mosta, Pragerskega.

Pred železničarji so trboveljski rudarji med stavko decembra 1918 izvedli podobno akcijo: zastražili so rudnik, zasedli trgovine, ukazali prodajati živila iz zalog po določenih cenah in uvedli osemurnik v obratih, kjer ga še ni bilo. V tridesetih letih so se zatekli k podobnim zasedbam rudnikov oziroma tovarn, vendar ob ostrejših izvedbah, ponovno rudarji, za njimi tekstilci.

Na zgornji podatek želim opozoriti tudi zaradi tega, ker sem bil spomine Ivana Makuca in dokumente k njim leta 1960 pripravil za objavo brez tega podatka.

France Klopčič

NEKAJ OPOMB K PRUNKOVEMU ČLANKU O »VESTNIKU SLOVENSKA POLITIKA«

Janko Prunk je v zadnjem letniku Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja XXIII, 1983, str. 158—163 objavil edino ohranjeno številko ciklostiranega vestnika »Slovenska politika«, ob njej se pa v komentarju tretjič ponavlja mnenje, da je šlo pri tem za namen ustanovitve posebne »stranke«, na katero naj bi tedaj mislili »slovenski krščanski socialisti in njihovi bližnji politični zavezniki«. Najprej je tako zapisala Alenka Nedog (Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji, 1978, str. 175 sl. in 196, op. 72, s sklicevanjem na izjavo Vitka Muska), nato že Prunk sam (Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, 1977, str. 189—191 in op. 191—195 str. 223).

Ni izključeno, da so bile številke tega vestnika tudi v moji knjižni omari, pa so bile »počiščene« od domačih ali pa pobrane od italijanskih karabinerjev oktobra ali novembra 1941 (tudi preiskovalci so nekaj pobrali, pa je odgovornost za to prevzel moj mlajši brat Stanko, češ da je to on spravil v mojo omaro, da ne bi prišel v nevarnost moj odpust iz ujetniškega taborišča na Reki, zaradi česar je prišlo do karabinjerske preiskave mojih papirjev). Vendar mislim na to predvsem zaradi tedaj vselej ozkih stikov z Muskom, saj je vodil tako evidenco naročnikov Dejanja (skupaj z Janezom Gradišnikom), kot tudi Delavske pravice. Gotovo pa je šlo za akcijo, ki ni bila niti Zarjanska, niti Dejanjevska, pa tudi o Kocbekovem mestu v njej, ki ga domneva Prunk, mislim da opravičeno dvomim.

Oba tekstna argumenta, na katera se sklicuje sta v resnici neutemeljena. Članek »Zasluge za našo nevtralnost« (str. 161—163) prav gotovo ni Kocbekov. V Dejanju si je članke te vrste vselej pridobival od drugih avtorjev (Zemljak, Jeršič, Gradišnik itd.). Prav tako so o podobnih stvareh na sestankih sodelavcev Dejanja ali »mladih« (gl. v Zgodovinskem časopisu 36, 1982 (1984), str. 355—362, posebej 357—360, moj prispevek Nekaj opomb k nastajanju in bibliografiji Dejanja) govorili drugi in ne on sam. Pri tem članku mislim kot na avtorja (ker Jeršič očitno zanj ni vedel) na Aleša Stanovnika ali Marijana Breclja.

Pa tudi glede uvodnika »Kaj hočemo« nikakor ni dokazljivo Kocbekovo avtorstvo. Vsa mesta, ki jih je mogoče primerjati s Kocbekovim poznejšim članekom »Slovinci in politika« (ne Politika in Slovenci! — Dejanje III, 1940, str. 1—6, sedaj priročneje v knjigi Pred viharjem, 1980, str. 197—206), so namreč zajeta v Dejanju že prej v nekaj člankih o tedanjem položaju Slovencev (Odlomki o slovenskem položaju, Dejanje II, 1939, str. 36—39 in 82—86, ter Slovenska svoboda, prav tam, str. 217—224) in poleg tega v mojem predavanju Slovensko vprašanje na Bohinjskem tednu 1939 (Bohinjski teden, Ljubljana

1940, str. 103—118). Avtor se je očitno oprl na nekatera mesta teh člankov, vmes pa je nekaj stvari, ki po slogu nikakor niso Kocbekove, pa tudi po svojih koncepcijah le napol združljive s koncepcijami kroga okrog Dejanja. Zato pa je prva programska točka le parafrazirala moje programske točke iz Bohinja — in to drugače, kakor je storil pozneje Kocbek v navedenem članku, ki se je opiral na moje članke na širši način. Sicer pa je v zadnjih dveh odstavkih očitno iskanje nekega kompromisa med tremi stališči — v Dejanju že 1939 izraženega odklanjanja kombinirano ideološko-politične organizacije (najbolj jasno str. 224, isto v Bohinjskem tednu, str. 118; prim. tudi Kocbek, Pred viharjem, str. 44 sl), po slovenskem gibanju, združenem z levico, pa vendar tudi z željo po »svoji lastni in neodvisni politični organizaciji«. Po Prunkovi ugotovitvi, da je pri akciji sodelovala »stara SLS« (str. 156, op. 5), sodim, da je akcija privezana predvsem na Aleša Stanovnika in Marijana Breclja (ta je namreč tudi pred volitvami 1938 skušal pridobiti za to stranko tudi Zarjane, kar pa se je posrečilo le napol: ker bi vsak glas na listi opozicije štel pri zmagi v korist kandidata tiste opozicijske stranke, ki bi dobila na opozicijski listi največ glasov, bi v Ljubljani pomenil tak glas podporo Albertu Kramarju; ko smo opravičeno nasprotovali jerezejevski protislovenski koncepciji Korošca, pač nismo mogli zaradi tega podpirati še bolj dosledne protislovenske jeenesarske koncepcije Kramarja — in zato smo se večinoma odločili za abstinenco pri volitvah, kar smo v tem smislu Marijanu Breclju tudi utemeljili).

Vsekakor ne vidim v Prunkovem članku dokaza, ki bi me prepričal pri tem vestniku o tistem mestu, ki ga pripisuje Kocbeku. Čeprav so nas sklenitev pogodbe med hitlerjevsko Nemčijo in Sovjetsko zvezo ter vse to, kar ji je septembra 1939 sledilo s »četrto delitvijo« Poljske, pa še odmev vsega tega pri delu članov KPJ pri nas močno razočarali, vendar zaradi tega glede preživelosti ideološke razdeljenosti politične organizacije pri Slovencih nismo imeli vzroka menjavati stališča. To kar sem zapisal v Delavski pravici 8. junija 1939 (to je bilo povedano tudi na slavnostnem jubilejnem zborovanju JSZ v Kamniku) in 1. julija 1939 (v članku Narodna obramba, ki je povzetek članka Slovenska svoboda iz Dejanja, o obojem gl. Prunkovo knjigo, str. 182 in 186) je bilo hkrati širše stališče ožjega kroga pri Dejanju in širokega kroga Zarjanov, ki je bilo načelno in ga ni kazalo zaradi sprememb politike drugih metati čez plot. Za spremembo Kocbekovih stališč v tem pogledu bi prav gotovo vedel. Pa nič takega ne živi v mojem spominu, čeprav sem bil v tistih časih vsak teden po večkrat vsaj za kako uro pri njem.

Bogo Grafenauer

POSVETOVANJA

SIMPOZIJ O VLOGI GOZDOV V GOSPODARSKEM ŽIVLJENJU NAŠIH
NARODOV V PRETEKLOSTI

Glažuta 7.—9. 11. 1983

Komisija za ekonomsku historiju Jugoslavije, redakcija Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae, Biotehniška fakulteta v Ljubljani in Zgodovinsko društvo Ljubljana, ki je nosilo levji delež organizacije, so pripravili simpozij jugoslovanskih ekonomskih zgodovinarjev, kjer so obdelali pomembno vlogo gozdov v gospodarski zgodovini. Pokrovitelj je bilo Gozdno gospodarstvo Kočevje, ki je nudilo gostoljubje udeležencem v svojem domu v Glažuti na Kočevskem med 7. in 9. novembrom 1983.

Posvetovanje je pričela predsednica Zgodovinskega društva Ljubljana Darja Mihelič, v imenu pokrovitelja pa je navzoče pozdravil in jim zaželel uspešno delo Slavko Preložnik.

Prvo predavanje je imel Anton Prelesnik, ki je temeljito predstavil območje, ki zajema Gozdno gospodarstvo Kočevje. Po obširnem opisu in zgodovinski predstavitvi okoliškega območja od rimske dobe naprej, je osvetlil tudi življenje, delo, načrte in konkretne probleme gozdarstva v današnjem času.

Temu uvodnemu referatu so sledila predavanja gospodarskih zgodovinarjev in gozdarskih strokovnjakov iz Srbije, Hrvaške, Črne gore in Slovenije, ki so predstavila vlogo in pomen gozdarstva kot agrarne panoge v posameznih zgodovinskih obdobjih.

V naslednjem predavanju je Ivan Erceg govoril o hrvaških srednjeveških virih in zakonikih, ki govorijo o gozdovih, o izkoriščanju gozdov, lastnikih, nakazal pa je tudi, kako se je v primerjavi s srednjeveškim obdobjem povečal interes za izkoriščanje gozdov v kapitalističnem obdobju.

Jože Maček je razlagal razmerje med kmetijstvom in gozdarstvom v slovenski zgodovini in poudaril, da so bili gozdovi dolga stoletja sestavni deli kmetij, zemljiških gospostev. Zadnjih 200 let se gozd obravnava ločeno-kmetijstvo, gozdarstvo, lov, nakazal pa je tudi organsko povezanost gozda z ostalimi agrarnimi panogami. Skozi stoletja se je spreminjal pomen izrabe gozda od paše živine v gozdovih (prva klasifikacija gozdov v nemških virih je bila prav v zvezi s pašo), požigalništvo, uporabe lesa za kurjavo do izrabe gozda za industrijo v 19. stoletju.

Pomen in vlogo gozdov v Srbiji konec 18. stoletja in v prvi polovici 19. stoletja je v zanimivem referatu podala Danica Milić.

Tudi v Srbiji gozd dolgo časa ni bil prava veja gospodarstva. Poudarila je pomen gozda za trgovino, pašo živine, za skrivanje beguncev, vojakov (gozd je

predstavljal izvor hrane) in porabe lesa za rudnike. Gozdovi v Srbiji niso bili v privatni lasti. V referatu je obravnavala predvsem ožjo Srbijo, hkrati pa je poudarila, da je na ta način možna primerjava tudi z drugimi pokrajinami.

Prvi dan delovnega sestanka se je zaključil z bogato diskusijo, ki je razjasnila nekaj vprašanj v zvezi s problemom kmetov; sečnja v gozdovih Srbije se je zelo povečala, s tem da so siromašni kmetje, ki so propadli zaradi akumulacije kapitala, našli rešitev v sečnji in prodaji lesa. Igor Karaman pa je opozoril na ladjedelništvo ob Jadranski obali in začetke industrializacije ter menil, da je treba raziskati vlogo tujega in domačega kapitala v zvezi z izrabo gozdov.

Ob koncu razprave je bilo danih še nekaj predlogov o večjem sodelovanju in koordinaciji med referenti, kar bi pripomoglo k vsestranski obdelavi obravnavane teme.

Drugi dan simpozija je Joško Jelaska govoril o zgodnji dobi gozdne zakonodaje v Dalmaciji. Po statutih dalmatinskih mest Zadra, Šibenika, Splita, Hvara, Korčule, Dubrovnika je analiziral predpise o zaščiti gozdov v srednjem veku in zaključil, da dalmatinske komune niso vodile načrtno politike o zaščiti gozdov, pač pa so se ukrepi pripravljali sproti. Največja skrb je bila posvečena vinogradom, olivam nato lesu.

Žal je izpadel referat Šime Peričića, ki bi moral dopolniti Jelaska o vlogi in politiki Benetk v zvezi z izrabo in izkoriščanjem gozdov v Dalmaciji.

Prispevki Eme Umek, Darje Mihelič in Boštjana Anka, so obravnavali ožjo problematiko, in sicer urbarje in gozdni red kot vire za zgodovino gozdov.

Ema Umek je opozorila na pomen urbarjev iz 15. in predvsem 16. stoletja in tiste njihove odredbe, ki so zadevale gozd, izrabo in zaščito. Posebno obširni podatki so v urbarjih deželno knežjih gospostev, ki navajajo obveznosti podložnikov v zvezi z gozdom, lesom, velikost gozdov, zaščitenost, določila o sečnji itd.

Drugi dve predavanji sta obravnavali gozdna reda kot vir za proučevanje zgodovine gozdov. V opravičilo temu, da sta se kar dva referata lotila analize gozdnih redov ob dejstvu, da se o drugih virih (npr. rudarskih redih itd.) na simpoziju ni govorilo, je treba reči, da je bilo izredno zanimivo prisluhniti pristopu Boštjana Anka, ki je obdelal ortenburški gozdni red kot strokovnjak gozdar in Darji Mihelič, ki je bamberski gozdni red predstavila kot zgodovinar.

Boštjan Anko je na predavanju predložil tabelo, ki je bila zasnovana tako, da je omogočila kar najbolj sistematični pregled pomena funkcij gozda za posamezne skupine uporabnikov. Tabela ni imela še dokončne oblike, kot je povedal avtor, njen glavni namen je bilo povabiti zgodovinarjem pa tudi drugim strokovnjakom, da bi se interdisciplinarno lotili obdelave zgodovine gozdarstva pri nas. Oskar Piškorić je predaval o imovnih občinah na Hrvaškem in navedel vrsto zanimivih podatkov za čas od 1850 naprej.

Diskusija po referatih se je sukala okoli sečnje in škode, ki je nastajala pri tem v gozdovih. Že od srednjega veka dalje so skušali gozd zaščititi z zakoni, kar pa ni bilo vedno najbolj uspešno. Jelaska je poudaril, da je bilo v določenih obdobjih nujno krčenje gozdov npr. v Dalmaciji, ker so se na ta način širile obdelovalne površine.

Debata med gozdarji in zgodovinarji se je zelo razvnela ob vprašanju pogozdovanja in skrbi za zaščito v današnjem času. Anton Prelesnik je na koncu

ob posameznih primerih nazorno prikazal, kakšna skrb se danes posveča pogozdovanju.

V popoldanskem delu je Nikola Vučo govoril o vlogi gozdarstva v Srbiji od druge polovice 19. stoletja do začetka 20. stoletja. V prvem delu predavanja je podal ekonomsko diferenciacijo skozi proces prvobitne akumulacije kapitala, v drugem delu pa je razlagal ukrepe države za zaščito gozdov.

Smiljana Djurović je posegla v obdobje med obema vojnama v Srbiji s posebnim poudarkom na letih 1935—38. Navedla je vrsto podatkov o lesni industriji, razcvet, prodor in pa krize le-te v obravnavanem času.

Sledilo je predavanje Staneta Grande o nekaterih vprašanih slovenskih gozdov med obema vojnama. Zelo precizno je predavatelj diferenciral vprašanje posestne strukture glede gozdov v Sloveniji. Poudaril je, da so bili veliki slovenski veleposestniki gozdni, saj je bil les pomemben finančni vir. Dotaknil se je agrarne reforme o delitvi gozdov, konjunktura v 20 letih v lesni industriji in krize v 30 letih, ki se kaže predvsem v zapiranju obratov, žag in se zaključijo leta 1939.

Za obdobje NOB je bil prebran izvleček referata Nikole Živkovića, kjer so bili nakazani posamezni problemi, ki pa še čakajo strokovne obdelave.

Zadnje predavanje je obravnavalo gozd v Črni gori. V obširnem pregledu je Branislav Marović opozoril na stanje in razvoj lesne industrije po drugi svetovni vojni v Črni gori, kjer je gozdarstvo ena najpomembnejših vej gospodarstva.

Kot dopolnilo za obdobje med obema vojnama je Nikola Vučo v diskusiji opozoril, da je vse gospodarstvo Evrope prešlo med leti 1919—1941 6 cikličnih gibanj, ki so bile za gospodarstvo zelo neugodne, saj je bilo težko ali praktično nemogoče voditi načrtovano ekonomsko politiko.

Posvetovanje je zaključil Ivan Erceg, ki je povzel, da je 14 referatov, ki so se zvrstili v Glažuti v dveh dneh, nedvomno dodobra zarezalo v problematiko gozdarstva v naši zgodovini, povedano je bilo veliko novega, odprlo pa se je tudi še nekaj nerešenih problemov, predvsem ob bogatih diskusijah, ki so sledile referatom in so že nakazale pot k rešitvi in obdelavi le-teh.

Tretji dan je Gozdno gospodarstvo Kočevje organiziralo za udeležence okrog mize ekskurzijo v kočevski pragozd.

Metka Gombač

OCENE IN POROČILA

Jasna Fischer: *Čas vesolniga socialnega punta se bliža; Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889*, Knjižnica revolucionarne teorije (KRT), št. 12, Ljubljana 1983, 308 str.

Navadno je seznanjen z deli, predstavljenimi v »Ocenah in poročilih« le ozek krog bralcev, širša javnost, ki žal poredko posega po strokovnih, zgodovinarskih revijah in glasilih, pa jih pozna kvečjemu iz priložnostnih zapisov v periodiki, ki obravnava splošna politična in kulturna vprašanja, ali pa iz kratkih poročil, objavljenih v dnevnem časopisju o tiskovnih konferencah, ki jih pripravijo ob izidu teh del posamezne založniške hiše. Nasprotno pa je javnost veliko bolj seznanjena z različnim senzacionalističnim in nestrokovnim pisanjem o posameznih zgodovinskih osebah in dogajanjih, kateremu posvečajo sredstva javnega obveščanja precejšnjo pozornost in ki ima zaradi svoje narave velik odmev. Toda za delo dr. Jasne Fischer, znanstvene sodelavke in direktorice Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, lahko z zadovoljstvom ugotovimo, da naše poročilo le dopolnjuje vsestransko predstavitev, ki jo je v javnosti že imelo. Malokatero resno znanstveno delo je namreč bilo ob svojem izidu tako izvirno in uspešno predano javnosti, kot je bila socialna in politična zgodovina ljubljanskega delavskega gibanja sedemdesetih in osemdesetih let devetnajstega stoletja, ki ima — po najavi iz letaka, katerega je zaplenila ljubljanska policija leta 1883 — za zgodovinarsko delo nenavadno domišljen in barvit naslov — »Čas vesolniga socialnega punta se bliža«. Za izvirno in uspešno predajo tega dela javnosti gre velika zasluga prodornemu uredništvu Knjižnice revolucionarne teorije — Krta, katere izdajateljici sta Republiška in Univerzitetna konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije. Najprej je organiziralo uredništvo Krta skupaj z Mestnim svetom Zveze sindikatov Slovenije — Ljubljana, Občinskim svetom Zveze sindikatov Slovenije Moste-Polje in delovnim kolektivom »Saturnusa« javno predstavitev in tiskovno konferenco o delu dr. Jasne Fischer v prostorih delovnega kolektiva »Saturnus«, na kateri so bili prisotni delovni ljudje »Saturnusa«, predstavniki sredstev javnega obveščanja, znanstveni delavci in drugi udeleženci. Nato je v Mariboru skupaj z Marksističnim centrom Univerze v Mariboru in gledališčem Ane Monro uredništvo Krta javno predstavilo omenjeno delo v obliki pouličnega happeninga. Predstavniki uredništva so sodelovali tudi v razgovoru, ki ga je o delu dr. Jasne Fischer pripravil Slovenski znanstveni inštitut v Celovcu. Poleg tega je na omenjeno delo posebej opozorila še tiskovna konferenca, ki sta jo skupaj priredila Marksistični center Mestne konference Zveze komunistov Slovenije — Ljubljana in Marksistični center filozofske fakultete Univerze Edvarda Kar-

delja v Ljubljani, nanj pa je v svojem programu opozorilo tudi uredništvo kulturnih oddaj ljubljanske televizije.

Hkrati je treba poudariti, da je tako široko predstavitev doživelo delo, ki je del uresničevanja raziskovalnega načrta Zgodovina delavskega gibanja na Slovenskem od začetkov do leta 1918, katerega nosilec je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. S tem je bila javnost temeljito seznanjena s študijo, ki razkriva začetke slovenskega delavskega gibanja in pomeni eno izmed osnov za sintetični pregled razvoja delavskega gibanja na Slovenskem od druge polovice devetnajstega stoletja do konca prve svetovne vojne. Z delom dr. Jasne Fischer smo namreč dobili celovito historično obravnavo razvoja delavskega gibanja v Ljubljani od začetka do zedinjenega kongresa avstrijske socialne demokracije v Hainfeldu leta 1888/89. Tako dobro poznamo tudi zgodovino slovenskega delavskega gibanja v tem času, kajti zavedati se moramo dejstva na katerega opozarja avtorica v predgovoru — da pomeni dobro poznati razvoj ljubljanskega delavskega gibanja v njegovih prvih desetletjih hkrati tudi dobro poznati začetke slovenskega delavskega gibanja. Avtorico je verjetno zato raziskovalno pritegnila tudi problematika ljubljanskega delavskega gibanja od njegovih začetkov do leta 1889, saj je bila Ljubljana vse do širšega razmaha delavskega gibanja v slovenskih deželah v devetdesetih letih prejšnjega stoletja najpomembnejše in hkrati edino povsem slovensko središče delavskega gibanja.

Svojo študijo o ljubljanskem delavskem gibanju v omenjenem obdobju, tj. od konca šestdesetih let devetnajstega stoletja do leta 1889, je utemeljila avtorica v več izhodiščnih dogajanjih. Ta je ustrezno razvrstila v več poglavij in tako v prvi polovici študije opredelila družbene osnove delavskega gibanja v Ljubljani ter tako odgovorila na vprašanje, na kakšni osnovi se je to gibanje začelo in razvijalo. To je tudi ena izmed pomembnih kvalitiet njenega dela, kajti prav odgovor na to vprašanje raziskovalci delavskega gibanja še danes precejkrat obidejo.

V uvodu je orisala avtorica gospodarski in družbeni razvoj slovenskih dežel v obdobju po marčni revoluciji, ki je odločilno vplival na družbene in gospodarske procese v Ljubljani. Prikazala je proces industrializacije na Slovenskem v drugi polovici devetnajstega stoletja in z njim povezane globalne premike v družbeni strukturi prebivalstva, ki so povzročili hitro naraščanje aktivnega prebivalstva v obrti in industriji, torej spremenjeno strukturalno poklicno pripadnost prebivalstva na Slovenskem v korist neagrarnih panog. Ob tem je na kratko očrtala še razvoj delavskega gibanja v Ljubljani do ustanovitve Jugoslovanske socialnodemokratske stranke leta 1896. V prvem poglavju pa je dogradila avtorica dognanja, ki jih je predstavila v uvodu s prikazom razvoja kovinske, tekstilne, prehrambene, kemične, tobačne, usnjarske in grafične industrije v Ljubljani med leti 1860 in 1890. V prikaz ljubljanskih industrijskih podjetij, ki so obratovala v tem obdobju, je vključila vse obrate, ki so zaposlovali več kot 20 delavcev. Z drugim poglavjem je avtorica že prešla na razčlenitev socialne strukture prebivalstva mesta Ljubljane v letih 1869—1890, da bi ugotovila, v katerih družbenih slojih se je razvijalo ljubljansko delavsko gibanje. Pri tem je kritično ovrednotila uradne avstrijske statistične podatke za ljudska štetja v letih 1869, 1880 in 1890 za katere opozarja, da so premalo podrobni. Avtorica je bila zato prisiljena na novo obdelati statistični pramaterial popisov iz omenjenih let. S tem je izvršila veliko delo, kajti na podlagi ljudskih

štetij v mestu Ljubljana za leta 1869, 1880 in 1890 je ponovno ugotovila število in družbeno sestavo slojev ljubljanskega prebivalstva iz katerih se je pričel izgrajevati delavski razred in iz katerih so prihajali člani delavskih društev. Rezultate svoje nove obdelave statističnega pramateriala popisov iz omenjenih let je predstavila posebej v devetih obsežnih tabelah. Poleg tega je primerjala še rezultate svoje nove obdelave gradiva ljudskih štetij iz navedenih let s podatki, objavljenimi v avstrijskih uradnih statističnih publikacijah.

V svoji novi obdelavi statističnega pramateriala ljudskih štetij v letih 1869, 1880 in 1890, je avtorica upoštevala od celotnega prebivalstva mesta Ljubljane pet družbenopoklicnih skupin, iz katerih je prihajalo največ članov ljubljanskih delavskih društev — samostojne obrtnike, pomočnike, vajence, delavce in dninarje. Njena razčlemba torej ne zajema samo pripadnikov delavskega razreda v pravem pomenu besede, kar je posledica posebnih razmer v takratni Ljubljani, zato je obdelava problema tudi zastavljena na širši osnovi. V obdelavi je avtorica ugotovila število delavcev, zaposlenih v obrti, industriji, trgovini in prometu ter razčlenila kvalifikacijsko sestavo tega delavstva. Prikazala je tudi doselitvene tokove v Ljubljano, za leti 1880 in 1890 pa je s pomočjo podatka o občevalnem jeziku ugotovila narodnostno pripadnost v razčlembu zajetih oseb. Njene ugotovitve pokažejo, da je bilo v navedenih gospodarskih dejavnostih zaposlenih v Ljubljani leta 1869 2132 moških (tj. 9,4 % glede na vse prebivalstvo Ljubljane) in 344 žensk (1,5 % glede na vse prebivalstvo Ljubljane), leta 1880 2180 moških (8,8 % glede na vse prebivalstvo Ljubljane) in 1075 žensk (4,4 % glede na vse prebivalstvo Ljubljane), leta 1890 pa 2694 moških (9,5 % glede na vse prebivalstvo Ljubljane) in 1600 žensk (5,5 % glede na vse prebivalstvo Ljubljane). V zvezi s kvalifikacijsko sestavo delavcev, zaposlenih v obrti, industriji, trgovini in prometu, se je avtorica zaustavila zlasti ob dejstvu, da je bila sestava delavcev, zaposlenih v industriji in prometu presenetljivo slaba in da se je obenem še slabšala. Kvalificiranih delavcev je bilo namreč leta 1869 15,7 %, leta 1880 13,7 %, leta 1890 pa samo še 6,8 %. Opozarja, da je bil vzrok veliko povečanje števila delavk, ki so bile skoraj izključno nekvalificirane. To povečanje je bilo posledica močnega čezmorskega izseljevanja Slovencev, pa tudi preseljevanja znotraj države in v zahodno Evropo, ki je zajemalo predvsem moške, zaradi česar je po njihovem odhodu naraščala aktivnost žensk in tudi otrok. Glede doseljevanja v Ljubljano je avtorica ugotovila, da je iz skoraj vseh poklicnih skupin najmanj tri četrtine oseb rojenih na Kranjskem. Izjemo so predstavljale le skupine pomočnikov in vajencev v trgovini in kvalificiranih delavcev, vključno s tiskarji. V primerjavi z drugimi so se te skupine doseljevale tudi iz ostalih slovenskih dežel in iz neslovenskega ozemlja, medtem ko je bila značilna za skupino nekvalificiranih delavcev in delavk ter dninarjev zelo majhna geografska mobilnost, saj jih je bilo celo do 95 % iz Kranjske. Razčlemba etnične sestave v avtoričino novo obdelavo zajetih oseb pa pokaže, da je bila velika večina oseb po vpisanem občevalnem jeziku slovenske narodnosti (leta 1880 preko 85 %, leta 1890 pa celo preko 91 %), s tem da so bile statusno nižje poklicne skupine — nekvalificirani delavci in delavke — skoraj povsem slovenske.

Avtorica je s svojo večstransko novo obdelavo statističnega pramateriala ljudskih štetij iz let 1869, 1880 in 1890 tehtno osmislila družbene osnove, na katerih se je pričelo razvijati ljubljansko oziroma slovensko delavsko gibanje.

Iz njene obdelave namreč vidimo, da je morala iskati podatke o zaposlenih delavcih med petimi družbenopoklicnimi skupinami, katerim so dajale zaposlitev štiri različne gospodarske dejavnosti. Avtorične ugotovitve kažejo, da je bila Ljubljana v letih 1870—1890 mesto, ki so ga gospodarsko izgrajevali slovenski ljudje, v katerem pa je bila obrt še vedno enakovredna dejavnost industriji, ki v večji meri še ni bila razvita. Industrijski obrati z več kot 100 zaposlenimi so namreč bili v Ljubljani redki. Izjemi sta bili le bombažna predilnica in tkalnica ter tobačna tovarna s sicer precejšnjo koncentracijo delavstva, toda v teh obratih je prevladovala ženska delovna sila, ki pa ni predstavljala baze, na katero bi se lahko delavsko gibanje politično oprlo. Delavke se niso udeleževale v političnem življenju in niso bile članice delavskega izobraževalnega društva, edinega delavskega političnega društva, čeprav so sicer prihajale na ljudske in delavske shode, ki jih je sklicevalo to društvo. Tako je bil pogojen začetni razvoj delavskega gibanja v Ljubljani v posebnih družbenogospodarskih razmerah, katere sta označevali še vedno dejavna prisotnost obrti v gospodarskem življenju in prevladovanje ženske delovne sile v večjih industrijskih obratih. Delavsko gibanje je zato lahko našlo oporo predvsem med pomočniki v obrti in deloma tudi med obrtniškimi mojstri, zlasti krojači in čevljarji. Sloj obrtniških mojstrov in pomočnikov, ki so tudi predstavljali osnovo političnega organiziranega delavskega gibanja v delavskem izobraževalnem društvu, je namreč bil med tistimi sloji družbe, ki jih je stopnjevana industrializacija v drugi polovici devetnajstega stoletja najbolj prizadela in ogrožala. Položaj tega družbenega sloja je bil blizu položaju industrijskega delavstva, kar pomeni, da je bil ta sloj resnično eksistenčno ogrožen. Zaradi tega so oboji z lahkoto našli skupne interese v delavskem izobraževalnem društvu, ki je predstavljalo izredno dobro politično obliko njihovega medsebojnega sodelovanja.

Z opredelitvijo družbenih osnov, na katerih je nastalo in raslo ljubljansko delavsko gibanje, je sklenila avtorica drugo poglavje, ki pojasnjuje značaj tega gibanja, katerega razvoj predstavi v drugi polovici študije. Preden pa preide k temu, spregovori v posebnem poglavju še o delovanju obrtniških in delavskih društev, ki so obstajala v Ljubljani pred ustanovitvijo delavskega izobraževalnega društva. Med njimi posebej opozarja na delovanje katoliškega rokodelskega društva (ustanovljenega leta 1855) in izobraževalnega društva tiskarjev (ustanovljenega leta 1868), ki je bilo prvo ljubljansko delavsko društvo. Glede zadnjega ugotavlja v oceni njegovega dvajsetletnega delovanja, da je bilo res samo izobraževalno društvo in ni imelo političnih ambicij, vseeno pa je odigralo pomembno vlogo v strokovni organiziranosti tiskarjev na Kranjskem.

V drugi polovici študije pa je prešla avtorica k obravnavi ljubljanskega politično organiziranega delavskega gibanja, katerega jedro je bilo delavsko izobraževalno društvo. Društvo je bilo ustanovljeno leta 1870, torej le z enoletnim časovnim zamikom v primerjavi z organiziranjem delavskega gibanja v velikih središčih avstroogrške monarhije. Avtorica je v četrtem poglavju orisala ustanovitev društva leta 1870 in njegov razmah do leta 1874, v obdobju, ko je doseglo društvo prvega izmed treh vrhuncev v svojem dvajsetletnem obstoju. Prvi vrhunec je doseglo društvo med leti 1871 in 1874, ko ga je vodil Matija Kunc. Njegovo delovanje je v društvu vzpodbudilo obračun med privrženci Schultze-Delitscha in Lassalla ter pripomoglo k zmagi lassa-

llovcev. K temu je prispeval tudi obisk Johanna Mosta v Ljubljani spomladi leta 1871. Poleg tega pa se je v času Kunčevega delovanja po njegovi zaslugi približalo in vključilo ljubljansko delavsko izobraževalno društvo v avstrijsko delavsko gibanje, pri čemer je treba poudariti, da je Kunc s svojim sodelovanjem v širšem okviru avstrijskega delavskega gibanja še zblíževal in pojasnjeval dogajanja v centru, na Dunaju in doma v Ljubljani. Z njegovim odhodom k vojakom leta 1874 je v društvu sicer nastala velika vrzel, vendar avtorica opozarja, da se je za časa Kunčevega delovanja, že uveljavilo društvo kot element, ki je prisoten v družbenem življenju in na katerega je treba računati. Opozarja tudi, da je bil Matija Kunc v obdobju, ki ga zajema študija, edini delavski voditelj, ki se je zavedal pomena strokovnih društev v vsakodnevnom boju za izboljšanje socialnega položaja industrijskih in obrtniških delavcev in je bil tudi glavni pobudnik njihovega ustanavljanja. Ta vidik Kunčevega delovanja posebej obravnava v petem poglavju, medtem ko v šestem predstavi delovanje delavskega izobraževalnega društva v letih 1875—1880, ko je bilo delovanje društva navzven manj opazno. V sedmem poglavju pa že prične obravnavati obdobje, v katero segajo začetki delovanja Franceta Železnikarja, katerega dejavnost je v razvoju ljubljanskega delavskega gibanja predstavljala novo kvaliteto. Poleg tega je pogojevala tudi drugi vrhunec, ki ga je doseglo delavsko izobraževalno društvo v letih 1881—1884, v času, ko so se uveljavili v društvu Železnikarjevi idejnopolitični nazori. V sedmem poglavju je avtorica razložila Železnikarjev idejni profil, ki kaže na idejno nerazumljivo osebnost in ob tem opozorila na tipično potezo njegovega značaja — bahavost, povezano z željo po družbeni uveljavitvi. S tem tudi pojasnjuje, zakaj je zašla v slovensko zgodovino pisje trditev, da je bil Železnikar pariški komunard ter borec barikad. Ta predstava se je namreč zaradi omenjene značajске poteze ustvarila v zavesti kroga ljudi, v katerem se je Železnikar gibal ter se pojavljala ob političnih spopadih v takratnem časopisju in prek tega zasidrala v slovenskem zgodovino pisju. Avtorica je to legendo ovrgla, kajti na osnovi podatkov iz pariških, lyonskih in montluçonskih arhivov je ugotovila, da Železnikar ni mogel biti komunard, ker v tistem času sploh ni bil v Parizu, ampak v Lyonu. Sicer pa je glede Železnikarjeve idejne naravnosti tudi opozorila na »Izjavo«, ohranjeno med njegovimi rokopisi, v kateri je Železnikar odločno zavrnil, da bi bil socialni demokrat ali »komunard«. Glede njegovega odnosa do pariške komune pa pravi avtorica na osnovi ohranjenih Železnikarjevih rokopisnih zapisov, da se je pri njem v začetku osemdesetih let zbudilo zanimanje in navdušenje za pariško komuno.

V tem poglavju je avtorica posvetila precejšnjo pozornost tudi razvoju ljubljanskega obrtniškega gibanja v začetku osemdesetih let ter idejnemu in taktičnemu razločevanju, ki se je pokazalo v tem gibanju ob ustanavljanju Prvega kranjskega obrtnega društva. Takrat se je razcepilo enotno gibanje na dve skupini, eno je imela oporo v novo ustanovljenem obrtniškem društvu, povezanem z meščanskim gibanjem, in na drugo, obrtniškodemokratično, ki jo je vodil France Železnikar. Avtorica je v tej zvezi med drugim predstavila tudi prizadevanja obrtniških demokratov, da ustanovijo lastno društvo ter vzporedno delovanje Franceta Železnikarja v delavskem izobraževalnem društvu. Ob tem pojasni, da je leta 1882 sledila obrtniškodemokratična skupina po zadnjem nespehu, da ustanovi svoje društvo po Železnikarjevem zgledu, in poiskala

oporo v delavskem izobraževalnem društvu, v katerega se je včlanila. V tej skupini se je nato v naslednjih dveh letih izoblikoval poseben krog pod Železnikarjevimi vodstvom, ki je bil najbolj aktiven in radikalen.

V naslednjem, osmem poglavju opozori avtorica na enega izmed pomembnih vidikov delovanja obrtniškodemokratske skupine, tj. na izhajanje »Ljudskega glasa«, časnika, ki je imel v času svojega obstoja med leti 1882—1885 posebno mesto v slovenskem družbenem življenju. Pečat mu je dajalo zanimanje za socialna vprašanja, pa tudi dejstvo, da je imel veliko vlogo pri širjenju idej Železnikarjevega kroga. »Ljudski glas« je namreč že od januarja 1883 in vse leto 1883 s simpatijami spremljal delovanje Železnikarjevega kroga na ljudskih shodih in v ljubljanskem delavskem izobraževalnem društvu. Aprila 1884 pa je Železnikar celo prevzel njegovo upravništvo, vendar tako dosežena tesna povezava časnika z Železnikarjevim krogom obrtniških demokratov ni več mogla vplivati na njegovo vsebino, ker je bil Železnikar še istega meseca aretiran. V devetem poglavju pojasni avtorica vzroke za aretacijo Franceta Železnikarja in drugih voditeljev delavskega izobraževalnega društva — Ferdinanda Tume, Edvarda Kriegla in Franca Šturma. Do njihove aretacije je prišlo zaradi idejnega in političnega radikaliziranja društva v letih 1882—1884, ko so imeli v društvu vodilno vlogo, pa tudi zaradi poskusov, da bi se uveljavilo delavsko gibanje širše med sloji, ki jih je nov gospodarski razvoj ravno tako ogrožal. Posebno, deseto poglavje, je namenila avtorica opisu sodne preiskave in t. i. »krvavškega« procesa proti vsem aretiranim voditeljem delavskega izobraževalnega društva, ki je bil v Celovcu decembra leta 1884. V enajstem poglavju pa je opisala medlo aktivnost društva v prvih letih po »krvavškem procesu« in njegovo oživitev, ko se je spomladi leta 1887 vrnil v Ljubljano čevljarški pomočnik Karel Kordelič. Z njegovo vrnitvijo je doživelo delavsko izobraževalno društvo tretji vrhunec, kajti društvo se je pod Kordeličevim vodstvom vključilo v novo avstrijsko socialdemokratsko gibanje, ki ga je po razbitju radikalne socialistične organizacije leta 1884 uspešno vodil ob združevanju radikalne in zmerne struje Viktor Adler. Tako je doživelo že leta 1888, v letu zedinjenega kongresa avstrijske socialne demokracije v Hainfeldu, na katerem se je vključilo v avstrijsko socialdemokratsko stranko, ljubljansko delavsko izobraževalno društvo velik razmah in je predstavljalo enega izmed ustvarjalnih delov avstrijskega delavskega gibanja socialnodemokratske smeri.

Z delovanjem delavskega izobraževalnega društva, opisanim v enajstem poglavju, je avtorica zaključila študijo o ljubljanskem oziroma slovenskem delavskem gibanju v sedemdesetih letih devetnajstega stoletja. Dlje študija časovno ne posega, kajti o ljubljanskem delavskem gibanju, katerega politični izraz je bilo delavsko izobraževalno društvo, lahko — kot je opozorila v uvodu — govorimo le do približno začetka devetdesetih let devetnajstega stoletja, ko je dobilo slovensko delavsko gibanje širši značaj in ni več mogoče potegniti ločnice med ljubljanskim in slovenskim delavskim gibanjem. Avtorica je tako problemsko in časovno smiselno razjasnila prvo razdobje oziroma začetno razvojno pot slovenskega delavskega gibanja, brez katere, če povzamemo njeno misel iz sklepnih besed, ne bi bil mogoč razmah socialne demokracije v naslednjih desetletjih.

Na tem mestu bi lahko že sklenili poročilo o delu dr. Jasne Fischer, če ne bi bilo potrebno poudariti še ene njegove kvalitete. Svojemu delu, ki je knjižna

objava doktorske disertacije, obranjene maja leta 1978 na pedagoško znanstveni enoti za zgodovino Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, je namreč dala avtorica poseben pomen in draž s tem, da je v njem objavila tudi obsežen izbor najpomembnejših arhivskih ter časopisnih dokumentov in člankov, na podlagi katerih je nastalo njeno delo, ki je plod pretehtane znanstvene akribije. Pri tem moramo opozoriti, da so zaradi boljšega razumevanja nemška in francoska besedila objavljenih dokumentov in člankov prevedena. Prevod nemških besedil je opravil dr. Jaromir Beran, ki mu je uspelo, da tudi v slovenščini ti dokumenti časa pristno zvenijo. Izboru dokumentov in člankov je pridala avtorica tudi sezname članov odborov delavskega izobraževalnega društva in izobraževalnega društva tiskarjev. Njenega dela zato ne moremo vzeti v roke le kot študije o prvi razvojni stopnji slovenskega delavskega gibanja, marveč tudi že kot zelo uporabno zbirko virov za zgodovino slovenskega delavskega gibanja v sedemdesetih in osemdesetih letih devetnajstega stoletja. Tako je avtorica najbolj dovršeno preprečila, da bi to poglavje slovenske narodne zgodovine — ki je potem, ko je bilo napisano, zaradi nezanimanja in nerazumevanja nekaterih založnikov za vrsto let obležalo v predalu — obveljalo tisto, na kar opozarja v predgovoru: da bi ostalo zunaj našega védenja, kajti »iz zgodovinskega spomina se brišejo sledi procesov v naši ne tako daljni preteklosti, ki so še kako pomembni tudi za današnji dan«.

Jurij Perovšek

Helm ut Konrad : *Das Entstehen der Arbeiterklasse in Oberösterreich*, Europa Verlag Wien, München, Zürich 1981, 520 str.

Helmund Konrad spada v generacijo mlajših avstrijskih zgodovinarjev, ki se je v zadnjih desetih letih zelo uveljavila, izhaja pa iz šole profesorja Karla Stadlerja, ki ima za uveljavitev zgodovine delavskega gibanja v Avstriji sila velike zasluge. Stadlerjevo delo je tudi Ludwig Boltzmannov inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Linzu, kjer je že vrsto let nekakšno središče za znanstveno raziskovanje delavskega gibanja v Avstriji in pravo središče vrste mladih in uspešnih zgodovinarjev. Konrad je bil do nedavna učitelj na univerzi v Linzu, zdaj pa je postal profesor za sodobno zgodovino v Gradcu. Razen ocenjevane knjige je poleg številnih razprav in člankov objavil tudi dve drugi monografiji, in sicer *Nationalismus und Internationalismus. Die österreichische Arbeiterbewegung vor dem Ersten Weltkrieg*, Wien 1976 in *Widerstand an Donau und Moldau. KPÖ und KSČ zur Zeit des Hitler-Stalin Pakts*, Wien 1978.

Svoje obsežno delo ki obsega 427 strani taksta, 35 strani opomb in 27 strani virov in literature, je Konrad posvetil nastanku delavskega razreda v Zgornji Avstriji od začetkov v letu 1848 do ustanovitve socialnodemokratske stranke v Hainfeldu 1888/89. Monografija je razdeljena na tri večja poglavja: najprej je avtor orisal socialno zgodovinsko ozadje, to se pravi problematiko nastanka delavskega razreda, poklicno statistiko, proces industrializacije, urbanizacijo in migracije, položaj na delovnem mestu, t. j. mezde, delovni čas, nesreče pri delu, higieno, delo žena in otrok, starostno zavarovanje, nato področje privatnega življenja (bivanjske razmere, zakon in spolnost, zdravje in prehrano, šolo in

prosti čas) ter se ustavil tudi pri problematiki socialnih skupin na družbenem obrobju beračev in vagabundov, kjer je obdelal tudi vprašanje socialne zaščite revežev, domov zanje in podobne ustanove.

Osrednje je drugo poglavje, ki zavzema kar polovico knjige in je posvečeno razvoju samega gibanja. Svoj pregled začenja avtor z letom 1848, sega pa kot že omenjeno do leta 1889. Poseben razdelek v tem poglavju obravnava sindikalno gibanje, strokovna društva, stavkovno gibanje in bolniške blagajne. Precej prostora je avtor posvetil tudi kulturnemu razvoju delavstva, t. j. izobraževalnim društvom, pevskim zborom, delavskim knjižnicam in izobraževalnim ter kulturnim organizacijam. Zelo zanimivo, tudi z metodološkega vidika, je tretje poglavje, v katerem je Konrad pod naslovom Veliki problemi obdelal stališča delavskega gibanja v Zgornji Avstriji do nacionalnega vprašanja, cerkve, agrarnega vprašanja kot tudi stališča in odnosa z delavskim gibanjem, pa odnos liberalizma do delavstva. V poglavju o odnosu oblasti do delavstva govori avtor o pravnem položaju, o policijskih konfidentih, nadzorovanju delavskih funkcionarjev in zaupnikov, o hišnih preiskavah in nadzorovanju delavcev pri pošti in carini. Pri nacionalnem vprašanju je avtor opisal predvsem odnos delavcev nemške narodnosti do Italijanov in Čehov, ker je bilo v Zgornji Avstriji tedaj precej delavstva iz teh dveh dežel in v obravnavanju le-teh se odraža tudi odnos do nacionalnega vprašanja nasploh. Zelo pomembno je bilo tudi stališče do cerkve, ki je bila tradicionalno močna v Zgornji Avstriji, še posebej na podeželju.

Konradova knjiga se uvršča med pomembne prispevke k zgodovini delavskega gibanja na regionalni ravni. Poudariti je treba, da se je v zadnjem času zelo uveljavila smer, ki ne prikazuje te zgodovine več le v političnem smislu, ampak mnogo bolj široko, saj skuša odgovoriti tudi na vprašanje, kako je v celoti izgledalo življenje delavcev v času in prostoru. Na ta način se skušajo raziskovalci dokopati do spoznanj o načinu življenja povprečnega delavca in pristopajo k tej problematiki interdisciplinarno.

Pomembne rezultate so na tem področju že zabeležili v Veliki Britaniji, obeh Nemčijah, sledijo jim pa tudi v Avstriji. Prav Konradovo delo je lep rezultat takšnega zanostvenega napa. Povedati je treba, da je imel avtor na razpolago zelo dosti ohranjenega arhivskega gradiva, tako da je lahko svoje raziskovalno oko uperil na številna področja vsakdanjega življenja. V tem oziru smo pri nas v zelo nezavidljivem položaju, saj je večina tovrstnih arhivalij uničena. To je en razlog, da v tem pogledu zaostajamo v naših raziskavah. Po drugi strani so pa naši napa usmerjeni v monografske obdelave, ki jih še nimamo niti za slovensko delavsko gibanje niti za ostale politične stranke. Vsaj v zadnjih letih pa le imamo nekaj del, ki se lahko primerjajo po tematiki in vsaj po poskusu obdelave s Konradovo knjigo (tu mislim predvsem na delo Jasne Fischer Čas vesolniga socialnega punta se bliža, kjer je za isto časovno obdobje kot pri Konradu obdelana Ljubljana, in tudi mojo, ki zaobsega Štajersko do leta 1914).

Konradova knjiga pa za nas Slovence ni poučna in zanimiva ter vredna branja le metodološko gledano, ampak tudi čisto konkretno, saj na več mestih govori o slovenskih delavcih. Najbrž še zlepa ne bo mogoče ugotoviti koliko in kam vse so hodili slovenski delavci na poti s trebuhom za kruhom. Vendar kažejo posamezni indici na veliko razvejanost, oziroma široko področje avstro-ogrške monarhije, pa tudi številke kažejo, da ne gre le za posamezne in osam-

ljene primere. Že za leto 1857 ima npr. Konrad podatek, da je bilo samo v Zgornji Avstriji naših 130 delavcev, ki so tam iskali zaposlitev. Ljubljanski čevljar-ski pomočnik Karel Hubmajer pa se nam iz Konradove študije prikaže kot pomembna figura v zgornjeavstrijskem delavskem gibanju, saj je bil zelo aktiven v Linzu, Steyru in okolici v letih 1884—1888. Karel, ki je bil brat pri nas bolj znanega Miroslava, je prišel v Linz iz Ljubljane, kjer je bil leta 1880 predsednik ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva, bil aretiran, vendar izpuščen ob procesu proti Železnikarju in tovarišem, osumljen tudi v procesu 1884 proti Kappaufu in tovarišem v Gradcu. V naslednjih letih je postal ena osrednjih postav zgornjeavstrijskega delavskega gibanja. Konrad sicer ne pozna slovenske literature in zato ne prikaže vsega Hubmajerjevega delovanja, zato pa odstre pri nas doslej neznano Hubmajerjevo delovanje, kar je zelo važno za naše vedenje o slovenskem delavskem gibanju. Podobno kot so pomembni nemški in avstrijski delavski agitatorji kot npr. Most ali Wagner delovali tudi na našem prostoru, so se naši delavci uveljavljali v delavskem gibanju zunaj slovenskega etničnega ozemlja. To velja zlasti za čas do leta 1889, ko je bilo delavsko gibanje razširjeno kot društveno gibanje.

Konrad je s svojo knjigo opravil zanimivo raziskavo o začetkih delavskega gibanja, ki je pomemben novum ne le v metodološkem oziru, izziv pa predstavlja tudi za nas, da še z večjim zanimanjem spremljamo pota prvih organiziranih slovenskih socialistov.

Franc Rozman

Jan Galandauer: *Šmeral, Bohumir Šmeral 1880—1914*, Nakladatelstvu Svoboda, Praha 1981, 350 str.

Češki zgodovinar Jan Galandauer je leta 1981 objavil prvi zvezek svoje obsežno zasnovane monografije o enem najzanimivejših mož v socialnodemokratskem in komunističnem gibanju Češke, o Bohumiru Šmeralu. Celotna biografija je koncipirana na tri knjige. V prvi obravnava avtor Šmeralovo življenjsko pot in njegovo politično delovanje do začetka prve svetovne vojne.

Bohumir Šmeral se je rodil v zahodnomoravskem mestu Třebiču leta 1880 kjer je obiskoval tudi gimnazijo, pravo pa je končal 1904 na Karlovi univerzi v Pragi. Zelo zgodaj se je srečal z delavskim gibanjem, se mu priključil in postal že 1899 novinar pri osrednjem češkem socialno-demokratskem glasilu *Právo lidu*. Sodeloval pa je tudi pri številnih drugih čeških in nemških listih, med drugim tudi v dunajski *Arbeiter Zeitung*. Kmalu je postal ena najvidnejših postav v češkem delavskem gibanju in eden najvidnejših teoretikov za nacionalno problematiko. Čas od rojstva 1880 do leta 1909, ko je prišel v sam vrh češke delavske stranke, opisuje Galandauer v prvem poglavju.

Drugo poglavje sega do začetka prve svetovne vojne, kot mejnik pa je Šmeralov znameniti in tudi zelo napadani referat na smichovskem zboru češke socialne demokracije leta 1909. Šmeral je tu nekoliko skušal oživiti personalistični princip reševanja narodnostnega vprašanja in tudi v našem delavskem gibanju so takrat z upanjem pričakovali, da bo njegov predlog v Smichovu sprejet. Vendar je bil zavrnjen, Šmeral pa je bil kmalu na to udeleženec tivolske konference, na kateri je bila sprejeta dvoumnosti polna tivolska resolucija.

Če bi bil Šmeralov referat sprejet, bi bile tudi formulacije v njej najbrž precej drugačne. Drugo poglavje obravnava nadalje zadnjih pet let pred izbruhom prve svetovne vojne in se podrobneje ukvarja z delovanjem Šmerala kot državnoborskega poslanca od 1911, njegovimi pogledi in vlogi v boju proti militarizmu, z balkanskim vprašanjem, vprašanji parlamentarne preureditve monarhije, z odnosi Šmerala z mednarodnim delavskim gibanjem.

Nedvomno je Galandauerju uspelo, da je napisal zelo ilustrativen in pregnanten življenjepis Šmerala, z obširnim in temeljitim pretresom Šmeralovega idejnega razvoja in pomena v češkem in mednarodnem delavskem gibanju. To mu je v veliki meri omogočil obširen arhivski material, časniki, časopisi in obširna literatura. Na vsak način lahko rečemo, da je prvi del Šmeralove biografije najboljše delo o njem in tehten prispevek k zgodovini delavskega gibanja ne le na Češkem in v nekdanji monarhiji, ampak tudi v mednarodnem delavskem gibanju.

Šmeral se je srečaval in tudi seznanjal s slovenskim delavskim gibanjem. Bil je tudi dvakrat v Ljubljani. Prvič na tivolski konferenci in drugič na osmem zboru slovenske socialne demokracije leta 1912. Oba njegova obiska bi lahko imeli za politično defenzivna, saj je bil prvič v Ljubljani po že omenjenem smichovskem kongresu, drugič pa ravno v času češkega separatizma, ki so ga malo prej slovenski socialni demokrati najbolj ostro obsodili. Z obema obiskoma se Galandauer ukvarja zelo mimogrede in obrobno. Na str. 225 tudi napačno govori o JSDS kot da je bila stalno na stališču personalne avtonomije, kar je najverjetneje zapisal pod vplivom odmevov v slovenskem delavskem tisku pred kongresom v Smichovu. Tudi ne omenja korespondence Šmerala z Etbinom Kristanom, ki se po njegovi izjavi avtorju tega poročila nahaja v arhivu marksizma leninizma v Pragi. To je za nas važen in zanimiv podatek, saj je Kristanove korespondence sila malo. To so seveda pripombe pro domo sua, ki ne zmanjšujejo pomembnosti in tehtnosti Galandauerjevega dela, ampak opozarjajo, da je knjigo vredno vzeti v roke tudi zaradi naše domače zgodovine, kar zadeva nacionalno vprašanje v zadnjih letih pred izbruhom prve svetovne vojne.

Franc Rozman

Marjan Drnovšek: *Arhivska zapuščina Petra Grassellija 1842—1933*, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 6, Ljubljana 1983, 523 str.

Marjan Drnovšek je kot šesto publikacijo iz serije Gradivo in razprave, ki jo izdaja Zgodovinski arhiv Ljubljana pripravil obširno izdajo arhivske zapuščine Petra Grassellija, ki sicer ne sodi med najvidnejše slovenske politike 19. in prve polovice 20. stoletja, vendar je bil kot državno in deželnozbornski poslanec, namestnik deželnega glavarja za Kranjsko, deželni odbornik, v letih od 1882—1896 ljubljanski župan vendar pomembna politična figura v slovenskem liberalnem taboru. Po srečnem naključju se je ohranil njegov privatni arhiv, ki ga zdaj hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana. Po besedah izdajatelja predstavlja knjiga prikaz celote gradiva z večjimi ali manjšimi poudarki na posameznih dokumentih ali skupinah dokumentov. Pred očmi je Drnovšek imel celoto ohranjenega gradiva in se je odločil za kombinacijo arhivskega popisa in objave

virov. Kot se vrstijo dokumenti v objavljeni knjigi, tako so tudi arhivsko razvrščeni v zapuščini. Glede na pomembnost dokumentov je Drnovšek posamezne dokumente ali skupine objavil v celoti, nekatere v daljšem ali krajšem povzetku, nekatere pa je le omenil. Izdajatelju je v prvi vrsti šlo za tem, da naredi informativni priročnik, da uporabnik dobi osnovne informacije o gradivu, ki mu služijo kot pomagalo pri iskanju željenega gradiva v arhivu samem.

Tako je nastal zelo celovit prikaz Grassellijeve zapuščine, ki pa je še veliko več. Na podlagi njegove arhivske ostaline imamo namreč pred seboj podobo o življenju in delu Petra Grassellija, ob tem pa tudi pomemben del slovenske, ne le ljubljanske, politične, kulturne in družbene zgodovine za čas več kot sedemdesetih let. Nedvomno lahko označimo Drnovškovo izdajo Grassellijeve zapuščine za zelo pomemben dosežek za zgodovinarje 19. stoletja in za čas do konca monarhije. Prav privatnih arhivov nam je sorazmerno malo ohranjenih ali dostopnih in prav bi bilo, če bi še ostale zapuščine dobile podobno izdajo.

Na začetku knjige je Drnovšek pripravil oris življenja in dela Petra Grassellija, ki je res bolj biografska skica, ne pa temeljita obdelava, vendar je zelo informativna in potrebna ter za takšno izdajo ravno praviša.

Arhivsko zapuščino Grassellija je Drnovšek predstavil v štirih obsežnih in smiselno zaokroženih delih. Najprej je tu osebno gradivo, ki zajema šolanje, izvolitve, imenovanja in službeno delovanje ter častne diplome in rede. Nato sledi najboljše delo, ki predstavlja zelo številno korespondenco 397 dopisnikov s 1605 pismi, pri katerih je veliko pisem v celoti objavljenih, druga pa so povzeta ali pa le kratko označena, pač glede na njihov pomen. Temu poglavju sledi gradivo o društvenem, založniškem, gospodarskem in političnem delovanju pri Narodni čitalnici v Ljubljani, pri Slovenski Matici, Sokolu, Dramatičnemu društvu, Narodni tiskarni, kranjskem deželnem zboru itd. Zadnje poglavje obravnava rokopisne prozne tekste, izvirne in prepisne pesmi, ocene, prevode, razmišljanja, različna vabila za koncerte, operne in gledališke predstave, skupaj s programi, razna potrdila, vizitke, osmrtnice in slikovno gradivo. Že na začetku je Drnovšek obširno in natančno razložil historiat Grassellijeve zapuščine, dosežanja urejanja, popise in uporabo gradiva ter natančno razvrstitev in razčlenitev gradiva. Konec knjige predstavljajo opombe, za katere je škoda, da jih ni več in da niso bolj popolne, kronološki seznam korespondence, gledaliških in drugih literarnih del, ki so v zapuščini kakorkoli omenjana, imenski in krajevni register ter kratek nemški povzetek.

Ponovno naj poudarim, da gre za zelo pomembno in skrbno opravljeno arhivsko delo, zelo važno za zgodovinarje, ki ga na žalost kazijo številne tiskarske napake, ki so pač odraz stanja v slovenskih tiskarnah.

Franc Rozman

France Klopčič: *O preteklosti drugače*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1984, 423 strani.

Na devetnajsto zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Mariboru leta 1978 smo povabili tudi dva avstrijska kolega mlajše generacije, ki sta se v tistem času intenzivno bavila s koroško-slovenskim manjšinskim vprašanjem. Oba sta napredno, levičarsko usmerjena. Eden od njiju, dr. Hanns Haas, je lahko vsaj

delno sledil razpravam na zborovanju in je bil prisoten tudi, ko se je v razpravi o generalu Maistru oglasil tudi France Klopčič. Klopčič je takrat govoril »drugače o bojih za severno in zahodno mejo«. Vehementno, kritično in na videz nepriljudno, je poskušal pokazati še na drugo, ne v narodnoosvobodiljske emocije oblečeno plat delovanja generala Maistra v času prevrata. Javno, pa tudi v klopih pri poslušalcih, ni bil deležen ravno odobravanja in avstrijski kolega je začudeno vprašal: »Zakaj pa ne marate, če kdo drugače, odločneje in bolj kritično razpravlja od vas? Ali res mislite, da pomeni marksistična kritika le odobravanje in enotno uglašenost?«

In kaže, da smo slovenski zgodovinarji res velikokrat nenavajeni resne, tovariške in strokovne kritike. Poznamo največkrat medle in hvalisave kritike ali pa pikolovska, osebna obračunavanja, in le redko utemeljeno, dobronamerno kritiko. Vedno ni bilo tako. France Klopčič zato pomeni neke vrste ščuko v zgodovinarskem ribniku in malo jih je, ki bi jim bil priljubljen. Tudi zato ne, ker ga nemalokrat zanese, da v kritiki postane trd, nepremakljiv in svoja stališča zagovarja ne glede na argumente oponentov.

Velik del njegovega strokovnega ustvarjanja je posvečen iskanju drugačne, popolnejše resnice o zgodovinskem dogajanju. Pogosto poskuša netolerantno osvetljevati procese in dejanja v zgodovini in zgodovinarje s stališča »pravovernega« komunista. Zanima se za skorajda vsa zgodovinska razdobja in analizira skorajda vsakega piščočega slovenskega zgodovinarja. To je njegova najpomembnejša drugačnost in tako je napisana tudi knjiga »O preteklosti drugače«.

Potem, ko je Klopčič izdal leta 1977 »Kritično o slovenskem zgodovinopisju«, knjigo, v kateri se je lotil slovenskih zgodovinarjev, je z letnico 1984 izšla tudi knjiga, o kateri pišem. V njej je objavil za druge prilike pripravljena in drugod večinoma integralno objavljena dela, v katerih resnično drugače gleda na preteklost. Naj si bo takrat, ko z Branislavom Djurdjevom razpravlja o marksizmu, in postmarksizmu, ali takrat, ko dokazuje, da je bila slovenska komunistična stranka ustanovljena leta 1920, ali pa takrat, ko kaže na temne plati »osvoboditelja Maribora in Štajerske«, generala Maistra. Tudi v drugih v knjigi objavljenih krajših in širših spisih kot: »Friedrich Engels (in Karl Marx) o »nezgodovinskih« slovanskih narodih 1847—1895«, »O letu 1878 drugače od Marxa in Engelsa«, »Vpliv oktobrske revolucije 1917 nekdaj in danes«, »Drugače o nastanku Jugoslavije leta 1918«, »Nacionalna politika slovenskih komunistov in njen odmev v komunistični stranki Italije v letih 1923—1930«, »Zmotno gledanje Palmira Togliattija na KP Jugoslavije leta 1928«, »Leninov nacionalni program in Stalinovi odkloni«, »Proti zmotnemu gledanju na minulost«, »Kdo je razbijal staro Jugoslavijo« in »Prispevek k teoriji nadomestkov za male narode in narodne manjšine«, avtor opravičuje naslov knjige.

Knjiga, čisto pragmatično gledano, ne prinaša nič takega, kar zgodovinarji doslej od Franceta Klopčiča ne bi že slišali ali prebrali. Prinaša morda nekaj pomembnejšega. Tako kot tista iz leta 1977, je tudi ta iz leta 1984, izziv slovenskim zgodovinarjem. Klopčič sam je v knjigi ob nekem objavljenem referatu, nekoliko užaljeno, a v imenu zgodovinske točnosti, zapisal: »Referat je bil prebran do razdelka... Nadaljnje branje je preprečil predsedujoči... iz časovnih razlogov, ne glede na bistvene novosti v referatu« (str. 209). Če so bile včasih razprave Franceta Klopčiča na raznih srečanjih predolge in prepikolovske ter

je veljal za »strah in trepet« vsakega predsedujočega, tega izgovora sedaj ni. Beseda je zapisana in tudi odgovor ne bore biti usten. Če je Klopčič sam lahko zbral toliko energije, raziskovalne vneme in potrpljenja, da je o stoletni preteklosti lahko spregovoril drugače, ni vrag, da tega ne bi zmoglo slovensko zgodovinarstvo. Saj ne gre za to, da bi kdorkoli kogarkoli prepričal (ali pa tudi), gre v prvi vrsti zato, da se ne izgubi direkten odgovor na direkten izziv. Saj nam gre končno vsem za zgodovinsko resnico. Samo direkten odgovor, pa ne s pozicij »užaljenih veličin«, lahko prispeva k »skrbi poštenjaka za zgodovinsko resnico«, ki si ga je za motto izbral avtor, kajti: »bo škandal... če ne bo vse, kakor je bilo res« (str. 8).

Če bo Klopčičeva knjiga dosegla vsaj to, je opravičila izid in že, ne glede na vsebino, pomembno prispevala k razvoju slovenskega zgodovinarstva.

Dušan Nečak

Comunisti a Trieste. Un'Identità Difficile, Ed. Riuniti Roma 1983, 262 str.

V okvirju seminarja Komunistične stranke Italije je bila leta 1981, ob šestdesetletnici ustanovitve, predstavljena zgodovina komunistov v Trstu od začetkov do današnjih dni. Nastopilo je šest predavateljev iz Trsta, ki so svoje prispevke, opremljene z dokumenti, objavili v knjigi, s predgovorom vodilnega italijanskega komunista Alessandra Natte.

Namen seminarja — avtorjev knjige — je prikazati objektivno zgodovinsko podobo »kakršna je bila in ne kakršno bi želeli, da bi bila«, ne zato, da bi partijo opravičevali ali ji priskrbeli alibi, kolikor zato, da bi razložili motive za takšno ali drugačno odločitev in priznali napake. Kajti, kot pravijo, z odrinjanjem žgoče preteklosti, z molkom ali polresnicami ni mogoče obrniti strani tržaške zgodovine. Sicer pa jim ne gre samo za zgodovino (ki jo končno prvič pišejo komunisti sami in ne kakor doslej, ko so jo pisali drugi, praviloma nenaklonjeni italijanski komunistični stranki, str. 67), temveč tudi za začetek odkritega soočenja vsega tržaškega ljudstva s preteklostjo, za začetek široke razprave posebej z Zvezo komunistov Slovenije — dodajmo tudi Hrvaške — s katero žele tržaški komunisti skupna srečanja za skupno ovrednotenje mučnih zgodovinskih dogodkov. Storjen naj bi bil torej prvi poskus treznega obračuna s preteklostjo, s kompleksi, predsodki, zamerami in obtožbami, ki desetletja pogojujejo politične in nacionalne odnose v Trstu ter ovirajo normalni družbeno-politični razvoj. Avtorji se zavedajo, da je s tem delom storjen šele prvi korak, dodan »skromen, a konkreten kamenček k ustvarjanju novega avtentičnega internacionalizma«, zato napovedujejo poglobitev raziskav skupno s »tovariši iz Zveze« (ZKS).

Vse to razberemo iz uvoda, tekstov in zaključnega dokumenta seminarja, kako težko je omenjeni namen doseči pa pove že podnaslov knjige: zapletena identiteta.

Dela posameznih avtorjev se razlikujejo ne samo po predmetu obravnave, po metodi in stilu pisanja, marveč tudi po tendencah in (ne)poznavanju obrav-

navanega razdobja, ki je ponekod kompleksno, v glavnem pa enostransko obravnavano, obremenjeno s postranskimi podatki, tudi napačnimi.

Iz knjige izrazito izstopa nacionalno vprašanje, kar v predgovoru sintetično povzame Alessandro Natta, z izrednim poslušom za bistveno, z veliko mero kritičnosti, z lastnim premislekom, pogojenim z neobremenjenostjo in oddaljenostjo od tržaške stvarnosti. Poglejmo nekatera stališča, ki razumljivo, slone na izhodiščih drugih avtorjev, vključno z napakami. Za razdobje med dvema vojnama ugotavlja, bolj kot avtor tega razdobja, velik delež primorskih slovenskih komunistov v gibanju. Nepreseganje komunistične narodne politike tistega časa opraviči z »oportunistjo«, češ, da bi bila bitka za realizacijo samoodločbe in odcepitve Slovencev in Hrvatov voda na mlin fašizmu (str. XI). Komunisti obeh narodnosti stopijo skupaj v osvobodilno vojno, čeprav imajo nasprotujoča si stališča do nacionalnega vprašanja, v čemer gre po mnenju Natta iskati krivdo za vse poznejše spore. Ko povzame trditev, da je leta 1945 jugoslovanska stran videla »problem rešen z orožjem«, meni, da je bila ta parola sicer neprevidna, toda upravičena, ne samo zaradi predvojnega fašističnega zatiranja manjšine, marveč predvsem zaradi revolucionarne perspektive, ki jo je vsebovala nova družbena ureditev mnogonacionalne Jugoslavije, zato se tržaški delavski razred odloči zanjo. Pripomogla je privlačnost jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja v primerjavi s šibkim italijanskim antifašizmom v Trstu, odločilna je bila torej razredna izbira tržaškega proletariata, ne pa »arbitražna prepotenca« osvoboditeljev Trsta (str. XII). Samoodločba leta 1945 po njegovem mnenju ni bila izvedljiva, kvečjemu Togliattijeva teza o bilateralnem sporazumu med Jugoslavijo in Italijo, kar se je končno z Osimom uresničilo. Čeprav Osimo pomeni sprejetje dejanskega — provizoričnega — stanja, pomeni konec utopij in začetek prijateljstva ter sodelovanja med dotlej sprtima državama.

Posebej nas zanima Nattova ocena najbolj kočljivega vprašanja: opredelitve tržaških komunistov za resolucijo Informbiroja. Priznava, da je bila velika napaka s hudimi posledicami, in jo utemeljuje z zaupanjem v Sovjetsko zvezo, s partijsko disciplino, z dejstvom, da je prav KPJ dotlej zagovarjala delovanje Informbiroja, medtem ko ga je KPI kritizirala, zato so se tudi slovenski komunisti odločili zanj, s čimer so preprečili razkol v tržaški KP pa tudi ustanovitev neke slovenske komunistične stranke na nacionalni osnovi. »Komunistična partija ostane referenčna točka in obdrži politični in volilni konsens komunistov in širokih slovenskih množic, tudi... zaradi njene socialne in politične izbire, ki je bila, čeprav deloma obvezna, pravilna; vsekakor pa zato, ker je pomenila najboljšo garancijo za zaščito interesov in pravic nacionalne manjšine.« K tem splošnim motivom prišteje še odpore vodstvu tržaške KP, ki je bilo v letih 1945 do 1948 v rokah Slovencev in negotovanje zoper njegovo politiko in metodo. Vendar je bil, po mnenju Natta, politični spopad v Trstu v nesorazmerju z vsebino informbirojevskega akta, »ki je bil vse kaj drugega, kot kritika in zavrnitev skupka političnih pozicij, katerih je bila obdolžena Zveza (kom. Jug.)... Kajti v resnici je šlo za ekskomunikacijo in izločitev, za brutalno intervencijo v življenje neke neodvisne in suverene države« (str. XVI).

Ta premišljena Nattova analiza ključnega tržaškega — in jugoslovanskega problema je seveda posledica distance, hkrati je obsodba in razumevanje ravnanja, bistven pa je nauk, ki ga navaja, da je treba misliti z lastno glavo, predvsem pa o vsem med seboj in z drugimi razpravljati, analizirati, primerjati na-

čela z dejanji in obratno, verificirati in korigirati lastno politiko. In meni, da so komunisti v Trstu to sedaj storili. Končno ugotavlja, da je KP v Trstu bila in je sposobna reševati ključna vprašanja, posebej glede nacionalne manjšine — s predlogi za zakonodajo, (str. XX) — glede regionalne avtonomije in zunanje politike do Jugoslavije. Razloge za uveljavitev konservativne »Liste za Trst« najde v »vplivu zgodovinskih preostankov političnih in socialnih sporov na področju nacionalnega vprašanja« ter v dolgoletnem italijansko-jugoslovanskem nasprotovanju (str. XXII), sicer pa ugotavlja ponovno krepitev KPI tudi v Trstu. Knjigo oceni kot »politično-zgodovinsko refleksijo«, ki more osvoboditi komuniste kompleksov, predsodkov in zavor.

Prva razprava: Nacionalno vprašanje: Slovenci v Trstu in v Furlaniji-Julij-ski krajini je izpod peresa Maria Collija. Obravnava stališča in ravnanje KPI in KP Trsta do tega vprašanja, ki so nedvomno vseskozi pozitivna, vendar neupravičeno ugotavlja kontinuiteto tudi s socialisti pred prvo vojno, čeprav pove, da so tedaj nacionalni problem reševali zgolj z »internacionalizmom«. Glavni pripevek na tej poti, ki ni bila niti ravna niti lahka, pripiše za čas pred prvo vojno Pittoniju in Vivanteju, za čas fašizma Griecu in Regentu, za čas druge vojne Curielu »in drugim« (str. 7). Čudno se zdi, da ne omenja Tume, Martelanca, Gustinčiča, niti Tomažiča, če že iz razumljivih razlogov ni med njimi Kardelja.

Ob ugotavljanju vseskozi pozitivne politike KPI do nacionalnega vprašanja in neposredni povezavi Leninovih načel o samoodločbi s sklepi partijskih kongresov, spregleda odstopanja v dvajsetih letih, ko je samoodločba pogojena s proletarsko revolucijo (kar je razvidno tudi iz priloženega dokumenta) in ne z »demokracijo in socializmom«, da ne omenjamo deviacij v Trstu, ki so značilne tja do druge svetovne vojne. Tudi ne loči dvostranske splošne deklaracije KPJ—KPI iz marca 1933 od tristrankarske iz aprila 1934, čeprav sta obe objavljeni v prilogi. Drugo deklaracijo napačno datira z decembrom 1933 (v prilogi ni razvidno, od kje je vzeta) in ne zazna njene specifičnosti, ki je v tem, da je namenjena najbolj akutnemu slovenskemu vprašanju in predstavlja kvaliteten skok v dotedanji politiki treh partij. Enako obravnava ta dogodek naslednji pi-sec — Panizon, ne upošteva, da je pri nas o deklaracijah že marsikaj napisanega.

Če je rekonstrukcija razvoja odnosov do nacionalnega vprašanja bolj šibka, pa so splošni okvir, razmišljanja in stališča o nacionalni problematiki izredno prodorna. Zato je delo tudi bolj podobno političnemu kot zgodovinskemu članku. Nacionalno vprašanje, pravi Collì, je temeljno za vso zgodovino Trsta in dežele in je drugačno od problema drugih jezikovnih in etničnih skupin v Italiji, a še ni ustrezno rešeno. Leninova načela so še vedno veljavna, kljub spremenjenim razmeram, kajti problem enakopravnosti nacionalne manjšine je hkrati problem demokracije in socializma. V Trstu pa to danes pomeni, da morajo Slovenci dobiti popoln »svobodni razvoj... na vseh področjih, kot posamezni državljani in kot narodnostna skupnost« (str. 11).

Tekst gradi predvsem na splošni literaturi (Lenin, Stalin, Boffo, Berlinguer), glede Julijske krajine pa na italijanskih piscih, na že dokaj zastarelih delih Apicha in Pacorja, poleg večno veljavnega Vivanteja in novejšega Pallanteja. Objavljeni dokumenti — nekateri v odlomkih — so vzeti iz tiska in ne iz originalov, ki so že dostopni, in nekateri pri nas že objavljeni v italijanščini in slovenščini.

Razprava Piera Panizona: KPI v Trstu od ustanovitve do druge svetovne vojne je edina izpod peresa zgodovinarja in vsebuje rezultate raziskav, ki jih je avtor opravil za diplomsko delo in jih pozneje poglobil. Žal pa tudi Panizon ne upošteva novejša literature. Razprava kritično in realno prikaže karakteristične in ključne probleme razvoja KPI (ne samo v Trstu) med dvema vojnama in presega avtorjevo lastno skromno oceno, da gre le za »fragmente neke analize, ki jo je šele treba napisati«. V uvodnih besedah še doda: »z veliko skromnostjo . . . posredujem ta moj prispevek, za katerega sem bil prisiljen izbirati (probleme), ki očitno utegnejo in morajo še biti predmet diskusije.« (str. 34). Na tej iztočnici bom opozorila na nekatere pomanjkljivosti in napake v zvezi z nacionalno partijsko politiko, s slovensko-hrvaškim gibanjem in s slovenskim deležem v KPI.

Ko ugotavlja nesposobnost in sektaštvo primorskih komunistov, ki ne zmorejo v dvajsetih letih »razviti enotne politike zaščite osnovnih pravic« manjšine (str. 42), bi bilo treba ugotoviti, ali ni ta »nesposobnost« tudi posledica splošne indiferentnosti KPI do vprašanja manjšine? Odnos slovensko-hrvaških narodnih — po njegovem »nacionalističnih« — strank do fašističnega režima oceni kot »sramoten, včasih kar smešen špektakel« (str. 45) in kakor da se te ocene sramuje se skrije za hrbtom podpisane in citira njeno delo iz 1972. leta. Ne samo, da Panizon ni upošteval del s podrobnim opisom politike narodnih strank in s povzetkom v italijanščini (Quaderni Rovinj VI/1981—82), ki sem jih objavila po letu 1972, temveč take ocene tudi v citirani razpravi ni mogel prebrati. Ta obravnava ilegalni slovenski antifašizem v tridesetih letih (v ta namen je Panizon ni uporabljal) in se le v uvodnem stavku dotika političnega društva Edinost, z besedami, da »izbere pot legalnega odnosa do italijanskih oblasti . . . nenehne legalne dejavnosti proti težnjam za raznaroditev in asimilacijo manjšin . . . Z nastopom fašizma . . . raznarodovalni ukrepi . . . vzbude . . . težnje po aktivnem odporu, tudi v opoziciji do oportunistične politike voditeljev obeh slovenskih meščanskih strank«. (Quaderni II/1972, str. 385). Čigava je torej interpretacija o »sramotni« in »smešni« politiki?

Sicer pa je značilno, da se Panizon le v treh primerih sklicuje na moji deli (dostopni v italijanščini), a žal napačno, oziroma tudi ti deli ne uporablja za isto problematiko, ki jo dejansko obravnavajo. Podobno kot zgoraj na str. 42 citira za raznarodovalno politiko mojo knjigo o Slovencih pod okupacijo, dejansko pa o tem govori knjiga o narodnoobrambnem gibanju. Tudi oznaka narodnorevolucionarne organizacije (TIGR, Borba) s stavkom »sektaške formacije« (str. 52) ne ustreza resnici, to je ovrigel že Ivan Regent v poročilu CK KPI leta 1928, danes pa je o tem že več raziskanega.

Razpravo v KPI o nacionalnem vprašanju postavi po letu 1926, to je potem, ki so bile sprejete teze na lyonskem kongresu, dasi so te teze nastale na osnovi predhodne razprave v vrstah slovenskih komunistov. Napačno šteje Ivana Regenta (tudi Colli) med ustvarjalce nacionalne politike. Ko že uporablja Klopčičev citat Martelančeve misli (po Komunistu in ne po originalu, ki je objavljen v Prispevkih), bi lahko razbral Regentovo »antitalistične« do tega vprašanja v dvajsetih letih. Manj pomembno je zmotno ime »Dragomir Gustinčič«, namesto Dragotin (str. 49).

Dobro oceni razliko med mestom-tovarno in slovensko-hrvaškim podeželjem, kjer se komunizem bolj uveljavi, pa tudi teze slovenskih komunistov iz 1927.

leta, ko nacionalno vprašanje povežejo ne samo s kmečkim, marveč tudi s problemom drugih socialnih plasti manjšine ob analizi srbskega in italijanskega imperializma (str. 41). Ne vidi pa, da je v primerjavi s temi stališči preobrat v KPI v letih 1929—1931, vsiljen od Kominterne, predstavljal nazadovanje v partijski nacionalni politiki. Tez slovenskih komunistov, ki jih vodstvo KPI ni odobrilo, žal ne objavi v prilogi, čeprav to v tekstu napove. Glede dveh medpartijskih deklaracij sredi tridesetih let je spodrsrljaj (izenačenje in napačni datum) enak kot pri Colliju, za začetke stikov med KPI in KPJ šteje »vsaj leto 1927« (str. 57), po dokumentarnih virih pa je razvidno, da so obstajali že od leta 1924.

Pomembna je Panizonova ocena akcijskega pakta med KPI in NRG: globoka modifikacija koncepta revolucije z ljudskim, nacionalnim in antifašističnim značajem nasproti dotedanji paroli o diktaturi proletariata (str. 60), vendar je pri vsebini pakta poudarek na minimalnih revindikacijah, medtem ko je bistveno ponovno potrjeno načelo o pravici do samoodločbe in odcepitve manjšine od Italije.

Trideseta leta so šibkeje prikazana kot dvajseta, tudi zaradi pomanjkljivih raziskav, skopo pa je odmerjen tudi prostor deležu slovenskih in hrvaških komunistov v KPI, zlasti v zadnjih predvojnih letih, čeprav avtor dosledno uporablja termin »italijanski in slovenski komunisti« (zakaj ne tudi hrvaški?). Posamezni primeri aktivnosti so le iz Milj, tudi Tržič je zapostavljen, desetine drugih epizod pa se mu zde »manj pomembne« (str. 62). Pravilno zazna višek komunističnega in antifašističnega gibanja pred drugo vojno med Slovenci, a mu posveti le en odstavek, povzet po spominskih podatkih. Zapostavljanje slovenskega deleža, zlasti narodnjaškega v antifašističnem gibanju posebej izstopa pri navajanju števila obsojenih pred posebnim sodiščem (str. 65) — podatki se ne ujemajo z ugotovljenimi v dopolnjenem izvlečku iz Aula IV, ki je izšel v Trstu — oziroma z zaključkom, da so bili »ogromna večina obsojenih komunisti«. Glede na število oseb je to res, toda od 24 (dejansko 26) izvršenih smrtnih obsodb (»vsi so bili Slovenci in Hrvati«) je z omenjenim zaključnim stavkom izničeno dejstvo, da so bili ustreljeni predvsem narodnjaki, med vojno pa partizani in kvečjemu člani KPS.

Paolo Sema obravnava Leta vojne in odpora (1940—1945) z dražljivo napovedjo: »Ne želimo iskati krivd ali napak, nikomur nimamo ničesar očitati, iščemo le tisto resnico, ki je dosegljiva z diskusijo, s konfrontacijo idej... Po štiridesetih letih... že lahko govorimo mirneje, brez jeze, žalitev, in povemo stvari — tudi v razpravi s tovariši iz Hrvatske in Slovenije — z zgodovinarji, politiki, voditelji partije, militantnimi partizani —, ki bi jih pred kakšnim letom morali zamolčati, sicer bi bil odgovor trd, težak, oster.« (str. 67). Čigav odgovor? Tovarišev iz Slovenije in Hrvaške? Tistih zgodovinarjev, ki so pisali drugačno resnico, ker »niso vedno naklonjeni italijanski komunistični partiji in tržaškemu delavskemu gibanju«? Razprava P. Seme ni celovit prikaz narodnoosvobodilnega gibanja v Trstu, obogaten z novimi spoznanji, ki jih je bilo treba doslej zamolčati, kar bi od predavanja nepoznavalcem te zgodovine morali pričakovati, marveč je enostranska in zato pomanjkljiva obravnava najbolj kompleksnega in prepletenega razdobja druge svetovne vojne, z mnogimi polresnicami pa tudi napačnimi podatki. Enostranskost ni samo v neupoštevanju raziskovalnih rezultatov drugih, marveč predvsem v osredotočenju na vlogo

KPI v osvobodilnem gibanju v Trstu, kakor da člani KPS v Trstu niso tudi »tržaški komunisti«.

Sicer pa je nesorazmerno veliko prostora odmerjenega splošnim svetovnim vojaškim in političnim dogodkom, ki s tržaškim komunizmom nimajo neposredne zveze. Pri tem je močna tendenca obsojanja ravnanja in vojnih ciljev zahodnih demokracij in povelečevanja vloge Sovjetske zveze. Takole razmišlja: zapadne velesile v začetku vojne ne vidijo glavne nevarnosti v osi Rim-Berlin, ker jim pomeni največjo nevarnost komunizem. Hkrati pa nemško-sovjetski pakt omeni le v zvezi z nemško (samo nemško!) zasedbo vzhodnih ozemelj in vsa ocena je zreducirana na stavek: »un patto molto discusso« (str. 69); dalje da zapadne velesile »s slabo prikritim zadovoljstvom« gledajo možnost nemške zmage nad SZ, francoski vladajoči razred pa se bolj boji obnove ljudske fronte kot nemške okupacije (str. 70—71); zavezniške zmage vlivajo vedno večje zupanje v SZ, od katere je odvisen izid vojne, zavezniški namen izkrcanja v Istri pa je predstavljen kot »nož v trebuh Rdeče armade« (str. 86).

Medtem ko Panizon dobro prikaže padec organiziranosti med italijanskimi komunisti po letu 1938, Sema sklepa po poslovnem pismu Pinka Tomažiča, da so komunisti bili, tudi po tovarnah, da so delovali in se povezovali ter »formirali močnejše in pogumnejše organizacije kot poprej« (str. 74) kar prekinejo množične aretacije antifašistov leta 1940. Ne zdi se mu potrebno omeniti, da gre za slovenske organizacije, komunistične in narodnjaške, prezre, da so med aretiranimi le trije italijanske narodnosti ob tristotih Slovencih, in da proces leta 1941 ni bil proti »Tomažiču in njegovim tovarišem« marveč je bilo med obsojenimi dve tretjini narodnjakov; tudi listkovne akcije ob procesu, čemur sledi nove aretacije, opravi OF in ne italijanski komunisti. Skratka zdi se, da avtor hoče čimveč antifazišma v Julijski krajini potisniti pod klobuk KPI in že v uvodnih besedah napove, da je treba v tej smeri poglobiti raziskave.

Medtem ko kronološko navaja svetovne dogodke, prav malo pove o začetkih in razvoju narodnoosvobodilnega gibanja v Trstu in na Primorskem, nekoliko več pozornosti nameni dogodkom v Jugoslaviji, pri tem napačno govori o OF kot o »jugoslovanski organizaciji«, ustanovitev AVNOJ napačno datira v leto 1941. Do razpada Italije je NOG posvečenih le par stavkov s splošnimi podatki, ob priznanju, da je bila tedaj KPI prešibka, da bi bila kos situaciji. Kakšni situaciji? Tisti, ki jo je v Trstu ustvarila OF? Pri seznamih aktivistov in žrtev najdemo prav redka slovenska imena, primeri junaštev so iz Milj, opisi so opremljeni tudi z lastnimi spomini. Pač pa se ob razpadu Italije po trditvi avtorja »KPI in delavski razred odločita za oborožen boj« in organizirata prve partizanske enote (str. 78). Torej pred tem partizanov ni bilo? Nihče ni organiziral oboroženega boja na Primorskem?

Za čas do osvoboditve je NOG obravnavano predvsem ali zgolj v kontekstu spopadov med KPS—KPJ in KPI. Ker so v tem delu navedene pogumne, a problematične trditve — o katerih bi bilo treba diskutirati — sklepamo, da so tu tiste »nove resnice« o katerih je bilo treba še nedavno molčati. Predstavniku KPI pri pokrajinskem komiteju KPS Vittoriju očita, da je širil pismo »v imenu CK KPI«, ki naj bi bilo italijanski prevod slovenskega teksta, in je vsebovalo »jugoslovanske pozicije« v nasprotju s pozicijami KPI, kar implicitno pomeni, da ga je diktirala KPS (str. 90). Povzema po Pallanteju, a ga ne objavi v prilogi skupaj z drugimi dokumenti. Zrno sporov najde v vprašanju kompetenc orga-

niziranja partijskih, vojaških in množičnih organizacij, kar si še leta 1943 po njegovem prilašču KPS (tudi v tovarnah, mimo KPI) predvsem pa v »enostranskem« sklepu AVNOJ glede državne pripadnosti Primorske s Trstom in Istre. Vsa dejavnost in propaganda je po mnenju Seme podrejena jugoslovanski zahtevi po aneksiji (str. 83), tudi samovoljno preimenovanje dogovorjene »Fratellanza operaia« v »Delavska enotnost — Unità operaia« je v funkciji tega cilja (str. 83).

Ko citira Kardeljev odgovor Togliattiju glede jugoslovanskih teritorialnih zahtev, ki se glasi, da ljudska oblast — KPJ ne more zahtevati manj, kot zahteva jugoslovanska begunska vlada, avtor ugotavlja, da ne leta 1924, ne 1929, ne 1934 jugoslovanska vlada ni postavljala teritorialnih zahtev: »nobenega dokumenta o tem ni« (str. 81). Vprašujem se po kakšni logiki navaje te letnice — ne glede na po Kardelju citirane »begunske vlade«? Razen leta 1924 (italijansko-jugoslovanska pogodba o prijateljstvu) navedene letnice nimajo ničesar opraviti s pogajanjem med državama, prezrta pa so povojna mirovna pogajanja (1919—1920), ko je bil boj za mejo zelo vroč in je Jugoslavija pod pritiskom pristala na rapsko pogodbo. Zelo vprašljiva je hipoteza, da pomeni sklep o priključitvi Julijske krajine k Jugoslaviji začetek sporov med KPJ in KP SZ (str. 81), kar Sema sklepa iz brzojavke l. 1944, v kateri Dimitrov (dejansko je podpisan Ded t. j. Kominterni) obsoja spore med slovenskimi in italijanskimi partizani zaradi teritorialnih vprašanj (prim. dok. na str. 100).

Ko se jeseni 1944 KPI v Trstu loči od CLN in se »podredi« KPS pravi Sema, da tega niso odobraval niti vsi slovenski komunisti, o čemer pričajo povojni dogodki, in sicer njihova skoraj totalna soglasnost za protijugoslovansko resolucijo Informbiroja ter izid volitev leta 1949 (str. 90). Ali je res možno delati take vratolomne sklepe, ko hkrati iz teksta ni razvidno razmerje moči, sposobnosti, možnosti med dvema odporniškima gibanjema! Natta je v uvodu bolje povzel tisto, česar Sema ni povedal. Z razliko od prejšnjih »komunističnih« zgodovin — Vidalijevih — ki govore o jugoslovanski »okupaciji« Trsta, tokrat prvič srečamo ugotovitev, da gre za »osvoboditev«, toda s pripombo, da so bile pri tem izključene »partizanske enote, ki so nastale v deželi« (str. 91), kar res velja za italijansko divizijo Garibaldi-Natisone, ne pa tudi za drugi diviziji IX. korpusa, ki ga Sema omenja v sestavu IV. jugoslovanske armade.

Zanimiva je ugotovitev, da se o Hrvatih v Trstu nikoli ne govori kot o posebni narodnostni skupnosti in Semova zahteva, da se to popravi. Očitno gre za tiste, ki so po drugi vojni emigrirali iz Istre, kar pa po mojem mnenju ne izključuje Semovega predloga.

V zaključku kot komunist prevzema vso krivdo za grehe, storjene v preteklosti, ker se čuti dediča »tako Frausina in Kolariča, kot Babiča, Štoke in Kraigherja«. Ko pove, kako težko je govoriti o teh »grozljivih« zadevah, ki so sestavni del »našega življenja, naših družin, naših formacij«, izrazi vero, zlasti v mlade, da se lahko znebijo problemov, če jih le ne bo strah, da to store. »To ne pomeni likvidacije kogarkoli, to ne pomeni razsojati o zaslugah ali o krivdi kogarkoli, kajti zgodovina je zgodovina.« (str. 92) Menim, da bodo le raziskovalci NOB na obeh straneh meje utegnili natančneje preveriti in pošteno izmeriti »prejšnje« in »sedanje zgodovinske resnice«, kar si lahko samo želimo.

V prilogi je objavljenih več dokumentov italijanskega izvora, žal ne zvemo, kje so ohranjeni, komu so namenjeni, vsekakor pa bi sem spadal tudi kakšen

dokument slovenskega ali jugoslovanskega izvora. Drugih virov in literature, ki naj bi služila problematični razpravi, razen v treh primerih, avtor ne navaja.

Manj natančne so misli, ki nas navdajajo ob branju naslednje razprave: Claudio Tonel, Dolga ločenost od KPI (1945—1975): osvoboditev, nasprotja zaradi teritorialnosti, Kominform, povratek Italije v Trst; ne zato, ker bi bilo to predavanje manj zanimivo, marveč zgolj zato, ker je pri nas to razdobje — in naslednje — še neproučeno. Gre za razdobje dvanajstih let, ko je tržaška partija avtonomna, za »dramatično, odločilno, mučno« razdobje, »ki je globoko zaznamovalo vse, ki so ga doživeli, in ki se je v velikem obsegu vcepilo v zavest in kulturo Trsta, v odnose med političnimi in socialnimi silami do današnjih dni.« (str. 111) Podobno kot Sema šteje med osvoboditelje Trsta predvsem »vstajo Delavske enotnosti in skupin CLN«, medtem ko IV. jugoslovanski armadi pripise le »sodelovanje«, dasi »odločilno« (str. 113).

Že začetek tega razdobja, štirideset dni jugoslovanske uprave, je po mnenju avtorja postavil bariero med osvoboditelji Trsta in prebivalstvom italijanske narodnosti. Gre za tri težke napake, ki kažejo na politično »slepoto« partizanske oblasti: preprečitev navzočnosti italijanskih enot pri osvobajanju Trsta, s tendenco »političnega precedensa«, kar oceni Tonel kot »hudo slepoto, vsekakor kvarno za odnose z italijanskim prebivalstvom« (str. 117); prepoved rdeče zastave — dovoljene so bile le jugoslovanske narodne in italijanska z zvezdo —, ki je povzročila globoko travmo pri mnogih Tržičanih (str. 114) ter zloglasne »fojbe«, ki so požrle stotine »fašistov in kolaboracionalistov, italijanskih in slovenskih pa tudi samo Italijanov« in ki predstavljajo »nepredvidljivo nazadovanje odnosov med tistimi, ki so zahtevali Italijo v Trstu ter med jugoslovanskimi partizanskimi silami vključno z nami« (str. 114). Ta dogodek, ki ga jugoslovansko zgodovinopisje še ni obravnavalo, a je večno na dnevnem redu italijanskih nacionalističnih sil, Tonel oceni kot povračilno akcijo za nacistične masakre, kot tragedijo, ki se ji ni bilo mogoče izogniti, toda odklanja soodgovornost tržaške partije, ki naj bi bila izražena v obtožbi italijanske javnosti, da so zanj krivi »Tito in mi, slavo-komunisti v Trstu« (str. 115). To pomeni, da se današnja tržaška partija retrospektivno distancira od jugoslovanske, čeprav je bila tedaj njen sestavni del in s tem del NOB; vsekakor pa pomeni ločevanje med italijanskim in slovenskim delom oz. vodstvom partije, ne glede na to, koliko je bila ali ne soodgovorna za določeno ravnanje organov ljudske oblasti.

Medtem, ko opisuje manifestacije veselja tržaškega prebivalstva, ob odhodu Titovih partizanov (str. 117) bi pričakovali, da vsaj omeni tudi tiste demonstracije žalosti, ki jih je priredilo okoliško prebivalstvo: znan je primer kraške mladine, ki poskuša z živo barikado preprečiti odhod jugoslovanskih tankov preko Sežane.

Ob tem poglavju, ki ga zaključuje lep sprejem zavezniških čet »z manifestacijo za italijanstvo Trsta«, se vsiljuje primerjava z osvoboditvijo — okupacijo istega Trsta in Julijske krajine leta 1918. Italijanska vojska, ki jo italijanski socialisti pozdravijo kot osvoboditeljico, zasede to ozemlje po »zakonu osvojitve« (partizanska vojska naj bi se naslanjala na »zmago orožja«), prepove slovenske narodne zastave (ne pa rdeče), sledi dveletno policijsko preganjanje vsega, kar diši po slovanstvu; sile antante izženejo čete zavezniške Srbije z Reke in se odrečejo zasedbi ozemlja, ki so ga tajno prisodile Italiji. Še druga primerjava se nam ponuja, in sicer med politiko KPI pred drugo vojno ter tisto po letu 1945.

Medtem ko je v preteklosti KPI načrtovala neodvisno slovensko-hrvaško republiko v sklopu balkanske federacije delavsko-kmečkih republik ali socialistične Italije, je sedaj nasprotovala sklepu AVNOJ in pokrajinskega komiteja KP Julijske krajine o priključitvi tega ozemlja in neodvisni tržaški republiki v socialistični Jugoslaviji. Za priključitev je bil ves tržaški proletariat s pozicij »razredne izbire«. Če je KPI pred vojno računala, da bo v Italiji prej izbruhnila socialistična revolucija, kot v Jugoslaviji, se je dejansko zgodilo nasprotno in »razredna izbira« je bila popolnoma v skladu z njeno predvojno politiko. To dejstvo Tonel zazna, vendar bolj z vidika opravičevanja tržaškega proletariata, ker se je pač postavil zoper novo linijo osrednjega vodstva KPI.

Titovo izjavo Togliattiju, novembra 1946, da »je pripravljen pristati na pripadnost Trsta Italiji ... če bo Italija pripravljena prepustiti Jugoslaviji Gorico, ki je ... večinoma slovenska« (str. 124), bi kazalo resno proučiti, kajti na mirovni konferenci se je jugoslovanska delegacija zagrizeno borila za Trst.

Resolucijo Informbiroja Tonel obsodi s citiranjem zapoznelih Vidalijevih ocen, vendar ugotavlja, da so jo »tržaški komunisti sprejeli z olajšanjem, kakor pristno osvoboditev«, da so se lahko uprli slovenskemu delu vodstva KP Trsta, ki da je bilo stalinistično, tako kot vse komunistične partije tistega časa.

»Menim, da smo pravilno ravnali, ko smo se uprli lokalnemu vodstvu partije, tako kot je prav ravnal Tito, ko se je uprl Stalinu« (str. 129). Ali naj to pomeni, da italijanski del vodstva z Vidalijem in tržaški komunisti niso bili stalinisti? To implicitno aluzijo Tonel omili s citiranjem »nekaterih govoric«, češ, da je pristop velike večine italijanskih in slovenskih komunistov k resoluciji pomenil »protistalinistični upor stalinistov«, hkrati ko je bil glavni motiv za soglasje z resolucijo partijska disciplina in zvestoba Sovjetski zvezi!

Večji del nadaljnjih dogodkov in stališč tržaške partije prikazuje skozi citate iz dokumentov, govorov, resolucij, sklepov — med katerimi ni slovenskih. Poskuša biti zvest in korekten kronist, z najmanjšo mero lastnih ocen, pač pa z nekaterimi reminiscencami. Čeprav poskuša ostati nepristranski, komaj omeni »spopade«, ki so sledili resoluciji med »kominformovci in titovci«, dasi je v resnici šlo za huđe, tudi fizične napade prvih na druge, v obliki pravih kazenskih ekspedicij. Pač pa navaja napade projugoslovanske strani, ob pomoči obmejnih agentov OZNE, na vodilne slovenske komuniste (Bernetičeva, Šiškovič, Škerl, Pirc), z grožnjami smrti in obtožbami, da so »izdajalci domovine«. Po mnenju avtorja pa so le-ti z drugimi slovenskimi komunisti izpričali »najvišjo internacionalistično zavest, ko so se ... pridružili kominformovski resoluciji brez rezerv in se tako postavil proti lastni materi — domovini« (str. 132). Nič konkretnega pa ne zvemo o posledicah razdora, ki je razcepil na dva dela tudi vse slovenske kulturne množične organizacije in dejansko bolj zrušil kulturno-politično zgradbo tržaških Slovencev, z mukami grajeno skozi desetletja, kot je to uspelo fašističnemu režimu. Tudi pri naštevanju glavnih problemov tega časa navaja le: fašizem, nacionalna manjšina (z vidika komunistične politike glede pravic), enotnost delavskega razreda in izpusti odnos do Jugoslavije oziroma do jugoslovanski politiki naklonjenih Tržčanov — komunistov in nekomunistov — ki je dejansko, kot kaže, ključno. Pravice nacionalne manjšine so implicitno tretirane predvsem z vidika enotnosti delavskega gibanja kot motnja, ki jo je treba čimprej odpraviti. Med dogodki tudi ne najdemo pozivov slovenskih komunistov v KP Trsta po čimprejšnji normalizaciji odnosov z Jugoslavijo — do

ZKJ — potem ko je leta 1955 Hruščov že poravnal zadevo, a je tržaška partija, sledeč Vidalijevim stališčem (objavljenim v članku Colpo di bora), vztrajala na sovražnostih še celih šest let. Takole piše Vidali:

»Vsi vedo, da so naša partija, ter vsi demokratični Tržačani, Italijani in Slovenci, manifestirali svojo hvaležnost resoluciji Informbiroja . . . Podoben dokument, glede temeljne linije, se je leta pisal v mislih nas vseh, na osnovi izkušenj, na osnovi tistega kar smo videli in slišali, tistega kar se je počelo in kar smo bili prisiljeni početi . . . Zato mi ne moremo izraziti solidarnosti z deklaracijo Hruščova . . .« (str. 142). Šele leta 1962 je delegacija KP Trsta prišla v »Cannosso« in tedaj je bilo domnjeno z ZKS, »da bodo obojestranske samokritike odložene na poznejši čas« (str. 142), kar naj bi se začelo sedaj, s to knjigo.

Med objavljenimi dokumenti so poleg resolucij KP Trsta tudi resoluciji IB in odgovora KPJ, kar je v knjigi edini primer objave dokumentov jugoslovanskega izvora.

Fausto Monfalcon obravnava Isto 1943—1945 od osvobodilne vojne do eksodusa (očitno bi druga letnica morala biti 1954). Devet strani posveti nobovskemu razdobju, z ograditvijo, da ne piše zgodovine, dvajset povojnemu razdobju, tedaj ko je Istra pod jugoslovansko upravo in od 1947, razen cone B STO, v socialistični Jugoslaviji.

V uvodnem delu predvsem dokazuje, da je drugače kot v drugih pokrajinah — v Italiji in v Jugoslaviji — NOB koncentrirana na priključitev Istre k bodoči Jugoslaviji in na tem imenovalcu naj bi se znašli KP Hrvatske, slovensko-hrvaški narodnjaki in klerikalci. Po knjigi Drndića (Oružje i sloboda Istre) sklepa, da so pripadniki »TIGR in Tob« (očitno tržaška organizacija Borba) s težavo pristopili k NOB, ker je bila komunistična, kar se mu zdi simptomatično za razpoloženje »politično najbolj usposobljenih istrskih Hrvatov« (str. 196—197). Ali to pomeni, da med istrskimi Hrvati ni bilo tudi predvojnih komunistov? Še bolj kompliciran in težaven se mu zdi problem sodelovanja KPI v Istri z enobejem, ker so jo motili avnojski sklepi, ki po mnenju avtorja niso bili v skladu s tripartitno izjavo iz 1934. Za člane KPI je bil, po njegovem, primaren protifašistični boj, v katerem naj bi bilo nacionalno vprašanje samo ena komponenta, vprašanje teritorialne razmejitev pa samo načelo (str. 198). »Ostra in drastična« enostranska odločitev AVNOJ (in pred njim istrskih organov NOG) o priključitvi Primorske in Istre k Jugoslaviji, »ki v teh letih še obstajala ni« (str. 198), je po avtorjevem mnenju odvrnila velik del italijanskega prebivalstva od enobeja in je predstavljala izhodišče za poznejši eksodus. Drndićevo obtožbo teh množic, ki jih Monfalcon oceni enakoštevilčne kot hrvatske češ, da so prežete s fašizmom in rasno superiornostjo in zato sokrivate raznarodovanja, proglasi za »zgodovinsko poneverbo«, kajti »krive« so samo nesoglašanja z omenjenimi sklepi (str. 202). Sicer pa dokazuje, da so italijanski komunisti in delavski razred v večji meri z enobejem kot menijo italijanski tržaški zgodovinarji (Storia di un esodo).

Monfalcon v tem poglavju v glavnem polemizira z dvema skrajnostma v historični publicistiki: z jugoslovansko in italijansko — zanj obe enako nacionalistični, brez poskusov razumevanja tiste strani, ki je poravnavala krivice, za razliko od one, ki je stremela po ohranitvi hegemonije. Vendar je njegovo razmišljanje v tem oziru dokaj prepričljivo.

Če je NOB, tedaj ko so italijanski komunisti zavestno v njenem sestavu, pozitivno prikazana (kljub njegovemu vprašanju ali le ni bila storjena napaka »shematizma in sektaštva«), je povojna jugoslovanska uprava v Istri prikazana kot skrajno napačna, ker se je oddaljila od enobejevske mentalitete in internacionalizma (str. 217), s čimer naj bi ustvarila nepremostljiv prepad s širšo istrsko italijansko pa tudi hrvaško-slovensko javnostjo. Izguba simpatij množic ob raznih ukrepih, med drugim volilne prisile, je po mnenju avtorja logično povzročila nasilje in nasilno spreminjanje etnične strukture ozemlja. Avtor je izredno kritičen do vsega, kar počne jugoslovanska uprava ne samo v coni B STO (ki je sestavni del »tržaškega«), marveč tudi v tistem delu, ki je po letu 1947 pripojen k Jugoslaviji. Navaja primere nasilja, ki po metodah spominjajo na teror (str. 211) in poglobljajo v ljudeh strah in nasprotovanje, česar spričo pomanjkanja raziskav tudi po naših virih ne moremo preveriti. Ob Kominformu se ustvari še druga fronta jugoslovanskih nasprotnikov, in sicer fronta italijanskih komunistov in delavcev, ki se iz enakih razlogov solidarizirajo z obtožbo Jugoslavije kot tržaški komunisti, vendar razen podatkov iz Izole in podatka o prepovedi širjenja tržaškega glasila *Il Lavoratore*, v tekstu ne najdemo konkretnih podatkov. »Odprtje nove fronte nesoglasja . . . poleg nacionalistične, je zreduciralo množično bazo (ustvarjeno med osvobodilnim bojem), na kateri bi morala sloneti ljudska oblast . . . V tem položaju je postal povratek na stare sisteme politične kontrole skoraj obvezna izbira« (str. 214).

Končni učinek te represivne politike je bila množična izselitev — eksodus — Italijanov pa tudi hrvaških družin, ki jo avtor po »Titovih podatkih« ocenjuje na okrog 300 000 oseb (str. 220), ne da bi povedal kje je leta 1972 Tito navedel to število. Hkrati je na str. 208 podatek ljudskega štetja iz leta 1945, po katerem je bilo v Istri (brez slovenskega in reškega teritorija) 236 000 Hrvatov in 93 000 Italijanov. Potemtakem je ostalo v Istri le 29 000 avtohtonih Istranov? Ne glede na to, da število izseljenih ni znano, je avtorjevo navajanje avtoritativnega vira prozorno tendenciozno, kajti drugi italijanski raziskovalci istrske povojne zgodovine (*Storia di un esodo*) govorijo o 190 000, največ 200 000 beguncev.

Rdeča nit Monfalconovega razpravljanja, ki se zdi novo in zanimivo, a ne presega omenjene knjige o eksodusu, je v postavljanju na prvo mesto razrednega vprašanja, čemur bi moralo nacionalno vprašanje ostati podrejeno, kar naj bi bila tudi predvojna linija KPI in KPJ. Hkrati pa je iz Collijeve in Panizonove razprave razvidno, da je KPI vsaj v tridesetih letih v politiki do Julijske krajine postavljala nasprotno stališče.

Čeprav Monfalcon pogostoma poskuša razumeti jugoslovansko stran v analogiji s tistim, kar je fašizem počel v coni A STO, se med branjem ne moremo znebiti vtisa, da nastopa v vlogi zagovornika italijanskega prebivalstva v Istri. Še močneje kot pri omenjenih avtorjih izstopa nekakšna diferenciacija med italijanskim prebivalstvom in drugimi, kamor tokrat spadajo tudi istrski italijanski komunisti. Obravnava upravno-politični razvoj Istre v letih 1945—1955 in ne zgodovine komunistov, kot je namen knjige. Sicer pa nič ne moti izdajatelja, da v tej razpravi — predavanju — ne gre za »komuniste v Trstu«, kvečjemu za »komuniste v Jugoslaviji«, hkrati ko knjiga ne vsebuje tržaškega in goriškega (v Italiji) komunističnega gibanja. Ali je bil morda namen skozi to prizmo pokazati na tisti stalinizem, zoper katerega so se tržaški komunisti uprli?

Delo Stojana Spetiča: Dolgi pohod mučne začasnosti (1957—1978) je najbližje vsestranskemu sintetičnemu pregledu, z enakomerno obravnavo politične, ekonomske, kulturne problematike v Trstu z vidika ravnanja KP, ki je sedaj že v sestavi KPI. Za to razdobje ni na razpolago zgodovinskih raziskav, zato tudi primerjave s Spetičevimi zaključki niso možne. Avtor samokritično napove, da so analize in sodbe osebne in zato podvržene »poglobljenemu razmisleku tovarišev« (str. 236).

Za šestdeseta leta ugotavlja, da se razmere v KP v Trstu normalizirajo, zato se končno lahko posveti predvsem gospodarski in socialni problematiki Trsta (str. 228) pa tudi bitki za nacionalne pravice slovenske manjšine (str. 232). Na normalizacijo — umiritev — sta vplivala predvsem dva dogodka, ki sta zaključila razburkano obdobje poinformbirojevskih spopadov: spomladi 1962 velika večina tržaških komunistov sprejme predlog o odhodu delegacije, z Vidalijem, v Ljubljano, ki poravnava odnose z ZKS—ZKJ, hkrati se razide tista Neodvisna socialistična unija, ki so jo po razkolu ustanovili Jugoslaviji zvesti komunisti.

Kot pomembnost kaže omeniti »samo navidezno marginalen« dogodek, ki je skoraj privedel do novega spopada z ZKS, in ki kaže, da bojna kopja še niso bila dokončno pokopana. Leta 1972 je izšla Vidalijeva knjiga o XX. kongresu KP SZ, ki jo je ljubljanski Komunist (december 1972) ocenil kot »rehabilitacijo izbire stalinizma«. Tržaški komunisti so to sodbo vzeli za uradno stališče ZKS in razpravljali o njej na kongresu, ne da bi zavzeli stališče do Vidalijevih tez. To dejstvo je sprožilo v delu jugoslovanskega časopisja obravnavo tržaškega kongresa »v nesprejemljivem tonu... z eksplicitnimi pozivi kongresistom naj se osvobodijo Vidalija in Tonela in naj opravijo s stalinisti.« (str. 243). Incident ni skalil dobrih odnosov z ZKS tudi po zaslugi obtoženega Tonela in Spetič je več kot prepričan, da bosta »jasnost in bratska iskrenost prispevali tudi k razrešitvi zapletenih zgodovinskih vozlov... ki jih je srečanje leta 1962 odložilo na poznejše čase«, oziroma da je ta trenutek že nastopil, o čemer pričajo »bodisi pobude planirane z jugoslovanskimi tovariši, bodisi interne razprave naših sekcij«, kakor se kažejo na seminarju posvečenem zgodovini komunistov v Trstu (str. 244). Zaključuje z osimskim sporazumom in prilaga inkriminirani članek s Tonelovim odgovorom ter resolucijo VI. kongresa iz leta 1975.

Splošne zaključke in vtise, ki so se mi porajali ob branju knjige, bi lahko takole strnila:

1. Razen v enem primeru so tekste pisali vodilni udeleženci zgodovinskega dogajanja, torej nezgodovinarji. To je spričo namena po samokritiki, po razčiščenju v lastnem krogu pozitivno, a hkrati manj prepričljivo. Dogodki so večkrat opremljeni z lastnimi spomini, z izrazi osebnih čustev in stališč, kakršna so bila med samim dogajanjem ali kakršna so danes. Šibka je torej časovna in osebna distanciranost. Moti tudi način izražanja, ki je patetičen, pogostoma bombastičen in ponekod zveni bolj militantno aktivistično — propagandistično kot trezno znanstveno.

2. Avtorji pomanjkljivo navajajo vire, predдела, raziskave drugih, zlasti zgodovinarjev, iz citiranih virov pa razberemo, da so uporabljali predvsem ali zgolj vire italijanskega-komunističnega izvora, kar ne ustreza metodi kritičnega pretresa vse dokumentacije in literature, ki je na voljo. Ne samo, da ne upoštevajo raziskovalnih rezultatov jugoslovanskih zgodovinarjev (tudi politikov), ki so spričo neznanja jezika težko uporabljivi, marveč tudi skopo uporab-

ljajo dela italijanskih tržaških zgodovinarjev, ki ponekod bistveno presegajo tukajšnje obravnave. Čeprav ima torej delo zgodovinske poteze, ga ne moremo imeti za zgodovino v pravem pomenu besede.

3. Medtem ko v knjigi ne manjka evropskih in svetovnih dogodkov, pa tudi splošnih teoretičnih razglabljanj, je šibko prikazana splošna politična, ekonomska, kulturna situacija, v kateri tržaški komunisti delujejo (izjema je Spetič), ne glede na to, da na omejenem prostoru res ni mogoče vsega povedati.

4. Iz celotnega dela izrazito izstopa nacionalno vprašanje, ali bolje odnos KP Trsta in KPI do vprašanja slovenske in hrvaške manjšine, z rdečo črto kontinuirane dosledne in pogumne obrambe nacionalnih pravic in enakopravnosti manjšine. Toda, po njihovem mnenju, to rdečo črto — načela — prekinjajo in kalijo le razmejitvena vprašanja — jugoslovanske teritorialne pretenzije, ne pa tudi nerazumevanje ali včasih postransko obravnavanje vprašanja manjšine s strani tržaških komunistov. Obravnava nacionalnega vprašanja izpade, kakor da je bila (in je?) za komunistično partijo največkrat nekakšno nujno zlo, ki mu je treba zadostiti, da bo zagotovljena enotnost delavskega razreda, množic in moč komunistov v Trstu.

5. Čeprav je termin »italijanski in slovenski komunisti« dosledno uporabljen, je dejansko govora le o italijanskih komunistih (dogodki, imena, žrtve), kakor da so drugi nekakšen sicer enakopraven privesek ne pa tudi enako ali celo aktivnejši del skupnega telesa. Tudi ni dovolj razvidno, da je slovensko vprašanje hkrati tudi vprašanje slovenskih komunistov v KPI in ni zunaj njih. Slovenski komunisti pridejo do izraza v trenutku, ko ob Informbiroju očitno prevesijo tehtnico v korist protijugoslovanske politike, ne pa tudi, ko poskušajo to politiko spremeniti.

6. V kontekstu je, morda nehote (ali iz neznanja?) ustvarjena nekakšna diferenciacija med »mi« in »oni«, pri čemer so ti drugi NOB, titovci, ZKS, jugoslovanska uprava. Ambicija: razčistiti s preteklostjo, obrniti stran zgodovine brez tožnikov in toženih torej ni docela uresničena. Sicer ne manjka kritike lastne partije, toda bolj v obliki opravičil in alibijev in kar je še slabše, ti alibiji so praviloma v napakah »onih drugih«. Ko so italijanski komunisti v Trstu sestavni del te »druge strani« (NOB, doba avtonomne KP) pa se distancirajo od vodstva (slovenskega, hrvaškega), oziroma od tiste politike enotne partije, ki jo sedaj proglašajo za napačno. Prav šibko pa je opravičeno ali argumentirano ravnanje te »druge strani«, ki so ji pripisani mnogi spodrsljaji in krivda za škodo, ki je povzročena (Italijanom!), čemur praviloma sledi poduk, kako ne bi smela ravnati. To zadeva predvsem komunistično partijo — zvezo — Slovenije pa tudi Hrvaške kar pomeni Zvezo komunistov Jugoslavije. Celotno delo je v bistvu izziv tej Zvezi z željo po dialogu v smeri medsebojne poravnave zgodovinskih nasprotij in reinterpretacije obojnih dosedanjih sodb.

Če v tem obsežnem razmisleku opozarjam predvsem na problematične točke in tiste kričeče primere, ki v živo zadevajo našo, slovensko in hrvaško zgodovinsko preteklost, to ne pomeni, da knjiga ne vsebuje tudi dobrih, zanimivih, novih in objektivnih prikazov. Predvsem pa je hvalevredno dejstvo — namen javnega obračunavanja z lastno preteklostjo, kar zlepa ne najdemo pri drugih političnih silah, tudi pri ZKS—ZKJ ne. Prav zaradi problematičnosti bi izziv morali sprejeti in se skupno lotiti posameznih vprašanj. Toda kdo? Slo-

venski in hrvatski politiki, Zveza komunistov ali zgodovinarji? Oboji, toda zgodovinarji žal nimamo na voljo rezultatov raziskav za vsa obdobja, še virov ne, da bi lahko nepristransko sodelovali.

Milica Kacin-Wohinz

Dorče Sardoč: *Tigrova sled*. Pričevanje o uporih primorskih ljudi pod fašizmom, Založništvo tržaškega tiska, Trst, Založba Lipa, Koper, 1983, 311 str.

Znano je, kako težke čase so v obdobju med obema svetovnima vojnama preživljali tisti Slovenci in Hrvatje, ki so po I. svetovni vojni prišli v okvir italijanske države. Vse tisto, s čemer je italijanski fašistični okupator »postregel« Jugoslovanom leta 1941, so prvi okusili na svoji koži že skoraj dvajset let prej. Njihov boj proti fašizmu se je že kmalu spremenil v boj za narodnostni obstanek. Svoj upor proti fašizmu, ki se je do polnega obsega razplamtel šele v času NOB, so začeli v skrajno težkih razmerah in v njem kljub težavam in žrtvam vztrajali.

Eden teh prvih bojevnikov proti fašizmu je bil tudi zobozdravnik Dorče Sardoč. Ob njegovi petinsedemdesetletnici je izšla knjiga, v kateri je natisnjenih enaintrideset njegovih spominskih oddaj, ki so jih od aprila do novembra 1980 oddajali na tržaškem radiju. Urednica teh oddaj Lida Turk je te spomine zapisala, uredila in opremila z zelo obsežnimi opombami. Zelo tehten prispevek knjigi je tudi uvodni del z zgodovinskim orisom življenja primorskih Slovencev v času med obema vojnama, ki ga je napisala dobra poznavalka tega obdobja dr. Milica Kacin-Wohinz.

Sardočevi spomini, ki nam prikazujejo buren čas od konca 19. stoletja do leta 1945, so napisani izredno živahno, tekoče in so pogosto »začinjeni« s simpatično mero humorja. Popelje nas skozi svojo mladost, zelo razgibano obdobje šolanja, ki mu je podobno kot mnogim našim izobražencem iz tega časa pomenilo trd boj za obstanek, prikaže nam svoje prve izkušnje v soočenju z italijanskimi režimi. Sledimo njegovemu delovanju v zadnjih legalnih organizacijah primorskih Slovencev ter v narodno-revolucionarnem gibanju, danes najbolj znanemu po imenu TIGR. (V času med obema vojnama so mu njegovi privrženci po navadi rekli preprosto kar »organizacija«). Sardoča so fašistične oblasti leta 1928 konfinirale na znane Lipare, kjer je po zaslugi opravljanja svojega poklica užival določene ugodnosti v primerjavi z »običajnimi« konfiniranci.

Konec leta 1932 so ga izpustili iz konfinacije, vendar je imel velike težave, ko je hotel doseči vpis v zdravniško zbornico, kar je bil pogoj za opravljanje poklica. Kot bivši interniranec namreč ni dobil potrdila o »dobrem političnem obnašanju«, nujnega za omenjeni vpis. Z velikim notranjim odporom in po posvetovanju s prijatelji se je odločil za nenavaden poseg, obrnil se je neposredno na Mussolinija. Ta mu potrdila ni odobril, vendar ga je brez njega dovolil vpisati v zbornico.

Čas, ki je sledil vmitvi iz konfinacije, je pomenil za Sardoča obdobje živahnega ilegalnega delovanja na Primorskem ter stikov s predstavniki emigrantskih organizacij v stari Jugoslaviji. Naglasiti velja odločno Sardočevo stališče proti emigriranju iz Primorske, ki ga je smatral za nepotrebno in nedopustno

izgubljanje ljudi in ki bi dejansko olajševal fašistična raznarodovalna prizadevanja.

Naslednje obdobje, ki je v Sardočevih spominih zelo temeljito prikazano, je čas 2. tržaškega procesa, na katerem je bil kot predstavnik skupine nacionalistov (po fašistični razdelitvi obtožencev v skupine nacionalistov, teroristov in komunistov) obsojen na smrt in kasneje pomiloščen na dosmrtno ječo. Zelo plastičen je tudi prikaz Sardočevega zaporniškega življenja na otoku Santo Stefano v Gaetskem zalivu pred Neapljem, kjer je dočakal padec fašizma, kapitulacijo Italije in prihod Američanov.

Zadnje obdobje II. svetovne vojne je bilo za Sardoča v znaku popotovanja, najprej na Sicilijo, kjer je prišel v stik s predstavniki narodnoosvobodilnega gibanja, nato v Alžir, kjer je odklonil, da bi se pridružil londonski begunski vladi, v Rim in po koncu vojne nazaj v Trst, oziroma Gorico. Po umiku jugoslovanske vojske iz Trsta je po lastnih besedah, s katerimi zaključuje svoje spomine, ostal ob strani nadaljnega političnega dogajanja.

Ko prebiramo Sardočeve spomine, moramo pač imeti pred očmi znane dobre in slabe strani te vrste zgodovinskih virov. Kot drugi, imajo tudi Sardočevi spomini svojo osebno noto, človeški spomin pa svoje naravne meje. Zlasti dragoceni so podatki v Tigrovi sledi, ki se dotikajo prav delovanja narodno-revolucionarne organizacije, za katero je razumljivo ostalo zelo malo drugačnih virov. Zelo zanimiv in kajpak osebno obarvan je Sardočev pogled na drugi tržaški proces, na obdobje konfinacije in zapore, na njegovo »odisejado« po kapitulaciji Italije. Povsod, zlasti mogoče prav v zadnjem delu, si bralec Sardočevih spominov lahko zastavi kako vprašanje na katerega pa mu avtor ne odgovarja. Pogosto je to namesto njega naredila v zelo skrbnih opombah (z nekaterimi manjšimi napakami in pomanjkljivostmi) urednica Lida Turk, zlasti ko gre za pojasnila k osebam, ki jih Sardoč omenja.

Kljub nekaterim pomanjkljivostim in nedorečenostim so Sardočevi spomini pomembno dopolnilo k spoznavanju preteklosti primorskih Slovencev v času od konca Avstro-Ogrske do propada nacistične Nemčije.

Andrej Vovko

Veselin Djuretić: *Vlada na bespuću*. Institut za savremenu istoriju — »Narodna knjiga«, Beograd 1982, 314 strani.

Knjiga ima podnaslov »Internacionalizacija jugoslovanskih protislovij na političnem prizorišču 2. svetovne vojne«, njeni recenzenti pa so bili Vladimir Dedijer, Vlado Strugar in Nikola Živković. V SR Srbiji je po izidu doživela velik odmev, napovedana pa je bila tudi že druga izdaja. Za povprečna zgodovinsko-pisna merila avtor v tem delu na zares izviren način predstavlja, to je opisuje, ocenjuje in analizira usodo jugoslovanske kraljevske vlade, začevši od udara generala Simovića 27. marca 1941 ter formiranja njegove vlade, pa vse do ustanovitve Šubišičeve vlade junija 1944, za katero pa pisec ugotavlja, da je ta vlada predstavljala kraljevsko vlado le še formalno. Kmalu je prenehala biti emigrantska, bila je prehodna vlada, ki je odigrala svojo vlogo predvsem v od-

pravljanju ostankov dotedanjega kraljevskega političnega centra ter vseh njegovih konkretnih transmisij.

Pripoved knjige lahko razdelimo v nekaj vsebinskih sklopov, pri čemer ni nujno, da se držimo sicer dokaj logičnega avtorjevega kazala. Najprej nam predstavlja dramatičen umik kraljevske vlade iz Jugoslavije ob aprilski katastrofi, peripetije na njeni poti v London in s tem v zvezi, fizično in siceršnje prehajanje, ali bolje rečeno, zatekanje v varstvo britanske vlade, kar je vse do konca njenega obstoja predstavljalo dejstvo in kontekst najbolj usodnega pomena. Drugo poglavje knjige s sicer zapletenim naslovom je v celoti še najbolj faktografsko, opisno, prikazuje pa nam različne organizacijske in politične napore vlade, npr. zbiranje prostovoljcev za svojo miniaturno vojsko na Bližnjem vzhodu. Tu omenimo tudi razmeroma važno vlogo Slovencev, sicer tedaj še bolj v pasivnem smislu, namreč primorskih Slovencev, nekdanjih italijanskih vojakov, s katerimi je imela vlada velike načrte, toda končno je uspela rekrutirati le nekaj sto le-teh, pa še te, kot vemo, večinoma le začasno. V ta kompleks spada tudi moledovanje pri vladah Velike Britanije in ZDA za moderno oborožitev, za šolanje pilotov ipd. Tudi znana kairska afera spada semkaj, ki pa je hkrati že tudi simbolizirala splošno moralno stanje vlade v tujini.

Važnejše se zdi delovanje vlade in njenih emisarjev v pogledu informacijske in propagandne dejavnosti, v pogledu bodočih jugoslovanskih meja, posebej nasproti Italiji in Avstriji, v pogledu sodelovanja v raznih zavezniških organizacijah za obnovo Evrope, tudi glede kaznovanja vojnih zločincev. Ob vsem tem je avtor dobro pokazal popolno odvisnost te vlade predvsem od britanskih pokroviteljev, različnih britanskih uradnikov in diplomatov, pa čeprav je vlada v prvem obdobju igrala vlogo svojevrstnega posrednika med domačim, jugoslovanskim ter zahodnim protifašističnim političnim prizoriščem. To je seveda držalo, če tako rečemo, v obdobju mednarodne legitimnosti Draže Mihailovića. Od tega gre ločiti vlogo Sovjetske zveze, saj je pri njej vidna dvojna igra, seveda v škodo kraljevski vladi, tej igri pa avtor posveča tudi nekaj neprizanesljivih misli.

Najbolj originalno se zdi tretje poglavje knjige, ki nam predstavlja jugoslovanske kraljevske probleme v kombinacijah z različnimi federacijami in konfederacijami, ki so v glavnem nastajale v znaku strahu pred sovjetskim boljševizmom, z britanskega vidika pa tudi strahu pred panslavizmom. O tej problematiki se je sicer že nekaj pisalo, vendar je videti, da je Djuretičev prikaz do sedaj najbolj popoln. Gre za različne kombinacije, ki so se rojevale v krogih srednjeevropskih in balkanskih vlad, tako uradnih kot neuradnih, nadalje v krogih britanske in tudi ameriške vlade, da ne omenjamo raznih britanskih ekspertov, Otona Habsburškega ter emigrantskih organizacij v ZDA. Načrti so se gibali v razponu od, recimo, samostojne Slovenije pa vse do t. i. Medmorja, konfederacije, ki bi združevala vse narode med nemškim in ruskim prostorom, med Baltikom in Jadranom, in ki je bila pod izrazitim poljskim vplivom »aktualna« tudi še po vojni, v letih začetnih blokovskih nasprotij. V tem razponu so seveda zanimive različne kombinacije, za nas predvsem tiste v zvezi s Slovenijo in Jugoslavijo. Videti je, da je t. i. Balkanska federacija imela še največ privržencev, vsaj malokdo je bil odločno proti njej. »Na poti« do te federacije je prišlo, kot pravi avtor, že do »jugoslovansko-grške kabinetne unije«, pri čemer pa sta obe strani pri nadaljnjih načrtih s sumničanjem gledali na Bolga-

rijo. Sovjetska zveza je proti takim načrtom prešla v protiofenzivo, zavedajoč se protikomunističnega naboja v njih. V tem pogledu je pač razredna logika begunskih vlad delovala brezhibno, kar avtor večkrat poudarja in celo poimenuje kot »razredno samozavest«.

Prav v tem razredno-političnem smislu pisec pogosto naglaša, da je bila jugoslovanska kraljevska vlada dosti bližja realnosti kot pa britanska vlada. S tem v zvezi včasih precej ironično ali celo arogantno kritizira britansko ravnanje, češ da so po eni strani izkazali popolno nepoznavanje balkanske stvarnosti, po drugi pa, da tako rekoč niso storili svoje razredne dolžnosti, saj so v nasprotju s tem odpisali Mihailoviča itd. Avtor ne pojasnjuje, zakaj je niso storili, čeprav na drugih mestih posredno poudarja načelo t. i. »borbene solidarnosti« nasproti nacizmu, argument, s katerim naj bi SZ prešla v politično protiofenzivo ter s tem prepričevala tako Britanijo kot ZDA. Vprašanje je seveda, ali je res SZ prepričevala zaveznike o tem, ali pa so tudi sami znali računati. Vsekakor pisec večkrat poudarja britansko naivnost, sovjetsko pretkanost, taktiziranje z ukinitvijo Kominterne, sovjetsko dvojno igro do Mihaïloviča in kraljevske vlade, obotavljanje s pošiljanjem misij k partizanom ipd. Toda, ugotavlja avtor, zadnji kraljevski premier Božidar Purić je kljub vsemu veroval v razredni instinkt svojih pokroviteljev.

Vsekakor je res, da ostaja problem SZ, Kominterne in sovjetske taktike in strategije med 2. svetovno vojno še precej nerazjasnjen, res pa je tudi, da se avtor ni dosti trudil, da bi to razčistil, saj verjetno ni imel virov. Poglavitno pozornost je tako namenil kraljevski vladi ter njenemu anglosaškemu okolju, zanemaril pa je recimo vlogo kraljevskega poslanstva v SZ ter predvsem dogajanje v sami domovini. To pomanjkljivost opravičuje s tem, da je izhajal predvsem od ideje revolucije kot vodilne ideje, kar naj bi zadostovalo za samoumevno razumevanje celotnega dogajanja v Jugoslaviji. Pri tem poudarja, da se je zato izogibal raznih enostranskih izrazov »partijnosti« v zgodovinopisju in jim je dajal smisel prehodnih pojavov, ki da nujno spremljajo vsako razredno propagando. To se nam zdi pomembno opozorilo, žal pa avtor tega ni nekoliko natančneje razdelal in tako lahko prihaja do različnih ali napačnih interpretacij. Nadalje poudarja, da si je kot zgodovinar privzel vlogo sodnika nad procesom, v katerem niso delovali ljudje prek oborožene borbe, temveč kot posredniki med njo in zahodnimi političnimi centri, to posredništvo pa so izvajali v obliki manipulacije.

Teh nekaj smiselnih navedb avtorjevih stališč v knjigi ali ob njej nam pokaže, da je skušal ob konkretnem navajanju t. i. zgodovinskih dejstev o njih tudi teoretično razglablјati, jih razlagati, interpretirati, pri čemer so te interpretacije včasih zgoraj imenovana dejstva kar zadušile in preglasile, tako da ima bralec težave, ko želi slediti osnovni pripovedni niti. Branje je težko, nabito s teorijo in tudi sociološkimi interpretacijami in zahteva včasih ponovno branje, predvsem pa popolno poznavanje same faktografije, ki je že sama po sebi dovolj zapletena. Za naš občutek pa dela še ni mogoče razglasiti za pravo sintezo o naslovnem problemu, kljub silovitemu avtorjevemu hotenju v tej smeri.

Ob vsem tem je pisec hotel, kot se sam izraža, preseči določeno uravnilovko glede narodnoosvobodilnega gibanja, ki je vse zravnala na dva pola zgodovinske dialektike — na revolucijo in protirevolucijo, na dva enostransko vzeta moralna antipoda — na patriotizem in izdajo. Pri tem priznava razredna obe-

ležja obeh pojavov, a pravi, da je univerzalno moralno težo le imel odnos do lastnega naroda in okolja. Toda, nadaljuje, univerzalna je bila zmeraj tudi pravica ljudi do prilagajanja v težkih situacijah, pravica na moralni relativizem v mejnih eksistencialnih pogojih. Pri tem kritizira novo dobo t. i. ideologizacije, ki poudarja predvsem kriterije s partijsko-politično moralno, pogosto zapostavljajoč naravne zakone človeškega obnašanja.

Ne glede na to, da se z zgoraj navedenim v marsičem lahko načelno strinjamo, pa je vsekakor jasno, da za zgodovinopisje preostaja še veliko dela, tudi monografskega značaja. Kriteriji in momenti, ki jih navaja avtor, bodo vsekakor igrali vlogo tudi pri izrekanju zgodovinske »sodbe«. Očitno pa je hotel avtor prav na primeru jugoslovanske kraljevske vlade pokazati tak primer relativiziranja oziroma odpravljanja omenjene uravnilovke, pri čemer pa se je bolj kot ob primeru revolucija — protirevolucija ustavil ob problemu srbsko-hrvatskih odnosov, ki so že sami, taki kot so bili, ocenjevanje jugoslovanske situacije še bolj relativizirali.

Skoraj celotno četrto poglavje, ki sicer obsega domala polovico teksta, in ima naslov »Internacionalizacija jugoslovanskih mednacionalnih nasprotij«, govori v bistvu o dogajanju v sami vladi oziroma o ukvarjanju vlade s samo seboj. Tu je prišel do izraza naslov knjige, kajti brezpotje se je v vsej svoji jasnosti pokazalo ob stalnih in hudih srbsko-hrvatskih nasprotjih. Ta so se manifestirala med drugim v razpravah o tem, kdo je krivec za razpad Jugoslavije, kdo so krivci za pokole Srbov v NDH, namreč ali le redki ustaši ali pa kar ves hrvatski narod. Razprave pa so šle še dalje, recimo, ali ima Jugoslavija sploh še kak smisel, kako razmejiti Srbe in Hrvate itd. Pri tem je dal avtor precej prostora jugoslovanskemu izseljenstvu v ZDA, ki je v začetku očitno igralo vlogo nekakšnega nadomestnega naroda kraljevske vlade, a je vladi tudi kmalu ušlo izpod sicer tudi prej navidezne kontrole, v levo, kjer je igrala pomembno vlogo republikanska usmeritev dela izseljencev še iz časa 1. svetovne vojne.

V svojem prizadevanju za odpravo t. i. nacionalne uravnilovke je šel avtor precej daleč. Po lastnih besedah se je izogibal uporabi udomačenih izrazov, kot so hegemonizem, velikosrbstvo, kolaboracionizem itd., ki naj bi bili le sredstva netočnega prikazovanja jugoslovanskih razmer in procesov v njih. Za pojem velikosrbske hegemonije pravi, da je bil v preteklosti razvit do obsesije, da predstavlja kliše iz kominternske propagandne empirije in da še zdaj določa način našega razmišljanja.

Očitno je zdaj avtor skušal to obsesijo v knjigi kar hitro odpraviti. Najprej kritizira domnevno britansko vzpostavljajanje »ravnotežja zla« med Pavelićem in Nedićem, izrablja pokole Srbov v NDH za obtoževanje Hrvatov v vladi, seveda prek ust srbskih politikov in z obilnim citiranjem srbskih nacionalistov v in zunaj vlade. Nadalje zahteva poznavanje zgodovinskega ozadja velikosrbstva, ne zahteva pa enakega za hrvatski nacionalizem, govori o »spretnih in zapletenih manevrih ameriške HSS«, posredno zmanjšuje pomen Mihailovičevega kolaboracionizma, hrvatsko, npr. Šubišićevo jugoslovanstvo razglaša za kalkulantsvo, posredno opravičuje četniško pasivnost do okupatorja, hrvatskim ministrom očita, česa niso storili, srbskim pa ne, toži nad neenotnostjo srbskega naroda, Seaton-Watson naj bi bil antisrbski, tak pa naj bi bil tudi R. Bićanić, ker je zahteval priznanje črnogorske in makedonske individualnosti itd. Seveda vsega tega avtor ne podaja kot svoje mnenje, toda po načinu predstavitve, po-

gostnosti določenih trditev, tendenčnosti na različnih ravneh, dobi bralec zelo močan vtis, da se avtor strinja s takimi stališči in postopki. Tu se ni moč spuščati v domneve, zakaj je avtor, ki sicer skozi ves tekst izkazuje izredno inteligenco, pristal na teh stališčih. Vsekakor ostaja vtis, da je velikosrbstvo izganjal s klinom, se pravi z določeno dozo svojega velikosrbsstva.

V okviru problematike emigrantske kraljevske vlade je seveda zanimivo pogledati tudi, kako je v knjigi predstavljena dejavnost slovenskega faktorja, se pravi slovenskih ministrov, kroga slovenskih meščanskih politikov ob vladi ter končno vseh Slovencev, ki so hote ali pa zaradi razmer med vojno prihajali v stik s kraljevsko vlado. Reči je treba, da so bili za avtorja Slovenci marginalen problem, mogoče prav zaradi svoje »neproblematičnosti«¹ v kontekstu srbsko-hrvatskega spora, s katerim je predvsem okupiran. Seveda je bila teža slovenskega faktorja relativno majhna, a tudi ta ni ustrezno predstavljena. Nekajkrat se omenja Miha Krek kot tisti, ki je poskušal igrati pomirjevalno vlogo v omenjenem sporu, omenja se Franc Snoj v misiji v ZDA, še največ pozornosti pa je namenjeno Slovincem ob obravnavi problema bodočih meja z Italijo in Avstrijo. Na področju obveščanja zavezniške javnosti o primorskih in koroških Slovincih so dejansko slovenski meščanski politiki v emigraciji opravili koristno delo.

Boris Mlakar

Buchenwald: zbornik, Založba Borec, Ljubljana 1983, 430 str.

Zadnja leta izhaja precej knjižnih izdaj s taboriščno tematiko, predvsem zborniki posameznih taborišč. Ti so dosegli relativno visoko in ustaljeno obliko: uvodne študije o taborišču in Jugoslovanih v njem, spominski prispevki, ki ilustrirajo razmere in življenje v taborišču, slikovno gradivo in pregledni zemljevidi. To na eni strani kaže na povečano zanimanje za tovrstno literaturo, na drugi strani pa na načrtno pripravljane in zalaganje teh del, v čemer izstopata Komisija za bivše politične zapornike, internirance in izgnance pri republiškem odboru ZZB NOV Slovenije in Založba Borec.

Pričujoči zbornik o nemškem koncentracijskem taborišču Buchenwald je pripravil uredniški odbor Janez Alič, Milan Filipčič, Lojze Krakar, Stanislav Mahkota, Janez Ranzinger in Rudi Supek, vsi so bili interniranci v tem taborišču. Kot izvemo iz spremne besede, je misel na zbornik oživel v zadnjem desetletju; zaradi tridesetletne distance pa je bilo zbiranje gradiva otežkočeno.

Uvodno študijo o ustanovitvi, razvoju in koncu koncentracijskega taborišča Buchenwald je prispeval Stanislav Mahkota. Poglejmo v kratkih črtah ta razvoj. Taborišče na Ettersbergu nad Weimarjem so nacisti postavili leta 1937, da bi razbremenili taborišča v srednji Nemčiji. V začetku je bilo taborišče majhno, graditi in širiti so ga morali jetniki sami. Po razširitvi je bilo v taborišču običajno okoli 20 000 jetnikov, v vseh letih obstoja pa je šlo skozi taborišče okoli 250 000 jetnikov, od tega je bilo nad 50 000 ubitih ali umrlih. Po letu 1942, ko se je delno spremenil odnos do političnih jetnikov, zaprtih v koncentracijskih taboriščih, je taborišče dobilo okoli 66 podružnic ob industrijskih obratih, raztresenih od Porenja do Berlina. Med njimi je bila tudi zloglasna Dora, podze-

meljski predori z montažnimi trakovi za rakete V—2. V zadnjih mesecih vojne je postal Buchenwald prehodno taborišče za umikajoča se vzhodna koncentracijska taborišča. Število internirancev je naraslo na 60 000, februarja 1945 pa celo na 86 000. Takega povečanja tudi nemška organizacija ni zmogla prenesti in že tako slabe bivalne in življenjske razmere v taborišču so se strahotno poslabšale, smrtnost pa skokovito porasla. 1. aprila 1945 je prišel na vrsto za evakuacijo tudi Buchenwald. Skoraj 30 000 jetnikov je odšlo v Dachau in Flossenburg. Preostalih 20 000 internirancev se je 11. aprila 1945 osvobodilo samih, še isti dan pa so prišli v taborišče prvi zavezniški vojaki.

Ob taborišču so bili obsežni industrijski obrati, ki pa so bili hudo poškodovani ob zavezniškem bombardiranju avgusta 1944. Cinična posebnost Buchenwalda so bila vhodna vrata z napisom Jedem das Seine (Vsakomur svoje), še bolj žalostnega slovesa pa je bila žena komandanta taborišča Ilse Koch s svojo zbirko predmetov iz tetovirane človeške kože. Od leta 1941 so izvajali v taborišču tudi medicinske poskuse na ljudeh, največ so se ukvarjali z nalezljivimi boleznimi in poškodbami. Na tej »medicinski« postaji je služboval kot jetnik tudi Eugen Kogon, avtor enega najpopolnejših prikazov sistema nemških koncentracijskih taborišč.

Začetniki ilegalne odporniške organizacije v Buchenwaldu so bili nemški komunisti, po letu 1939 pa je dobila organizacija ljudskofrontni značaj in je povezovala jetnike različnih političnih orientacij v ostrem boju s kriminalci, ki so ob začetku svetovne vojne spet prevzeli jetniško upravo. Po letu 1942 se je odporniška organizacija izrazito internacionalizirala, vodil pa jo je mednarodni taboriščni komite s sekretarjem dr. Walterjem Bartelom, narodnosti pa so imele v njem svoje zastopnike, tako tudi Jugoslovani od konca leta 1943. Mednarodni odnosi v taborišču so bili tudi zato boljši kot v nekaterih drugih taboriščih. Pod okriljem mednarodnega taboriščnega komiteja se je začela organizirati že od leta 1942 vojaška organizacija internirancev, ki je do začetka leta 1945 narasla na okoli 800 mož s 100 puškami in strojnico (!). Ta organizacija je tvorila glavnino sil, ki so 11. aprila 1945 samostojno osvobodile taborišče in zajele preostale pripadnike esesovskih straž. Mednarodni komite je taborišče vodil prvi mesec po osvoboditvi.

Sestavek o Jugoslovanih v taborišču Buchenwald izpod peresa Rudija Supeka ugotavlja, da jih je bilo v taborišču bolj malo. Vse do oktobra 1943 jih je bilo le okoli 30 do 40, večinoma iz Gorenjske in Štajerske. Takrat so pripeljali v taborišče dve skupini Jugoslovanov iz italijanskih taborišč, nato pa še okoli 500 iz taborišča Flossenburg, ki so bili določeni za podružnico Doro. Jetnikom v taboriščni upravi je uspelo zadržati v matičnem taborišču okoli 30 Jugoslovanov iz te skupine, okoli 100 pa so preusmerili v zunanje podružnice. Do srede leta 1944 je naraslo število Jugoslovanov v taborišču na okoli 500 in pri tem ostalo do konca vojne. Skozi Buchenwald je šlo okoli 3900 pripadnikov jugoslovanskih narodov, med njimi največ Slovencev in Hrvatov.

Konec leta 1943 je mednarodni taboriščni komite predlagal jugoslovanskim jetnikom, da se povežejo prek zastopnika v ilegalno taboriščno organizacijo. Jugoslovane je zastopal najprej Janez Ranzinger, nato pa Rudi Supek. V začetku leta 1944 so Jugoslovani osnovali tudi svoj taboriščni komite, ki je skrbel za politično delo in pomoč sojetnikom. V organizacijo je bilo sčasoma zajetih okoli 80 % jugoslovanskih internirancev.

Številni prispevki, ki sledijo tem splošnim prikazom, osvetljujejo življenje in delo jugoslovanskih internirancev v taborišču in njegovih zunanjih podružnicah, prikazujejo pa tudi osebne usode posameznikov in izredne dogodke v taborišču.

Taborišče Buchenwald je znano po tem, da so jetniško upravo od leta 1941/42 obvladovali politični jetniki, ki so imeli tako večje možnosti pomoči sojetnikom, zlasti organiziranim. Pomembna je bila čimbolj enakomerna pomoč jetnikom vseh narodnosti, sicer je prihajalo do mednacionalnih napetosti in protestov. Zaradi prizadevnosti jetniške uprave je bila tudi zdravstvena služba boljša — v skrajno omejenih okvirih seveda — vse do preobremenjenosti taborišča v zadnjih mesecih vojne.

Repatriacija taboriščnikov iz Buchenwalda in okolice se je začela konec junija 1945, potekala pa je z velikimi težavami vse poletje 1945. Potovanje v domovino je trajalo dober mesec dni.

Med pričevanji naj posebej omenimo zapis o uboju predsednika KP Nemčije Ernesta Thälmana avgusta 1944. Esesovci so ga ubili v taborišču med zavezniškim bombardiranjem in njegovo smrt prikazali kot posledico bombardiranja.

Več zapisov prikazuje tudi razmere v s skrivnostjo oviti Dori, kjer so jetniki v neznosnih življenjskih razmerah vrtali podzemeljske predore in v njih montirali rakete.

Zaključni esej Lojzeta Krakarja prikazuje usodo taborišča po vojni. Danes je tam velik spominski park z grobiščem in spomenikom.

Četrti del knjige sestavlja slikovno gradivo o taborišču, zaključuje pa jo preglednica vseh taboriščnih podružnic ter načrt matičnega taborišča. Poseben — in pomemben — del je seznam Jugoslovancev v Buchenwaldu, ki je sestavljen na podlagi uradnega taboriščnega seznama.

Damijan Guštin

Tone Ferenc: Primorska pred vseljudsko vstajo 1943, Južnoprimorski odred in Gregorčičeva brigada, Knjižnica NOV in POS 4/I, Partizanska knjiga in Založništvo tržaškega tiska, Ljubljana 1983, str. 772 + XXXVI.

Z obširno monografijo dr. Toneta Ferenca se je že velika zbirka Knjižnice NOV in POS obogatila še za eno delo in se s tem še za korak približala svojemu cilju — celovitemu orisu udejstvovanja vseh slovenskih partizanskih enot. Kot že prejšnji Ferencovi knjigi v zbirki (Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943 in Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945) je tudi ta eno od najboljših del v okviru zbirke. (Knjiga je bila medtem že nagrajena s Kajuhovo nagrado za leto 1983.)

Kot avtor sam pravi v uvodni besedi, se mu je prvotna zamisel raziskave obeh Gregorčičevih brigad (5. SNOB in 17. SNOB) postopoma spremenila v širši prikaz narodnoosvobodilnega boja na Primorskem od začetka leta 1943 do italijanske kapitulacije, torej v obdelavo Južnoprimorskega odreda in iz tega nastale brigade »Simona Gregorčiča«, 17. SNOB »Simona Gregorčiča« pa bo namenjena posebna knjiga.

Avtor je opravil nalogo zelo uspešno, z njemu značilno natančnostjo in na podlagi široko zbranih virov. Knjiga dokazuje, kako je mogoče temeljito raziskati delovanje tudi tistih partizanskih enot, za katere je le nekaj partizanskih dokumentov. Avtor se je zato oprl na številne dokumente italijanskih oblasti in vojaških enot, ki jih je zbral v arhivih od Beograda, Ljubljane, Rima do Washingtona, in na spominske vire, ki mu jih je pomagal zbirati tudi odbor borcev Gregorčičeve brigade. Taka struktura gradiva je narekovala avtorju posebno kritično soočanje virov obeh strani. S tega vidika bo delo gotovo — ob upoštevanju razlik v strukturi virov — vzor za delo na tistih delih zbirke, ki so še manj raziskani (partizanske enote na Gorenjskem, Primorskem, Dolenjskem in Notranjskem v letih 1941 in 1942).

Pred krajšim prikazom vsebine naj opozorimo, da je na omejenem prostoru težko, morda celo nemogoče, podati tisto, kar daje knjigi pravo barvo: podrobna obdelava posameznih vprašanj in ilustrativne navedbe iz virov. Nekaj odlomkov iz knjige je potrebno še posebej poudariti.

Prvi je gotovo množična mobilizacija v partizansko vojsko v prvih mesecih leta 1943, ki je pravzaprav ustvarila možnost za ustanavljanje brigad na Primorskem. Od decembra 1942 pa do aprila 1943 je vstopilo v partizanske enote okoli 1800 prostovoljcev, od katerih jih je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem skoraj 1000 poslalo na Notranjsko in Dolenjsko in v Gorski kotar, v okrepitev štirim slovenskim brigadam. Resda so jih poslali tja predvsem zaradi pomanjkanja orožja, in vsi poslani niso bili najustreznejši za oborožen boj, vendar pa so pomenili veliko številčno okrepitev za brigade, ki so bile že več mesecev v bojih in niso imele številnejšega dotoka novih borcev z domačih območij.

Poudarka vredna je tudi ofenzivnost primorskih partizanskih enot, ki so spomladi 1943 začele posegati na celotno narodno ozemlje, vse do skrajnih zahodnih meja. Vrh te politične in vojaške ofenzivnosti predstavlja pohod Gregorčičeve in Gradnikove brigade v Beneško Slovenijo, pohod ki je bil težak zlasti zato, ker sta brigadi krenili na politično skoraj neobdelan teren.

Avtor si je zelo prizadeval pokazati, kako so italijanske oblasti videle in čutile narodnoosvobodilni boj, zlasti pa, kako so proti njemu ukrepale, kopičile vojaške in policijske sile, z željo, da bi na tej »terri italianissimi«, če že ne uničile, pa čimbolj omejile narodnoosvobodilni boj.

Knjiga je razdeljena v deset poglavij, od katerih je prvo uvodno, dve in eno podpoglavje obravnavajo prizadevanja italijanskih oblasti, da uničijo partizanske enote, najboljirnejše pa je poglavje, ki prikazuje pohod Gregorčičeve brigade v Beneško Slovenijo maja 1943.

Uvodno poglavje prinaša pregled narodnoosvobodilnega boja na Primorskem od začetkov do jeseni 1942. Avtor ugotavlja, da je bilo narodnoosvobodilno gibanje na Primorskem v specifičnem položaju zaradi začetne odsotnosti vodilne subjektivne sile, KPS, manjkalo je tudi ustreznih ljudi in orožja, bila pa je rezerva v veliki narodni zavesti primorskih ljudi, ki je bila tudi v glavnem protifašistična. Vojaška in politična pomoč, ki jo je poslalo vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v več primerih na Primorsko, je prispevala k trdnem zasidranju narodnoosvobodilnega gibanja med Primorci.

V naslednjem poglavju govori avtor o razmerah narodnoosvobodilnega gibanja po prvi pokrajinski konferenci KPS decembra 1942 in reorganizaciji par-

tizanske vojske v 3. (alpsko) operativno cono. Po konferenci je sledila velika reorganizacija v 14 okrožij, s čimer se je začelo velikopotezno širjenje OF in partije. Postopno je narodnoosvobodilno gibanje navezalo tudi trdnjše in stalnejše stike z italijanskim protifašističnim gibanjem.

Ustanovitev 3. operativne cone za Soški odred ne pomeni večje spremembe, saj je ostalo njegovo operacijsko območje enako obsežno, štab cone pa sploh ni zaživel. Težišče odredove dejavnosti je bilo v prvih mesecih leta 1943 na Banjščici, v Trnovskem gozdu in na Idrijskem. Bataljon »Simona Gregorčiča« je narasel na okoli 300 borcev, doživel pa je veliko izgubo s smrtjo Janka Premrla-Vojka v februarju. Južno Primorsko, kjer je deloval razmeroma šibak Kraški bataljon, je zajela velika izdaja, povezana z vrinjencema, agentoma OVRE Grilancem in Zivcem, prišli pa so prvi borci iz Trsta.

Množično odhajanje prostovoljcev v partizansko vojsko, ki je pglavitna značilnost zimskega obdobja 1943, se je začelo po sklepu prve pokrajinske konference KPS za Primorsko, da je potrebno zbrati v enotah čimveč mladeničev, saj so pričakovali spricho italijanskih izgub na frontah spomladi vpoklic več letnikov. Mobilizacijo so partizanske enote in aktivisti izvajali prostovoljno, zaradi kritja njihovih družin pa so mu dali z mobilizacijskimi pozivnicami videz obveznosti in prisile. S tem so vsaj začasno preslepili italijanske oblasti. Mobilizacija se je začela že sredi decembra v srednji Primorski, in čeprav še ne množična, je že vznemirila italijanske oblasti, ki so zato poskušale pritegniti letnik 1924 v okrilje karabinjerskih postaj. 24. januarja pa je vojno ministrstvo izdalo ukaz za predčasen vpoklic letnikov 1924, 1926 in 1901—1906 in njihovo pošiljanje v zbirna taborišča zunaj Julijske krajine, kar so oblasti vpeljale za mlajše letnike v februarju v goriški, večjem delu tržaške, delu puljske in delu reške pokrajine. V praksi je ta postopek izgledal tako, da so karabinjerji in vojaki po vaseh lovili fante in tiste s seznamov zastražene takoj pošiljali v karsarne v notranjost Italije. Prav ta nasilna mobilizacija pa je sprožila še množičnejši val vstopanja v partizanske enote, ki je zajel vse pokrajine, razen videmske. Višek množičnega vstopanja je bil v februarju, trajalo pa je vse do aprila 1943. Večkrat so se partizanske in italijanske sile dobesedno spopadle za novince. Partizanske enote so po navodilu PK KPS za Primorsko tedaj zbirale vse ljudi, ki so bili pripravljeni oditi v partizane, kar je pozneje povzročalo dooločene težave.

V prvih štirih mesecih je vstopilo v partizanske enote samo iz goriške pokrajine okoli 1600 novincev. Razumljivo, da so se obstoječe partizanske enote izredno povečale, nastalo pa je tudi nekaj novih čet. Za tolikšno število novincev se je zaostrilo vprašanje orožja, pa tudi njihove vadbe in prehrane. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je zato zaukazalo, da naj primorske enote pošljejo pretežni del novincev na Notranjsko in Dolenjsko, kjer je kader štirih brigad zagotavljal osnovno vojaško in politično vzgojo novomobilizirancev, na razpolago pa je bilo tudi nekaj orožja. V prvi polovici februarja 1943 se je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem odločilo za takojšnjo pošiljanje novincev na Notranjsko, sprva so predvideli, da jih bo 400, kaj kmalu pa je postalo jasno, da jih bo veliko več in se je ocena ustalila na 1000.

Prehode so pripravili v obliki dobro zavarovanih transportov, na drugi strani rapallske meje pa so sprejemne točke pripravili Šerčerjeva brigada, Notranjski in Dolomitski odred. Ti transporti so od srede februarja do začetka aprila

1943 bistveno zaposlili primorske partizanske enote. V sedmih velikih transportih je prispelo na Notranjsko in Dolenjsko okoli 890 prostovoljcev, okoli 90 pa še v hrvaške enote. Od teh jih je Glavni štab okoli 80 za boj nesposobnih zavrnil in poslal nazaj na Primorsko. Prišlo je torej za slabi dve brigadi moštva, ki se seveda ni moglo meriti z izurjenim in preizkušenim moštvom brigad, zato je bilo vklapljanje prostovoljcev v novo okolje včasih težko, vendar pa te okrepitve ne gre podcenjevati. Transporti so v glavnem uspešno prešli težavno pot, ob manjših izgubah v dveh transportih, huje pa je bilo na Pivki prizadeto spremstvo petega transporta, ko se je vračalo z zavrnenimi prostovoljci; so pa transporti popolnoma omrtvili bojno aktivnost partizanskih enot.

Naslednje poglavje prikazuje ukrepe italijanskih oblasti proti narodnoosvobodilnemu gibanju v začetku leta 1943. Te so namreč poskušale z vrsto ukrepov, tako vojaških (utrditev in zavarovanje postojank, nekaj okrepitev, ukinitve najbolj izpostavljenih postojank) kot političnih (odvzem vsega orožja civilistom, odvzem radijskih sprejemnikov in koles, interniranje družinskih članov partizanov) izboljšati svoj položaj.

Preureditev partizanske vojske v Slovenskem Primorju se je začelo z okrepitevijo štaba Soškega odreda z novimi kadri iz Notranjske in Dolenjske, sredi februarja 1943 pa je štab cone izdal naredbo o formiranju brigade »Andrej Laharnar«, Severnoprimskega in Južnoprimskega odreda. Brigade sicer niso ustanovili, obveljala pa je preureditev v dva odreda, katerih operacijski območji je ločila črta Sv. Lucija—Idrija do Straže—rapalska meja. Hkrati je bil imenovan še štab primorske operativne cone (Bračič, Pirjevec), ki je nadomestil nepopolni štab 3. (alpske) operativne cone.

Južnoprimski odred je bil formalno ustanovljen z odredbo 13. februarja, vendar pa njegov štab ni deloval vse do začetka marca, delovali pa so seveda bataljoni. V sestav Južnoprimskega odreda sta prišla 1. (»Simona Gregorčiča«) in 3. (Kraški) bataljon Soškega odreda, ki sta nosila tudi enaki zaporedni številki. 2. bataljon pa je nastal iz dela 1. bataljona v drugi polovici februarja, v tem času pa odred beleži tudi okrepitev s četnimi kadri, ki so prišli iz brigad.

Ustanovitev Gregorčičeve brigade, ki jo prikazuje naslednje poglavje, pravi avtor, je treba gledati v kontekstu prizadevanj vodstva slovenskega narodnoosvobodilnega boja, da ustanovijo brigade v vseh slovenskih pokrajinah. Najugodnejše razmere za to so bile spomladi 1943 na Primorskem, izhajala pa je ustanovitev tudi iz potreb same pokrajine. Prva osnutka naredbe, ki ju je na podlagi Kardeljevih navodil izdelal dr. Aleš Bebler, sta predvidevala ustanovitev ene brigade (Gregorčičeve ali Gradnikove) in treh odredov. Toda nova navodila CK KPS iz začetka aprila so zahtevala ustanovitev dveh večjih brigad, ki naj vključita večino primorskih partizanov. 10. aprila 1943 (z datumom 11. april) je tako dr. Aleš Bebler izdal povelje o formiranju 8. udarne brigade »Simona Gregorčiča« (iz čet JPO, razen 30 mož iz 3. bataljona JPO) in 9. udarne brigade »Ivana Gradnika« (iz čet Severnoprimskega odreda razen 30 borcev), za komandanta obeh brigad pa sta bila postavljena Albert Jakopič-Kajtmir Roški in Danilo Šorovič. Nekaj pozneje so zaporedni številki brigad spremenili v 5. in 6.

Ustanovitev Gregorčičeve brigade se je zavlekla zaradi težav pri koncentriranju bataljonov, zlasti 3. (Kraškega). Glavnina brigade je 27. aprila v skladu

z načrtom za pohod v Beneško Slovenijo krenila proti Severu. V taboru na Prodeh pri Kneških Ravnah so na zboru enot 1. maja 1943 slovesno ustanovili brigado.

Zaradi poraza Severnoprimskega odreda na Golobarju 26. aprila 1943, kjer je padlo 32 borcev, med njimi Cveto Močnik-Florjan, ki je bil imenovan za političnega komisarja Gradnikove brigade, je oblikovanje le-te potekalo še počasneje in Gregorčičeva brigada je morala čakati, da skupaj kreneta v Beneško Slovenijo, medtem se je zapletla v nekaj bojev.

V sedmem poglavju avtor prikazuje pohod Gregorčičeve brigade v Beneško Slovenijo. Predvideva, da je bil načrt dogovorjen na sestanku 11. aprila 1943, da je bil najbrž Avšičeva zamisel, namen pa popularizacija narodnoosvobodilnega boja, pridobivanje orožja in mobilizacija. Narodnoosvobodilni boj se je sicer začel v Beneški Sloveniji sredi leta 1942 v obliki propagandnih akcij, septembra 1942 pa so partizani izvedli prvo akcijo na tem območju, marca 1943 pa se je začelo intenzivnejše politično delo.

Gregorčičeva brigada je spet prešla na desni breg Soče 8./9. maja 1943 in se utaborila na Kolovratu, kjer je vzpostavila zvezo z delom Gradnikove brigade. 10. maja pa je nanjo naletela italijanska vojska, ki je izvajala obsežno očiščevalno akcijo od Banjške planote do Benečije. Celodnevni obrambni boj na Kovačičevi planini je brigada odločila v svojo korist, se ponoči umaknila v Fone ter se nato skrivala na pobočju Kolovrata. 12. maja je brigada prešla na Matajur, kjer bi jo morala čakati Gradnikova brigada, a se je ta že pomaknila na Mejo. Tako sta brigadi začeli svoj pohod posamično in brez medsebojne zveze, kar je oteževalo izvedbo zamisli.

14. maja zvečer je Gregorčičeva brigada krenila v dolino Nadiže, kjer pa se je morala prikriti zaradi italijanske hajke. 16. maja jo je odkrila močnejša sovražna patrolja, ki jo je brigada sicer razbila, morala pa se je hitro umakniti prek Nadiže. Ko jo je prekoračila pri Stupici, se je povzpela prek Črnega vrha in doline Farkadišče na Špik, kjer je počivala in čakala na Gradnikovo brigado. 18. je bila brigada spet v boju, saj so jo obkolile italijanske sile, ki pa niso bile preveč bojevite, zato se je lahko umaknila pod Breški Jalovec, 20. maja pa se je brigada pritajila v Drnohli, severnem zaraščenem pobočju nad dolino Učeje. Od 19. maja je namreč potekala nova italijanska očiščevalna akcija, ki brigade sicer ni našla, ji je pa z zaporo v dolini Učeje preprečila prehod prek Učeje v Soško dolino in na Krn, kot je bilo prvotno zamišljeno. Brigada je v teh dneh trpela hudo lakoto in žejo. 23. maja se je brigada brez boja umaknila čez Kucelj na planino na Meji. Na pohodu se je pri Breginjju pretrgala zveza med vodstvom pohoda z 2. bataljonom in 1. bataljonom in je niso več vzpostavili. 1. bataljon je zato štab vodil v vasi Črni vrh in Matajur, v spopadih pri Srednjem in Preserju pa se je bataljon še dalje razdelil v čete, ki so se samostojno prebijale dalje po dolini Idrije proti Soški dolini. Večja skupina je 31. maja 1943 prišla v italijanski obroč pri Srednjem in imela velike izgube (vsaj 13 padlih, 5 ujetih). 1. bataljon je dejansko prenehal obstajati kot operativna enota, saj se je začasno razšel tudi preostali del borcev, ki so se prebili nad Vipavsko dolino. 2. bataljon se je dalje zadrževal na Meji ves junij in julij 1943.

Ocena pohoda v Beneško Slovenijo je bila že takrat težavna, saj so zadnji porazi in razbitje Gregorčičeve brigade zasenčili uspehe. Sicer je bilo vodstvo

narodnoosvobodilnega gibanja o pohodu pomanjkljivo obveščeno, saj je prve informacije dobilo šele okoli 25. maja. Dr. Aleš Bebler je menil, da je bilo formiranje brigad sicer potrebno, vendar pa zahtevajo razmere, da so te dekoncentrirane in se združujejo le za akcije (pomanjkanje hrane, varnost). Bolj so osvetlila pohod Pirjevčeva poročila v začetku junija, ki pa so predvsem izpostavila vprašanje, kako naprej v Beneški Sloveniji. Tam naj bi operiral en bataljon iz preurejene Gradnikove brigade. Avšič in Pirjec sta se zavzemala za ponovni pohod obeh brigad v Beneško Slovenijo, Bračič je predvideval postopni umik obeh brigad na Notranjsko, Bebler pa se je zavzemal za kombinirano akcijo obvladovanja osrednje Primorske in posega v Beneško Slovenijo. Ta nasprotja so reševali na posvetovanju na sedežu PK KPS okoli 20. junija 1943, sklenili pa so poslati v Beneško Slovenijo Gradnikovo brigado, da tam predvsem izvede mobilizacijo. Glede Gregorčičeve brigade so uvedli preiskavo o ločitvi obeh bataljonov, za kar so sicer krivili štab 1. bataljona, sklenili so, da se bataljona združita in delujeta na območju Idrije in Vojskega, ki je bilo že dalj časa brez navzočnosti partizanskih enot.

Pohod je imel med beneškim prebivalstvom ugoden odmev, manjše popularizacije je bil deležen v narodnoosvobodilnem tisku, v zavezniškem pa je doživel še drugačno usodo, pripisali so ga namreč četniškim enotam.

Naslednje poglavje podrobno prikazuje veliko preureditev italijanskih obožanih sil na Primorskem in v Furlaniji spomladi 1943. Že aprila sta italijansko vrhovno poveljstvo in generalni štab začela pripravljati ustanovitev 24. armadnega korpusa v Vidmu, ki je začel delovati 1. junija 1943. Za ustanovitev pa ni bil vzrok narodnoosvobodilno gibanje, temveč pregrupacija italijanskih enot z vzhodne fronte. Ta armadni korpus je prevzel tudi protipartizanski boj na svojem operacijskem območju, ki je obsegalo območje dotedanje videmske teritorialne obrambe, se pravi videmsko in goriško pokrajino. Na tem območju je bilo tedaj okoli 80 000 mož. Od velikih enot je 23. armadnemu korpusu ostala divizija »Novara«, ki so jo preimenovali v »Sforzesca«, 24. armadnemu korpusu pa je pripadala divizija »Veneto«, ki se je preimenovala v »Torino« in obnovljena divizija »Julia«. Po preglednici je imel 24. armadni korpus konec junija 1943 92 000 vojakov in ostalih obožancev.

Delovanje Gregorčičeve brigade po bataljonih, preureditev partizanske vojske na Primorskem in razformiranje Gregorčičeve brigade so vsebina naslednjih dveh poglavij.

Kot že rečeno, se je 2. bataljon v juniju in juliju 1943 zadrževal na Meji. Iz moštva bataljona so nastale tri politično-organizacijske karavle (na Meji, Matajurju in v Reziji), ki so imele tako politične kot osnovne vojaške naloge, služile naj bi za osnovo nove politične organiziranosti Beneške Slovenije v okrožji Beneška Slovenija in Matajur.

Ker je 1. bataljon praktično prenehal obstojati, si je moral štab brigade prizadevati za njegovo obnovitev, pri čemer je uporabil borce 1. in 2. bataljona, ki so spremljali transporte novincev, minerski vod brigade in okoli 60 borcev obeh bataljonov, ki so se postopno zbrali pri Gradnikovi brigadi. Zbirališče je bilo na Skobilišču na Čavnu, zbiranje pa je trajalo ves junij in šele v začetku julija se je bataljon dokončno oblikoval. Medtem je že izvedel uspešno akcijo v Razorih na cesti Idrija—Gornja Trebuša. 3. bataljon ni nikoli prišel v sestav

brigade, temveč je deloval po četah na Krasu, Pivki in v Brkinih. Konec julija so ga razpustili in enote porazdelili.

Pomlad 1943 je za primorsko narodnoosvobodilno gibanje zelo pomembna, saj je takrat izoblikovalo kakovosten premik in osnovo za nove dosežke po kapitulaciji Italije, to pa kljub temu, da so se italijanske sile krepile.

Nove vojaške in politične razmere, ki so nastale z zavezniškim izkrcajem na Siciliji, so narekovale vodstvu slovenskega narodnoosvobodilnega boja, da se pripravi na trenutek italijanske kapitulacije. Sredi julija 1943 je sklenilo, da zavaruje zlasti svoje pridobitve na Notranjskem in Dolenjskem in tu zbere vso operativno vojsko, na ostalih območjih pa naj ostanejo le najnujnejše enote. Vodstvo na Primorskem se je direktivi takoj podvrglo, moralo pa je obe brigadi šele zbrati. Zbiranje se je začelo na Pivki konec julija, 5. avgusta pa je bila izvedena reorganizacija partizanske vojske na Primorskem. Sklenili so, da ukinejo Gregorčičevo brigado, iz dela borcev ustanovijo 4. bataljon Gradnikove brigade, iz ostalih pa dva odreda. Vendar pa so ustanovili le en odred, Primorskega, že 1. avgusta 1943, ki je imel dva bataljona z okoli 200 borci. Oba bataljona sta do italijanske kapitulacije operirala na Pivki in v Trnovskem gozdu.

Sledi pregled poveljniškega kadra Soškega, Južnoprimskega odreda, Gregorčičeve brigade in Primorskega odreda in obširen oris virov in literature, katerih temeljne značilnosti smo že navedli. Od bogatih arhivskih fondov italijanskih oblasti, ki jih je avtor pritegnil, omenimo vsaj fond vodje italijanske policije v Rimu, na drugi strani pa okoli 100 zbranih izjav in spominskih zapisov borcev.

Knjigo zaključujeta kazali osebnih in krajevnih imen, kot poseben dodatek pa sledi še seznam borcev Južnoprimskega odreda, 5. brigade »Simona Gregorčiča« in Primorskega odreda.

Damijan Guštin

Drago Borovčanin, *KPJ i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini (1941—1945)*. Izdavačka djelatnost, Sarajevo 1982, 353 strani.

Številne monografije, članki in referati o razvoju ljudske oblasti v Jugoslaviji med leti 1941—1945, ki so bili objavljeni v zadnjem času v drugih jugoslovanskih republikah, dokazujejo, da se v zgodovinoisju NOB prenaša težišče raziskav z osvobodilnega boja na področje ljudske oblasti. Že sami naslovi objavljenih del opozarjajo tudi na to, da obravnave razvoja ljudske oblasti v posameznih jugoslovanskih pokrajinah oz. pri narodih vedno bolj izpodrivajo doslej prevladujoče obravnave splošnega jugoslovanskega razvoja. Medtem ko del zgodovinarjev, predvsem pravnikov, še naprej obravnava ta proces predvsem s stališča različnih institucionalnih oblik nove oblasti (NOO), izhaja drugi del zgodovinarjev iz ideološko-politične koncepcije KPJ, zato identificira izvor in razvoj narodne oblasti z njeno razredno strategijo boja za oblast, zmage revolucije in novega političnega sistema.

Eden izmed avtorjev, ki pri proučevanju nastanka in razvoja ljudske oblasti najbolj poudarjajo, kako je KPJ vodila hkrati z narodnostnim bojem tudi boj

za temeljito spremembo družbenopolitičnega sistema, je dr. Drago Borovčanin. V svojem novem delu KPJ i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini (1941—1945) ugotavlja da je KPJ z ustanovitvijo NOO kot organov nove revolucionarne oblasti že od vsega začetka izvajala socialistično revolucijo.

Knjiga je razdeljena na dva dela. V prvem, ki obsega 11 člankov ali referatov (večinoma so bili že objavljeni v časopisju ali strokovni literaturi), avtor najprej obravnava vlogo Josipa Broza in Edvarda Kardelja v graditvi ljudske oblasti jugoslovanskih narodov in revolucionarno naravo ljudske oblasti v Jugoslaviji v času narodnoosvobodilnega boja. Temu sledijo razprave o posvetovanju v vasi Ivančici, o nastanku, razvoju in delovanju organov nove oblasti v vzhodni Bosni, Romaniji, Semberiji, Majevici, Kozari, Podgrmeču in Banjaluki. V drugem delu, ki obsega 5 razprav, obravnava avtor najprej vlogo Josipa Broza pri graditvi bosanskohercegovske državnosti ter mesto Bosne in Hercegovine v odlokih II. zasedanja AVNOJ. Nato pa ustanovitev, delo ZAVNO BiH in pravno naravo odlokov, ki jih je sprejel na svojem prvem in drugem zasedanju.

Orisi razvoja ljudske oblasti v Bosni in Hercegovini ne bodo toliko zanimivi za strokovni krog bralcev, ker so bili že objavljeni v Prilozih instituta za istorijo radničkog pokreta v Sarajevu ali v drugih strokovnih glasilih, na kar avtor opozarja že v uvodu. Ta razvoj in izgraditev bosanskohercegovske državnosti je avtor tudi že obravnaval v monografiji Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR, ki jo je leta 1979 izdala založba Svjetlost. Posebno kvalitetno je ta razvoj obdelan v delu Veselina Đuretića Narodna vlast u BiH 1941—1945.

Takšna ocena ne velja za članka Revolucionarni karakter ljudske oblasti v Jugoslaviji (str. 59—68) in Ljudska oblast v luči posvetovanja v Ivančici (str. 69—79) iz prvega dela knjige.

Avtor v razpravi Revolucionarni karakter ljudske oblasti v Jugoslaviji meni, da je KPJ imela že pred začetkom II. svetovne vojne in v njenih prvih letih jasno usmeritev boja za revolucionarno spremembo oblasti v državi. To usmeritev, ki je pomenila rušenje buržoazne oblasti in ustanavljanje socialističnega sistema v Jugoslaviji, je KPJ dosledno izvajala do konca NOB in ni odstopala od nje. Da je KPJ zaradi taktičnih razlogov (notranje in zunanje okoliščine, izkušnje drugih revolucij, ki so dokazovale, da je potrebno najprej ustvariti svojo vojsko in osvoboditi ozemlje, nato pa šele začeti z organizacijo nove oblasti) ocenila, da mora najprej poudarjati narodnoosvobodilni vidik, šele potem razvoj ljudske oblasti. Kljub temu, ugotavlja avtor, da KPJ v pozivih na vstajo in v prvem obdobju NOB ni posebej poudarjala konkretnih nalog za ustanovitev in organizacijo novih revolucionarnih organov oblasti, je »ta naloga za komuniste izhajala iz splošnih stališč partije« (str. 61). Zato so partizanske enote pod vodstvom komunistov hkrati z osvobajanjem ozemlja odpravljali stare oblastne organe in ustanovljali nove, ki so bili v prvi vrsti organi revolucije. Avtor ne poudarja posebej, da so NOO skrbeli za zdravstvene, socialne, gospodarske in kulturne potrebe prebivalstva, za preskrbo in prehrano partizanskih enot in ustanov, ampak da so s tem, ko so »ukinjali v bistvu kapitalistične odnose, ukinjali vladavino nad ljudmi in ustanovljali vladavino naroda« (str. 65), dali NOB naravo socialistične revolucije, kar pomeni najbistvenejšo značilnost NOB.

Ker avtor pri obravnavi tega pomembnega vprašanja izhaja iz splošnih — že znanih — ocen ali sklepov V. državne konference, majskega posvetovanja, proglasa CK KPJ za vstajo proti okupatorju itd., so tudi njegove ugotovitve zelo splošne, zato ne morejo zadovoljiti strokovnega bralca. To velja že za opis izhodiščne avtorjeve ugotovitve, ki jo dokazuje le s sklepi in ocenami V. državne konference leta 1940. v Zagrebu. V jugoslovanskem zgodovinpisju ni dileme o tem, da so bili državnopravni cilji poglobljena sestavina programa KPJ in njene idejnopolitične usmeritve, niti o tem, da je CK KPJ na podlagi domačih in tujih izkušenj jasno opredelil že pred razpadom stare Jugoslavije vlogo oblasti, posebno v revoluciji. Na vprašanje, ali je KPJ že pred razpadom stare Jugoslavije jasno opredelila svoje državnopravno usmeritev, pa jugoslovanski zgodovinarji odgovarjajo različno. Veselin Đuretić v svojem delu *Narodna vlast u BiH 1941—1945* opozarja, da KPJ, ko se je opredelila za revolucijo, »ni mogla zgraditi preciznega vnaprejšnjega modela svojega cilja: sprejeti je morala že uveljavljene vzore, predvsem izkušnje oktobrske revolucije, potem je sama pridobivala izkušnje v revolucionarnem boju« (Veselin Đuretić, *Narodna vlast u BiH 1941—1945*, str. 33).

Na partijskem posvetovanju, ki je bilo 7. in 8. januarja 1942 v vasi Ivančici, so člani CK KPJ, VŠ NOPOJ in PK KPJ za Bosno in Hercegovino razpravljali predvsem o zaostritvi boja v Bosni proti četnikom in vsem oboroženim silam, ki niso bile v sestavu partizanskih enot (več o posvetovanju glej delo Rasima Hurema, *Kriza NOP-a u Bosni in Hercegovini krajem 1941 i početkom 1942*, Svjetlost, Sarajevo 1972). Dokumenti s posvetovanja niso ohranjeni, večina navzočih pa v svojih spominih ali delih kratko omenja, da so razpravljali tudi o ljudski oblasti. Na podlagi teh izjav in navodil, ki jih je takrat CK KPJ poslal nekaterim pokrajinskim vodstvom, avtor ne sklepa samo to, da so morali na posvetovanju govoriti o ljudski oblasti, ampak tudi »da je posvetovanje jasno opredelilo usmeritev za ustvarjanje in graditev organov ljudske oblasti« (str. 73) in nadaljuje, da se v tem »jasno vidi, da je to eno izmed temeljnih vprašanj NOB v celoti«. Prav tako avtor trdi, da so na tem posvetovanju že razpravljali o NOO v smislu, ki je bil določen v kasnejših Fočanskih predpisih in da »ne more biti več dvoma, da so bili omenjeni predpisi v glavnem končani v času posvetovanja v Ivančicah« (str. 76). To avtor utemeljuje z navzočnostjo Moše Pijadeja in Sretena Žujovića, ki sta bila zadolžena za te predpise in s tem, da tako pomembni akti zaradi ofenzive, ki je sledila posvetovanju, niso mogli biti izdelani v desetih dneh, kolikor časa je bilo v Foči vodstvo, preden jih je objavilo.

O teh vprašanjih so jugoslovanski zgodovinarji veliko razpravljali na znanstvenem posvetovanju »Dnevi Moše Pijade« novembra 1982 v Zagrebu. Večina referentov je menila, da so bili Fočanski predpisi napisani šele konec januarja 1942 (primerjaj referate Miše Lekovića, Slobodana Brankovića in Đura Vujovića, *Aktualna '42*, Zagreb 1983). Posvetovanje v Ivančicah je v svojem referatu omenil le Mišo Leković. Menil je, da ne more zanesljivo trditi, koliko so na tem posvetovanju razpravljali o NOO v smislu Fočanskih predpisov, da pa so o tem posebno pomembnem vprašanju gotovo razpravljali (Mišo Leković, *Mere rukovodstva NOP-a na usaglašavanju stavova o narodnooslobodilačkim odborima do prvih propisa o njihovom ustrojstvu*, *Aktualna '42*, Zagreb 1983, str. 53). O drugem delu knjige, kjer avtor obravnava graditev bosanskohercegovske

državnosti, je treba omeniti, da je avtor ta vprašanja obširneje obravnaval v posebni monografiji (Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a, Svjetlost, Sarajevo 1979), o njih pa so že pisali tudi drugi avtorji, npr. Veselin Đuretić, Rajko Kuzmanović in drugi.

Ker je delo sestavljeno iz večjega števila samostojnih člankov ali razprav, in ker avtor večinoma uporablja iste vire, je razumljivo, da se ocene najpomembnejših dogodkov večkrat ponovijo. Slovenskega bralca bodo motile nekatere nepravilne ocene o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Npr. ugotovitev, da so bili že leta 1941 v Srbiji, Črni gori in Sloveniji zgrajeni organi ljudske oblasti od vaških NOO do Glavnega NOO (str. 19) in da so na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju izbrali 30-člansko delegacijo za II. zasedanje AVNOJ. Zaradi posebnega razvoja ljudske oblasti so bili NOO v Sloveniji ustanovljeni šele leta 1942 na osvobojenem ozemlju Dolenjske in Notranjske. Na Kočevskem zboru je bila izvoljena 42-članska delegacija za II. zasedanje AVNOJ. Eden izmed vzrokov, da zgodovinarji iz drugih republik dostikrat ocenjujejo ta razvoj v Sloveniji nepravilno, je ta, da Slovenci še vedno nimamo temeljne študije o razvoju ljudske oblasti v času NOB.

Jože Prinčič

Milan Guček, *Pekoči sneg*, Šercerjeva brigada 2. del, Ljubljana 1984., 508 str.

Pekoči sneg je drugi del monografije o Šercerjevi brigadi (Guček je avtor tudi njenega prvega dela in krajšega orisa celotne bojne poti Šercerjeve brigade), ki obravnava bojno pot te brigade v sestavi 14. divizije od njenih priprav za pohod na Štajersko do ponovne združitve bataljonov po sovražnikovi ofenzivi na Štajerskem.

O pohodu Štirinajste na Štajersko, ki pomeni vrh zmogljivosti človeškega duha in telesa, in ki je postal v ljudski zavesti sinonim za Štirinajsto v celotnem narodnoosvobodilnem boju, je bilo do danes mnogo napisanega. Na tem mestu naj omenim le monografijo *Pohod Štirinajste* izpod peresa Lada Ambrožiča-Novljana (Ljubljana 1978), ki pa obravnava to vprašanje — ob upoštevanju predvsem partizanskih in okupatorjevih dokumentov — s strogo vojaškega vidika (organiziranost divizije, smer pohoda, boji, taktika divizije in sovražnih enot, spreminjanje številčnega stanja moštva na eni in drugi strani itd.). Že sam avtor je ob zaključku zapisal lastno spoznanje, da sta sicer pohod Štirinajste in njen boj glede bojne veščine in taktike prispevala številna spoznanja, pomembna za razvoj taktike partizanske vojne, da pa je prav tako »moralna moč divizije neizčrpna zakladnica za preučevanje do sedaj še tako malo raziskanega bojnega činitelja, ki v taktiki partizanskega boja zavzema posebno mesto«.

In prav to vrzel je v veliki meri zapolnila pričujoča Gučkova knjiga, ki sicer obravnava eno izmed treh brigad divizije, vendar njegove ugotovitve veljajo marsikje za divizijo v celoti, saj je Šercerjeva brigada večji del pohoda delovala v strnjeni divizijski celoti, torej pod podobnimi pogoji kot ostali dve brigadi, in tega divizijskega okvira avtor ni mogel abstrahirati.

Knjiga, ki je zelo obširna, obsega razmeroma kratko obdobje od začetka januarja do druge polovice marca 1944. Avtor prikaže politične, kadrovske in materialne priprave brigade na pohod v Beli krajini, njeno pot od Suhorja preko Vivodine, na Turopolje, Moslavino, od tu na sever na Kalnik in na zahod preko Hrvatskega Zagorja, ko je divizija po natančno enomesečnem maršu prekoračila Sotlo in prišla 6. februarja na tla Štajerske. Do tu je pohod potekal razmeroma neovirano in divizija ni imela večjih bojov, od prihoda na Štajersko pa so se pričeli tritedenski nepretrgani boji, katere je divizija zaradi doseženega presenečenja sprva zlahka obvladovala, ko pa je okupator jasno spoznal njeno moč in trdnost, da ostane na Štajerskem, jo je začel vedno bolj organizirano in srdito napadati ter prevzemati pobudo v lastne roke. Divizija je bila iz dneva v dan v težavnejšem položaju, prisiljena, da je spreminjala sicer že od začetka ne povsem jasno načrtano smer pohoda in končno prišla v situacijo, ko je bila prisiljena bojevati boj na življenje in smrt. Njena pot na Štajerskem je šla preko Kozjanskega, Konjiške gore, Paškega Kozjaka, od koder je delu divizije (med drugim tudi 2. in 3. bataljonu Šercerjeve brigade) uspel preboj na Pohorje in se s tem odtegniti hudemu sovražnemu pritisku, glavnina divizije pa je nadaljevala pot preko Plešivca in Graške gore na Ravne, kjer je nastala 22. februarja zaradi močne sovražne zapore najbolj kritična situacija vsega pohoda. Od tu se je prebila v Mozirske planine in na Koroško. Sledil je daljši čas zbiranja novih moči, zbiranje borcev in vzpostavljanje stikov s štabom IV. operativne cone, tako da so se divizijske enote lahko zbrale in reorganizirale na Graški gori šele 23. marca 1944.

Zgoraj navedena smer pohoda ter boji Štirinajste in s tem tudi Šercerjeve brigade, sta avtorju služila kot okvir, v katerega je želel vstaviti izvirno podobo dogajanja med pohodom v njegovih raznoterih razsežnostih in prerasti tradicionalni način opisovanja vojaških dogodkov. Predstaviti je hotel tisto, o čemer takratni dokumenti skoraj da ne govorijo, zato se je pri pisanju moral nasloniti v glavnem na spomine in doživljanja udeležencev pohoda. Delo ima precej elementov leposlovja in verjetno je prav avtorjevo iskanje sožitja med dokumentarnostjo in pripovedno doživetim opisovanjem pripomoglo k nastanku nenavadno zanimivega, privlačnega, lahko berljivega teksta, toda ne na škodo dokumentarnosti. Njegova pripoved ostaja vseskozi verodostojna, prepričljiva in nentendenciozna.

Poleg deleža brigade, ki ga je le-ta imela v pohodu, posveča avtor veliko pozornost opisovanju posameznih bojov, plastičnemu prikazu neprestanih utrudljivih pohodov, stikom borcev s prebivalci, pri katerih so iskali pomoč in jo včasih našli, včasih pa tudi ne, usodam posameznikov, vsakdanjemu notranjemu življenju brigade, ki ga karakterizirata globoka morala in humanizem, in ki se je kazalo v medsebojnih odnosih borcev, borcev in poveljniškega kadra, v urejanju vprašanja hrane, obleke in obutve, v radostih in skrbih borca za soborca, kadar je bil ta potreben pomoči; prizadeto slika nečloveške napore borcev v času najhujšega sovražnikovega pritiska v razmerah izredno ostre zime, ko ni bilo časa niti za počitek niti za hrano; pretresljivo opisuje kritične situacije, ko je del borcev preveč le še sla po ohranitvi golega življenja in ko je še ta začela pri fizično popolnoma izčrpanih borcih prehajati v apatijo ob brezmejni krutosti narave in sovražnika.

Skozi avtorjevo neposredno, neprizanesljivo in iskreno pripoved rastejo psihološki liki posameznikov, ki so predstavljeni zelo realistično z vsemi odtenki človečnosti pa tudi nečlovečnosti. Številni dogodki so ob prepletanju veselja, humorja, žalosti, trpljenja, tragike pa tudi sarkazma predstavljeni izredno nazorno.

Delo odlikuje izredno doživeto pripovedovanje. Čeprav avtor ni bil udeleženec pohoda, mu je uspelo skozi dolgoletno vztrajno zbiranje podatkov prepričljivo prodreti v doživljajski svet šercerjevcev ter oblikovati nepozabne like borcev, komandantov, bolničarjev in drugih.

Knjiga je izpoved številnih udeležencev pohoda in ima kot taka veliko dokumentarno vrednost. Poleg tega je knjiga opremljena z bogato zbirko fotografij, ki jih je med pohodom posnel divizijski fotograf Jože Petek in drugi. Žal pa se pisec ni držal ustaljene zgodovinske metode glede navajanja uporabljenih virov in je vire za posamezna poglavja navedel skupno pod eno opombo in s tem bralcu onemogočil eventualno preverjanje posameznih podatkov.

Vida Deželak

Jerca Vodušek - Starič, *Začetki samoupravljanja v Sloveniji*, Založba Obzorja, Maribor 1983, 147 str., Documenta et studia historiae recentioris III.

S tem delom je slovensko zgodovinopisje končno dobilo prvo monografijo, ki z zgodovinarskim pristopom, torej z metodologijo in tehniko znano zgodovinopisju, prikazuje obdobje, ki po mnenju mnogih zgodovinarjev še ne more biti obdelano na tak način. Ta avtoričin prvenec in pionirsko delo našega zgodovinopisja nasploh, to zanika. Delo, ki je magistrska naloga obranjena na ljubljanski filozofski fakulteti konec leta 1979 (mentor prof. dr. M. Mikuž), je prvo delo v okviru raziskovalnega načrta »Zgodovina Slovencev 1945—1976«, ki ga je leta 1978 pripravil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja in je avtoričino delo tako nastajalo hkrati s tem načrtom, torej je resnično zaorala ledino na področju poveljnega zgodovinopisja. Ob tem se je seveda morala spoprijeti s težavami kot so arhivi oziroma arhivsko gradivo; kje je hranjeno, ali je ohranjeno, koliko je ohranjenega, kako je dostopno in urejeno, so bila osnovna vprašanja, na katera si je morala avtorica odgovoriti še preden se je lotila raziskave. Pri pisanju je uporabljala fonde Planske komisije LRS, Ministrstva za industrijo in rudarstvo vlade LRS in Zveze sindikatov Slovenije, ki jih hrani Arhiv Slovenije, vendar ti še niso strokovno obdelani. Za prikaz delovanja delavskega sveta in upravnega odbora jeseniške železarne, katero je izbrala kot model za prikaz konkretnega delovanja teh samoupravnih organov, je črpala podatke iz fonda teh organov, ki ga hrani arhiv železarne. Vse to kaže, da se je avtorica lotila pisanja resnično na zgodovinarski način in po znanstveni, zgodovinarsko kritični metodi z uporabo arhivskega gradiva. Ker je svoje delo zasnovala kot prikaz obdobja od osvoboditve pa do leta 1953 na normativno-pravni način, je kot vir uporabljala tudi uradne liste, za prikaz političnih usmeritev izgradnje političnega in gospodarskega sistema pa se je naslonila predvsem na dela, govore in članke tedanjih tvorcev tega sistema Bo-

risa Kidriča in Edvarda Kardelja. Kljub pogostemu mnenju, da je uporaba teh del le citatologija, politična preračunljivost ali celo apologija, pa je treba opozoriti, da so takšni viri tako imenovani viri prve roke, zlasti ko gre za govore in članke iz tedanjega časa.

Knjigo, v kateri se loteva vsekakor najbolj vidne in za povojni razvoj Jugoslavije najizrazitejše značilnosti — samoupravljanja, je avtorica razdelila na štiri poglavja. V prvem nakaže nekaj elementov samoupravljanja, ki so se pojavljali v obdobju narodnoosvobodilnega boja in revolucije, v drugem prikaže oris ekonomskega sistema oziroma ekonomske politike v obdobju znanem kot obdobje obnove in izgradnje, ko so se začeli polagati temelji socialističnega gospodarstva, ki je dobilo potrditev s petletnim gospodarskim načrtom. V tem poglavju prikaže značilnosti centralističnega upravljanja vsega družbenopolitičnega in še zlasti gospodarskega življenja, torej značilnosti razvoja, ki je popolno zanikanje samoupravljanja kot ideje in kot prakse, takšne kot je poglala korenine v času in pogojih NOB. V naslednjih dveh poglavjih pa prikaže avtorica družbene spremembe, ki so s procesom demokratizacije ponovno privedle do uveljavitve samoupravljanja, ki se kaže v izvolitvi in delovanju delavskih svetov in prvih dveh mandatnih obdobjih, od leta 1950 do leta 1953.

Namen prvega poglavja je ugotoviti in določiti vse tiste elemente v procesu revolucije oziroma izgradnje ljudske oblasti; ta je bila temeljna pridobitev revolucije, ki so imeli značaj samoupravljanja oziroma prikazati, v kakšni obliki se je samoupravljanje izražalo v času NOB. Pri tem je avtorica izhajala iz Kardeljeve trditve, da se je ideja samoupravljanja porodila med revolucijo, ko je bilo samoupravljanje bolj demokratična oblika kakor pa družbenoekonomski odnos. To pomeni, da je bila oblika, ki je bila mišljena kot samoupravljanje, dejansko oblika oblasti ali kot je leta 1945 zapisal Kardelj »oblast je pri nas enotna in predstavlja samoupravo novega tipa . . . samoprava za nas ne pomeni koncesije države ljudstvu, temveč temelj, ki je na njem država zgrajena«. (Moč ljudskih množic, maj 1945.) Torej je bila samoprava, takšna kot je bila zgrajena v NOB, »razvijanje iniciative množic od spodaj«, kar pomeni da je bila oblika samoupravljanja ljudska oblast oziroma organi ljudske oblasti — narodnoosvobodilni odbori.

Iskanje resničnih začetkov in izvora samoupravljanja pri nas, torej vprašanje njegove kontinuitete, je eno ključnih vprašanj, ne le te knjige, marveč celotnega našega povojnega razvoja, politične prakse in nazadnje tudi znanosti — od pravne, politološke pa tudi zgodovinske. Prvo poglavje, ki ga je avtorica nasloвила »Nekaj o samoupravi med narodnoosvobodilno vojno in o razvoju leta 1945 v Sloveniji« je prvi poskus z zgodovinarsko metodo pokazati ali je izvor samoupravljanja, takšen kot se je začel izgrajevati konec štiridesetih let in bil uzakonjen leta 1950 in takšen kot ga poznamo danes, resnično že v NOB. Opozoriti velja, da avtorica ne uporablja termin samoupravljanje, ampak *samoprava*, kar je povsem utemeljeno. Samoupravljanje je namreč izrazito socialistični odnos, ki se lahko pojavlja in razvija le na osnovi družbene lastnine oziroma proizvodjalna sredstva ne smejo biti več v privatni lasti, torej je pogoj za samoupravljanje uspešno izvedena socialistična revolucija, kar pomeni tudi izvedbo ekspropriacije ekspropriatorjev kot poslednjega samostojnega dejanja države. V narodnoosvobodilnem boju pa se tega procesa zaradi taktičnih razlogov ni načenjalo, vsaj globalno ne.

Na drugi strani pa je bil prav v narodnoosvobodilni vojni dosežen prvi pogoj socialistične revolucije — izvršena je bila zamenjava oblasti oziroma njenih nosilcev — politično oblast so prevzele ljudske množice; vzpostavljena je bila ljudska oblast. Izgradnja ljudske oblasti je pomenila izgradnjo nove državne oblasti in je potekala od spodaj navzgor, od najnižjih organov ljudske oblasti pa do najvišjega organa te oblasti — Avnoja, ki je postal tudi najvišji državni organ. Ljudska oblast v NOB je bila dejansko organizirana samoupravno v smislu decentralizirane oblasti in kot decentralizirana oblast, ki se je med vojno centralizirala, s čimer je država čedalje bolj prevzemala svojo funkcijo kot glavni usmerjevalec vsega družbenega razvoja. Enotna državna oblast je torej predstavljala *samoupravo*, ta pa je bila temelj, na katerem je bila država zgrajena. Ljudska demokracija je v celoti prevzela, kar je pojmovno obseženo v samoupravi, je leta 1944 zapisal dr. Lado Vavpetič, ko je razmišljal o javni upravi v bodoči ljudski demokraciji pri nas; to kaže, da je bil tedaj pojem samouprave in tudi njen pomen jasen, prav tako pa tudi njen odnos do ljudske demokracije kot državne oblike. To pa pomeni, da je bila *samouprava* v NOB v resnici »državotvorna«, saj je izgradnja nove jugoslovanske države potekala od najnižjih samoupravnih enot in njihovih organov oblasti pa vse do Avnoja. S tem dejstvom je samouprava postala nasprotje sama sebi, kajti samouprava je oblika decentralizacije oblasti države, kar vodi k procesu odmiranja države, medtem ko je bila v našem primeru samouprava osnovni način izgradnje nove jugoslovanske države. To pa pomeni, da je vsebinska razlika med samoupravo v NOB kot demokratično obliko oblasti in pa samoupravljanjem, kakršno se je začelo razvijati konec štiridesetih let, potem ko je spor z Informburojem povzročil analiziranje in odpravljanje deformacij v praksi socialistične graditve pri nas. V času NOB samoupravljanje nikakor ni moglo biti družbenoekonomski odnos, ker za to ni bilo pogojev, zato se je pojavljalo kot samouprava, torej kot družbenopolitični odnos. Samoupravljanje je bilo uvedeno kot družbenoekonomski odnos leta 1950, ko so zanj dozoreli vsi temeljni pogoji.

Ker so se elementi samoupravljanja v obliki teritorialne samouprave v obdobju NOB in revolucije pojavljali v obliki politične oblasti, je avtorica v prvem poglavju prikazala graditev ljudske oblasti. Orisala je specifični razvoj ljudske oblasti v Sloveniji, ki je bil nekoliko drugačen od drugih jugoslovanskih republik, drugačni so bili tudi elementi samoupravljanja, ki so se pojavljali v tem procesu.

V tem prvem poglavju obravnava avtorica tudi obdobje neposredno po osvoboditvi, nekako do konca leta 1945. Naštevava organizacijske spremembe, ki jih je izvajala ljudska oblast po vojni v upravi in sodstvu, obravnava tudi volitve v NOO poleti leta 1945. Poleg graditve ljudske oblasti govori tudi o ukrepih, ki so predstavljala obliko postavljanja temeljev novega gospodarskega ustroja, saj se je moral značaj gospodarstva prilagoditi značaju oblasti. Zelo natančno kronološko prikazuje razvoj v letu 1945, predvsem na gospodarskem področju — od finančnih zakonov in finančnega poslovanja, npr. proračunov itd. Na koncu poglavja prikaže še prevzem uprave KID na Jesenicah, ki jo je prevzel odbor Delavske enotnosti. Ta je prevzel oblast v železarni že 6. maja, ko je zavaroval železarno do osvoboditve Jesenic 11. maja 1945.

Drugo poglavje zajema obdobje, katerega značilnost je bila krepitev funkcij države na gospodarskem in političnem področju: to je proces etatizacije. Ta krepitev države in njene oblasti se je kazala na eni strani kot centralizacija, torej kot nasprotje samouprave, značilne za družbenopolitične odnose v obdobju NOB, in pa kot administrativno-birokratsko upravljanje na drugi strani. Ta proces je potekal že v okviru priprav na sprejem petletnega gospodarskega načrta, to je že v obdobju obnove in izgradnje (1945—1946). Prav uspešna obnova je bil eden osnovnih pogojev za prehod na načrtno gospodarstvo, drugi pogoj pa je bil prevzem proizvodjalnih sredstev v roke države (ljudske oblasti), kar je pomenilo spremembo družbenoekonomskih odnosov. Ti niso mogli biti v celoti spremenjeni zaradi značaja narodnoosvobodilnega boja že v času vojne. Avtorica sumarično prikaže način za doseg te pogojev, potrebnih za prehod na plansko gospodarstvo. Uspešno izvajanje petletke pa bi ne bilo mogoče brez spremembe organizacijskega mehanizma gospodarskega življenja, kajti Kidrič je na V. kongresu KPJ, ko je govoril o graditvi socialistične ekonomike v Jugoslaviji, poudaril, da so podjetja sicer prešla v roke države in da so bili odpravljene izkoriščevalski odnosi, »toda še vedno so prevladovala podedovane kapitalistične oblike gospodarjenja«. (V. kongres KPJ, CZ 1948, str. 400.)

V tem poglavju prikaže avtorica značilnosti in razvoj tega etatističnega ali administrativnega socializma v Jugoslaviji, to je obdobja, ki je prvo v povojnem razvoju jugoslovanske države in družbe, medtem ko je drugo obdobje od leta 1950/52 dalje — obdobje samoupravljanja oziroma socialistične demokracije, za razliko od ljudske demokracije v prvem obdobju.

To prvo obdobje, etatistično (revolucionarni etatizem), administrativno, ki ga obravnava avtorica v drugem poglavju, je pravzaprav nasprotje in zanižanje samoupravljanja in oblike le tega, v kakršni se je pojavljalo v času NOB in revolucije, to je kot samouprava na območnem načelu. Prav tako je tudi povsem nasprotno samoupravljanju, kakršnega poznamo v naslednjem obdobju, ko se je to začelo razvijati kot družbenoekonomski odnos — kot delavsko samoupravljanje. Glede pojavov samoupravljanja v obdobju administrativnega socializma je Kardelj ob pripravljanju svojih spominov izjavil svojim sodelavcem, da je bilo samoupravljanje takrat teza in je živelo v različnih oblikah. (E. Kardelj, Spomini, DZS 1980, str. 223.) Te pa so bile lahko zaradi centralizma le ljudska oblast na nivoju oblasti posameznih ljudskih odborov.

V tem poglavju je avtorica prikazala uvajanje centralističnega upravljanja, ki naj bi po njenem mnenju odpravil samoupravljanje, kakršno se je razvilo v času in pogojih NOB — kot »sproščanje ljudske iniciative«, torej kot samouprava na teritorialnem načelu, ki je predstavljala temelj državne zgradbe.

Prav nasprotno pa se je proces uvajanja centralizma kot nasprotja samoupravljanja, ki je potekal (po besedah avtorice) v času petletke, izkazoval predvsem na področju gospodarstva oziroma njegove organizacije. To je bilo administrativno-centralistično organizirano in skozi to organizacijo je avtorica prikazala to obdobje. Tako je na primer to pokazala skozi funkcijo, ki jo je imel v tem sistemu upravljanja (vodenja) gospodarstva operativno administrativni voditelj (OUV), ki je kot organ pristojnega ministrstva, torej državnega organa, neposredno upravljal podjetje — od izdajanja pravil podjetja, njegove notranje organizacije, sprejemanje oziroma določanje vseh delovnih in finančnih načrtov, pa vse do razpolaganja z obratnimi sredstvi podjetja, to je z njegovim

premoženjem in pa seveda kot najpomembnejše — razpolagajanje z ustvarjeno akumulacijo, to je dobičkom podjetja. Tega je večino pobrala država, saj je bil eden glavnih virov državne akumulacije, potrebne za izgradnjo v okviru petletke. Prav v tem, da je država imela roko nad dobičkom podjetij, pa je glavno bistvo etatizma v odnosu do samoupravljanja. V tem vprašanju dobička podjetja in njegove delitve ter deleža države pri njej leži srž problema in bistvo tega tako imenovanega administrativno-centralističnega ali etatističnega obdobja v našem razvoju. V tem je bistvena razlika med tem obdobjem in kasnejšim samoupravljanjem uzakonjenim leta 1950, ko je delavec vsaj formalno dobil možnost razpolagati z rezultati svojega dela v odnosu do države. Šele z uvedbo samoupravljanja v začetku petdesetih let se je začelo iskanje najustrežnejšega sistema, ki naj bi zagotavljal bistvo socializma in samoupravljanja, to je načelo delitve po delu.

Ko obravnava obdobje petletke, ga prikaže skozi organizacijske spremembe urejanja in vodenja gospodarstva prek državnih organov — od ministrstev, generalnih in glavnih ravnateljstev, direktij itd. To je nasploh poglavje, v katerem avtorica kronološko prikaže graditev ekonomskega sistema oziroma ekonomsko politiko Jugoslavije v času administrativnega socializma, vse to pa predvsem iz normativnega stališča te izgradnje. Kot glavni vir so ji služili uradni listi.

Na koncu poglavja obravnava še vlogo in dejavnost sindikalne organizacije. Sindikati so prevzeli po osvoboditvi vlogo nosilcev aktivnosti delavskega razreda v podjetjih. Ta je prek sindikatov, po navedbi avtorice, neposredno sodeloval pri upravljanju gospodarstva. To pomeni, da je prav v nalogah sindikatov in njihovem delovanju kot neposrednih organizatorjev boja delavskega razreda za povečanje proizvodnje, za dvig produktivnosti dela in sploh vseh interesov, ki jih ima delavski razred, vključno s pravilnim nagrajevanjem dela, treba videti pojave samoupravljanja v tem etatističnem obdobju. To je bila torej pojavna oblika samoupravljanja, ki jo je imel v mislih Kardelj, ko je dejal, da je bilo samoupravljanje v tem obdobju sicer teza, katere pojavne oblike so bile različne. Končno pa so imeli prav sindikati pri uvajanju delavskega samoupravljanja v podjetja glavno vlogo, zlasti še v organizacijskem smislu.

V naslednjem poglavju je avtorica prikazala začetek procesa demokratizacije družbenoekonomskih odnosov. Za izhodišče tega procesa, ki je najavljala spremembe v družbenoekonomskih odnosih, je avtorica vzela Titove besede, izrečene na V. kongresu KPJ julija 1948, češ da je razvoj v socializem v Jugoslaviji tako napredoval, da bo treba spremeniti ustavo, posebno pa poglavje o družbenoekonomski ureditvi države. (V. kongres KPJ, CZ 1948, str. 134.) Iz tega bi lahko sklepali, da je V. kongres KPJ dal pobudo za začetek spreminjanja družbenoekonomskih odnosov oziroma kot je zapisal Kardelj v Spominih, je leta 1948 ponovno oživila ideja samoupravljanja. (Kardelj, Spomini, DZS, 1980, str. 134.)

Ob tem se odpira še drugo vprašanje v zvezi z uvajanjem in razvojem samoupravljanja pri nas: vprašanje vloge in pomena spora z Informbirojem leta 1948 na proces uvajanja samoupravljanja. Leto 1948 in spor z IB je imel na nadaljnji razvoj socialistične graditve v Jugoslaviji nedvomno velik vpliv in pomen, saj je povzročil v prvi vrsti temeljitejšo in globljo analizo dotedanjega razvoja, predvsem pa njegove slabosti, na primer krepitev birokracije in biro-

kratizma. Ker pa je kontinuiteta samoupravljanja pri nas znana že iz časa NOB, ko se ta pojavlja kot samouprava na politično-oblastnem področju in po krajevnem načelu, spor z IB ni pomenil toliko vzroka za uvajanje samoupravljanja, marveč bolj povod. Nasprotno pa naj bi bilo prav samoupravljanje, ki se je pojavljalo v različnih oblikah, vzrok Stalinovega napada, kakor navaja Kardelj. Vsekakor je spor z IB ponovno obudil idejo samoupravljanja, vendar tokrat kot novo kvaliteto — kot nasprotje etatizmu in njegovim deformacijam, in to na področju družbenoekonomskih odnosov — kot družbenoekonomski odnos. To pa se za samoupravljanje, ki se je kot samouprava, to je oblika in način nove, ljudske oblasti uveljavilo v NOB, ne more reči, kajti za samoupravljanje v NOB v tem pomenu še niso dozoreli vsi osnovni pogoji — nova jugoslovanska država je šele nastajala, pa tudi družbenoekonomske spremembe še niso bile ustrezne.

Demokratizacija in iskanje resnično nove poti razvoja socializma v Jugoslaviji se je začelo leta 1949, ob hkratnem zaostrovanju birokratskega etatiističnega načina: na primer v kmetijstvu s prisilno kolektivizacijo in odkupi. Pri tem procesu demokratizacije je imel poseben pomen sprejem tako imenovanega drugega zakona o ljudskih odborih (maj 1949), zlasti pa misli iz Kardeljevega referata ob njegovem sprejemanju. Kardelj je analiziral pojem ljudske demokratije in ugotovil, da je razvoj socializma možen le s poglobljanjem socialistične demokracije, to je s čedalje večjo samoupravo ljudskih množic, v smislu »čedalje večjega pritegovanja ljudskih množic k delu državnega stroja.« Pri tem pa ni imel v mislih le samoupravnost v okviru organov oblasti, torej na političnem področju, ampak tudi to, da se mora samoupravljanje razvijati v sleherni organizacijski enoti družbenega življenja — v podjetjih, ustanovah. S tem je bila samouprava prenešana iz področja političnega, oblastnega delovanja v okvir, kjer se ustvarjajo nove vrednosti in s tem tudi presežek vrednosti, torej je bil pritegnjen k neposrednemu sodelovanju v upravljanju delavec-proizvajalec. To pa pomeni, da samoupravljanje ni bilo več le demokratična oblika oblasti, marveč je postalo predvsem družbenoekonomski odnos. S tem, da posveča v drugem poglavju, ko obravnava etatizem v obdobju petletke s poudarkom na gospodarskem področju in v tretjem, v katerem prikazuje proces demokratizacije družbenoekonomskih odnosov, glavno pozornost gospodarstvu oziroma razvoju ekonomske politike v obdobju od leta 1945 dalje, potrjuje posredno avtorica, da je samoupravljanje družbenoekonomski odnos. Bistveno vprašanje tega odnosa je, kdo razpolaga s presežkom vrednosti — ali država in njen aparat ali ustrezno organiziran proizvajalec, delavec sam. To je odnos med državo (etatizem) in delavcem (samoupravljanje).

V tretjem poglavju prikaže avtorica proces decentralizacije državne uprave, torej dejansko proces, ki je potekal v nasprotni smeri od tistega obravnavanega v prejšnjem poglavju. Decentralizacija, kot eden bistvenih načinov deetatizacije, se je začela konec leta 1949 in v prvi polovici leta 1950. Decentralizacija je pomenila prenos pristojnosti iz zvezne na republiško raven in nato še iz republiške na nižji, to je lokalni nivo. Bistven pri tem procesu je bil prenos podjetij iz pristojnosti zveznih upravnih organov v pristojnosti organov vlad ljudskih republik. Po tej decentralizaciji na gospodarskem področju je v Sloveniji ostalo le še 16 industrijskih podjetij zveznega značaja, torej tistih, ki so bila pod

neposrednim vodstvom državne uprave, ki je tudi pobirala akumulacijo teh podjetij. Avtorica natančno prikaže spremembe, ki so bile v procesu decentralizacije storjene na področju državne gospodarske uprave, na primer odprava gospodarskih ministrstev in ustanovitev svetov.

S sprejetjem zakona o ljudskih odborih, ko je Kardelj nakazal smer nadaljnje graditve socialističnih odnosov s poudarkom na samoupravljanju, se je začelo intenzivnejše proučevanje samoupravnih pravic, razprave o osnovanju delavskih svetov in njihovih nalog. Ob tem je zanimiva opomba avtorice, da teh razprav, potekale so na različnih nivojih in v različnih organih, ni uspela najti niti v pregledanem arhivskem gradivu niti niso omenjene v literaturi. Navedla je lahko le govor Sergeja Kraigherja na posvetovanju partijskih in sindikalnih funkcionarjev republiških podjetij Slovenije, ki ga je objavila Ljudska pravica. To kaže, da so konkretne priprave na začetke delavskega samoupravljanja v Sloveniji nezadostno prikazane, kar opravičuje pomanjkanje arhivskega gradiva. Vprašujemo pa se ali so bile te priprave sploh dokumentirane, oziroma če so, kje so ohranjene.

Priprave na izvolitev delavskih svetov so se na zvezni ravni pričele proti koncu leta 1949, potem ko sta Gospodarski svet in Centralni odbor Zveze sindikatov Jugoslavije izdala »Navodila o osnovanju in delu DS državnih gospodarskih podjetij«, v katerih je bila opredeljena naloga delavskih svetov, način volitev vanje ter njihovo poslovanje. Prvi delavski svet v Sloveniji je bil izvoljen 7. januarja 1950 v tovarni Sava v Kranju, nato pa so bili do 11. februarja izvoljeni delavski sveti še v 42 delovnih kolektivih. Avtorica jih pomensko navaja 43, pred tem pa navaja podatke, da je bilo v Sloveniji izvoljenih 47 delavskih svetov, v katere je bilo izvoljenih 1918 članov od skupno 63 477 zaposlenih v teh podjetjih. Do sprejema Zakona o delavskem samoupravljanju konec junija 1950 je bilo v Sloveniji izvoljenih še 120 delavskih svetov.

Na koncu tega poglavja govori avtorica o izvolitvi prvega delavskega sveta Železarné Jesenice. Ta je bil izvoljen 29. januarja 1950 in je štel 87 članov, ki niso bili izvoljeni neposredno, marveč posredno. Izvolila jih je skupščina delavskega sveta, ki je bila predhodno izvoljena v okviru sindikalnih pododborov. Ni pa jasno ali je bil tak način posrednih volitev v prve delavske svete običajen in je veljal za vsa podjetja ali je tak način veljal le v Železarni Jesenice. Zanimivi so podatki o sejah delavskega sveta, zlasti o udeležbi, ki je bila od 87 % pa do 50 %, pri čemer je bilo veliko neupravičenih izostankov. Zanimivo bi bilo vedeti, kakšni so bili vzroki za te neopravičene izostanke; ali je bil to izraz neinteresa izvoljenih za delovanje v delavskem svetu ali izraz njihove neosveščenosti o vlogi tega organa, morda izraz nevere v vlogo delavskega sveta pri upravljanju podjetij? Če bi avtorica uspela razrešiti vprašanje in vzroke velikega števila neupravičenih izostankov na prvih sejah delavskega sveta, bi lahko resnično prikazala začetke samoupravljanja in probleme, ki so se nedvomno pojavljali v praksi. V delovanju delavskega sveta jeseniške železarne so se v tem obdobju do sprejema temeljnega zakona o predaji tovarn delavcem pokazale tri poglobitve značilnosti: 1. delavski svet se je na začetku svojega delovanja ubadal z vprašanjem svoje vloge, 2. prišlo je do trenj med upravo in delavskim svetom, 3. na sejah delavskega sveta

so se odpirala številna in raznovrstna vprašanja, takšna, ki jih vodstvo ni dajalo na dnevni red, kar kaže na interes oziroma željo po iniciativi delavcev.

Zakonsko je bilo delavsko samoupravljanje sprejeto z zakonom 27. junija 1950. Sprejem tega zakona in uvedbo delavskega samoupravljanja je Tito v svojem govoru, v katerem je utemeljeval potrebo in pomen uvedbe delavskega samoupravljanja, označil kot logično posledico razvoja socialistične graditve v Jugoslaviji. Menil je, da je zakon sprejet prepozno, za kar so bili razlogi v dotedanjem nekritičnem sprejemanju in presajanju sovjetske prakse v Jugoslavijo.

Z zakonom o delavskem samoupravljanju (»tovarne delavcem«) se je še bolj pospešeno nadaljeval proces deetatizacije in demokratizacije vsega družbenega življenja, to je predvsem decentralizacije državne uprave in gospodarstva. Pomembna za nadaljnjo krepitev samoupravljanja pa je bila zlasti sprememba gospodarskega sistema oziroma prehod na nov gospodarski sistem v začetku leta 1952. Značilnost tega je bil nov planski sistem, temeljil je na družbenih planih gospodarskega razvoja, ki so jih sprejemali vsako leto, za razliko od državnega centraliziranega gospodarskega načrta v času petletke. S tem novim gospodarskim sistemom so bile dejansko zagotovljene materialne osnove za delovanje delavskih svetov, torej za pravi razvoj delavskega samoupravljanja. Nov gospodarski sistem je narekoval vrsto sprememb, od značaja in vloge podjetij in njihovega poslovanja, s čimer se je razširila pristojnost delavskih svetov. Ena bistvenih sprememb novega gospodarskega sistema in razvoj samoupravnih odnosov nasploh ima pravzaprav največji vsebinski in praktični pomen za razvoj samoupravljanja. To je bila sprememba v načinu delitve dohodka podjetij oziroma v delitvi osebnih dohodkov delavcev (sistem stopenj akumulacije in skladov). To je bistveno vprašanje, ki je dalo delavskemu samoupravljanju vsebino, kajti tesna je soodvisnost med delavskim samoupravljanjem in samoupravljanjem nasploh, njegovim razvojem in med sistemom delitve presežka vrednosti. S tem se je povečala tudi vloga delavskih svetov, pa čeprav je v tem sistemu ostala vloga države in njen vpliv na delitev še zelo velik.

Ob splošnem normativnem pregledu sprememb, ki jih je avtorica kronološko nanizala in so sledile zakonu o delavskem samoupravljanju do začetka leta 1953, je zanimiv predvsem prikaz delovanja delavskih svetov in upravnih odborov v Sloveniji v prvem in drugem mandatnem obdobju (1950—1952; 1952—1953). V prvem mandatnem obdobju so bili izvoljeni delavski sveti v 756 podjetjih, tako da je bilo z delavskimi sveti, izvoljenimi še pred sprejemom zakona o samoupravljanju, v Sloveniji skupaj 1196 delavskih svetov, ki so šteli 24 259 članov.

Na koncu je avtorica prikazala še delovanje delavskega sveta in upravnega odbora Železarne Jesenice v teh dveh mandatnih obdobjih. V prvem, od avgusta 1950 pa do marca 1952, je imel delavski svet jeseniške železarne 21 sej, pri čemer je v tem celotnem mandatnem obdobju opaziti dvoje različnih podobdobji; v prvem do maja 1951, ko je bila železarna še pod administrativno operativnim vodstvom generalne direkcije za črno metalurgijo v Beogradu, je čutili precejšnje vmešavanje tega državnega organa v delovanje samoupravnih organov. Obravnavanje delovanja samoupravnih organov jeseniške železarne temelji predvsem na navajanju datumov sej in dnevnega reda, bistvo obravnavanja

ne problematike teh sej pa žal ni pojasnjeno. Tako bi bilo na primer zanimivo bolj natančno vedeti več o razpravi osnutka tarifnega pravilnika, ki je bil eden temeljev novega plačilnega sistema, torej sistema delitve, kar pa je eno bistvenih vprašanj samoupravljanja. Iz zapisnika seje delavskega sveta, na kateri so obravnavali vprašanje tarifnih pravilnikov, bi lahko razbrali, kdo je dajal ton razpravi — ali direktor in vodstvo ali izvoljeni predstavniki delavcev v delavskem svetu; kakšen je bil odnos med vodstvom podjetja in člani delavskega sveta iz vrst neposrednih proizvajalcev itd. To zadnje bi videli na konkretnem primeru, kajti po temeljnem zakonu o delavskem samoupravljanju iz junija 1950 je imel direktor še vedno veliko vlogo in pooblastila pri vodenju podjetij. Na splošno bi glede zapisa o delovanju samoupravnih organov jeseniške železarne avtorici lahko zamerili, da jih je obravnavala bolj površno, splošno in faktografsko, brez analize vsebine njihovega delovanja, kar bi lahko dalo sliko konkretnih začetkov samoupravljanja pri nas, resda na izbranem primeru, to je Železarni Jesenice. Morda pa tega ni niti mogla storiti, čeprav je uporabljala arhivsko gradivo samoupravnih organov železarne — zapisnike sej delavskega sveta in upravnega odbora, pač glede na konkretnost samih zapisnikov oziroma kvaliteto tega arhivskega gradiva.

Na koncu je v knjigi objavljenih še 21 prilog-tabel, spiskov. Kljub relativno velikemu obsegu, ki ga te priloge v knjigi zajemajo (približno $\frac{1}{5}$ knjige), pa je potrebno pripomniti, da so objavljene preveč nekritično, oziroma je o njih večinoma premalo povedanega. Tako je na primer tabela št. 10, ki naj bi prikazala stanje lokalne industrije v Sloveniji leta 1947 sestavljena iz mnogo daljše tabele, kar kažejo zaporedne številke kolon zgoraj, s čimer tako objavljena tabela ne doseže namena, kot ga je imela. Po drugi strani pa bi iz objavljene glasovnice za volitve v delavski svet Železarne Jesenice za leto 1952 (priloga št. 21), ki brez analize ne pove dovolj, avtorica lahko napravila strukturo tega samoupravnega organa glede na število delavcev oziroma uslužbencev. Tako je bilo med 101 kandidatom navedenih v kategoriji »delavec« 64 oseb, za katere je mogoče sklepati, da so neposredni proizvajalci, medtem ko je bilo 26 uslužbencev (med njimi tudi edina ženska, kandidirana v DS) in 11 delovodij. O prilogah le še majhna pripomba: morda bi bilo bolje, če bi avtorica namesto nekaterih prilog objavila raje zapisnike sej delavskega sveta in upravnega odbora jeseniške železarne, pa bi vir sam govoril in odkrival začetke samoupravljanja v Železarni Jesenice, ko si je avtorica že izbrala vzorec za prikaz tega zgodovinskega procesa.

Na koncu bi bilo potrebno opozoriti na eno avtoričinih večjih napak, ki je zelo bistvena. Avtorica pravi na strani 13 (spodaj), da »stare Jugoslavije, torej tudi monarhije, ob času II. zasedanja AVNOJ-a ni bilo več. V tem času je bila Jugoslavija že davno republika«, pri čemer navaja kot citirani vir knjigo Maksa Šnuderla Zgodovina ljudske oblasti. Navedba je iztrgana iz konteksta in ima zato drugačen pomen kot pri Šnuderlu in je zato zgodovinsko-zgodovinsopisno in tudi politično netočna, napačna pa je tudi stran, kje se citirani stavek nahaja v Šnuderlovi knjigi — ne na 28., ampak na 280. strani. Znano je namreč, da je bilo eno načel celotnega narodnoosvobodilnega boja, da se bo po izgonu okupatorja in njegovih domačih pomočnikov ljudstvo samo na demokratičen način odločilo o vprašanju monarhije ali republike. Republika je postala Jugoslavija de iure šele dve leti po II. zasedanju Avnoja, 29. novembra 1945,

medtem ko se tega vprašanja na II. zasedanju v Jajcu ni dotikalo zaradi zunanjepolitičnih in tudi notranjepolitičnih razlogov.

Kljub vsem pripombam pa je treba na knjigo Jerce Vodušek-Starič gledati kot na prvo zgodovinsko delo, ki posega prek »magične meje«, postavljene konec NOB maja 1945, s čimer se je začelo znanstveno raziskovanje skoraj štiridesetletnega obdobja z metodami in tehniko, znano zgodovinsko. S tem bo zgodovinska veda stopila v korak z drugimi sorodnimi vedami, ki zdaj prednjačijo in si lastijo raziskovanje in pojasnjevanje graditve socialistične družbe pri nas. Knjiga ni plod le začetnega dela avtorice, marveč celotnega raziskovanja povojne zgodovine, s čimer je mogoče do neke mere opravičiti nekatere slabosti. S svojo temo in vsebino kaže na pomembnost in poučnost prehoda na samoupravljanje, na dimenzije katerega se v dnevno-političnem govoru o tej temi velikokrat pozablja ali pa niti ne ve, na kar je opozoril v predgovoru dr. Bogdan Kavčič. Do neke mere bo delo Jerce Vodušek-Starič to vrzel zapolnilo, vendar pa tema — začetki samoupravljanja — nikakor ni izčrpana.

Zdenko Čepič

BIBLIOGRAFIJA

BIBLIOGRAFIJA SODELAVCEV INŠTITUTA ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA GIBANJA ZA LETO 1983

Sestavila Vida Urek

I. SAMOSTOJNE PUBLIKACIJE, KI JIH JE IZDAL INŠTITUT IN NJEGOVI SODELAVCI

1. Ferenc Tone: Primorska pred vseljudsko vstajo. Južnoprimorski odred in Gregorčičeva brigada. Ljubljana, Partizanska knjiga 1983. 772 str., ilustr.
2. Fischer Jasna: »Čas vesolniga socialnega punta se bliža«. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do 1889. Ljubljana, Republiška konferenca ZSMS, Univerzitetna konferenca ZSMS, 1983. 579 str. (KRT, 12.)
3. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, št. 1—2. Ljubljana, Partizanska knjiga 1983. 229 str.
4. Rozman Franc, Mirko Stiplovšek: Prve rudarske stavke na Slovenskem (1883—1923). Ljubljana, Delavska enotnost 1983. 89 str. (Knjižnica sindikati, 64.)
5. Vidovič-Miklavčič Anka: Razvoj mladinske organizacije 1919—1943. Ob 40-letnici I. kongresa ZSM v Kočevski Reki. Ljubljana, Komunist 1983. 43 str.
6. Vodusek-Starič Jerca: Začetki samoupravljanja v Sloveniji 1949—1953. Maribor, Obzorja 1983. 148 str. (Documenta et studia historiae recentioris, III.)
7. Zadnik Štefka, Ivan Križnar: Zgodovinska čitanka za 8. razred osnovnih šol. Ljubljana, Državna založba Slovenije 1983. 121 str., 5. ponatis.

II. ZNANSTVENE RAZPRAVE IN ČLANKI

1. Biber Dušan: Britanci o Stojadinoviću in Münchnu. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII. 1983, str. 101—120.
2. Biber Dušan: KPJ in njeni pogledi na Anglijo 1939—1945. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, str. 121—138.
3. Biber Dušan: Zavezniške misije v Slovenskem primorju. — Borec, XXXV, 1983, št. 8/9, str. 501—511.
4. Ferenc Tone: Kapitulacija italijanske vojske v Jugoslaviji. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, str. 139—153.
5. Ferenc Tone: Primorska v boju do vseljudske vstaje. (Odlomki iz knjige Primorska pred vseljudsko vstajo.) — Primorske novice 4. III. 1983 in 15. VII. 1983.

6. Ferenc Tone: Slovenska Istra v letu 1943. — Pazinski memorial (Pazin), 12, 1983, str. 123—146. (Ponatis iz Kronike, XXVI, 1978, št. 3, str. 129—149.)
7. Ferenc Tone: Stiki in sodelovanje med slovenskim in hrvaškim narodno-osvobodilnim gibanjem v Istri. — Buzetski zbornik (Buzet), 6, 1983, str. 27—44.
8. Ferenc Tone: Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. — Po poteh odposlancev. Kočevje 1983, str. 11—20. (Ponatis iz brošure Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. Ljubljana 1978, str. 1—16.)
9. Ferenc Tone: Znova: Kdaj je prišel Matevž na Primorsko? — TV—15, Naš tovariš, 29. XII. 1983.
10. Fischer Jasna: Johann Most in slovensko delavsko gibanje. Uvodna študija v knjigi Johann Most, Anarhizem in komunizem. Ljubljana 1983, str. 8—18. (KRT, 8.)
11. Fischer Jasna: Oris zgodovine socialistične misli na Slovenskem v letih 1896—1918. — Dialogi, 19, 1983, št. 4—5, str. 75—80.
12. Fischer Jasna: O virih za gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, str. 31—45.
13. Gombač Boris: Delavsko gibanje v Trstu do konca 19. stoletja. — Primorska srečanja, 37, 1983, str. 48—51.
14. Gombač Boris: Začetki marksistične misli v Trstu. — Dialogi, 19, 1983, št. 10, str. 58—60.
15. Guštin Damijan: Odnos deželnozborske večine SLS do poglavitnih gospodarskih vprašanj Kranjske v letih 1908—1914. — Kronika, XXXI, 1983, št. 1, str. 45—55.
16. Kacin-Wohinz Milica: Zgodovinski oris. Uvod v knjigi Dorče Sardoč, Tigrova sled, pričevanje o uporih primorskih ljudi pod fašizmom. Trst 1983, str. 5—21.
17. Kresal France: Ekonomski razvoj Slovenije in položaj delavstva po ekonomski krizi 1929. Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských, politických a ekonomických systému. — Zborník prací z vedeckého zasedání československo-jugoslávské historické komise v Martině 19.—22. 10. 1981. Praha 1983, str. 436—459.
18. Prunk Janko: Prispevek slovenskih komunistov k marksistični teoriji med obema vojnama. — Dialogi, 19, 1983, št. 4—5, str. 80—83.
19. Prunk Janko: Slovenačko-hrvatski odnosi 1914—1918 i jugoslovensko ujediničenje. Naučni skup u Iloku, maja 1979. — Stvaranje jugoslovenske države. Beograd 1983, str. 268—282.
20. Rozman Franc: Bleiweisove Novice in delavsko vprašanje. — Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 7 = Bleiweisov zbornik, 1983, str. 43—48.
21. Rozman Franc: Delavsko gibanje na območju občine Slovenska Bistrica od začetkov do konca prve svetovne vojne. — Zbornik občine Slovenska Bistrica, I, 1983, str. 355—361.
22. Rozman Franc: Recepcija marksizma v delavskem gibanju na Slovenskem do leta 1890. — Dialogi, 19, 1983, št. 4—5, str. 70—71.

III. STROKOVNI ČLANKI

1. Biber Dušan: AVNOJ, zavezniki, begunska vlada in četniško gibanje. — Delo, Sobotna priloga, 26. XI. 1983.
2. Biber Dušan: Historični amateri. — Studentski list (Zagreb), 26. X. 1983 in 2. XI. 1983.
3. Biber Dušan: »Pojdem na Štajersko, gledat kaj delajo«, uvod k poročilu majorja Lindsaya. — Borec, XXXV, 1983, št. 2, str. 82—83.
4. Biber Dušan: Uvod k memorandumu Petra Wilkinsona. — Borec, XXXV, št. 11/12, 1983, str. 722—726.
5. Čepič Zdenko: Gospodarske in družbene pridobitve kraja v obdobju prve petletke (1947—1951). — Pionirski list 8. XII. 1983.
6. Deželak Vida: Partijsko šolstvo med NOB v Sloveniji. — TV-15. Naš tovariš, 13. X. 1983.
7. Deželak Vida: Pot enotnosti Osvobodilne fronte slovenskega naroda. (Ob obletnici zbora aktivistov OF na Pugledu.) — TV-15. Naš tovariš, 28. IV. 1983.
8. Ferenc Tone: Brigade v narodnoosvobodilni vojski Slovenije 1942—1945 (krajci ustanovitve). (Zemljevid na ovitku.) — Po partizanskih stopinjah. Pionirji pridobivajo znake partizanskih enot. Ljubljana 1982.
9. Ferenc Tone: Koncentracijsko taborišče Rižarna v Trstu. — Bili so uporni. Ljubljana 1983, str. 102—105. (Ponatis.)
10. Ferenc Tone: Muzejsko, pedagoško in raziskovalno delo. (Ob 25-letnici Muzeja narodne osvoboditve Maribor.) — Večer 28. V. 1983.
11. Ferenc Tone: Okupatorjevo nasilje na Slovenskem. — Bili so uporni. Ljubljana 1983, str. 5—16. (Ponatis.)
12. Ferenc Tone: Organizacija Osvobodilne fronte slovenskega naroda julija 1944. (Zemljevid na ovitku.) — Po partizanskih stopinjah. Pionirji pridobivajo znake partizanskih enot. Ljubljana 1982.
13. Ferenc Tone: Preselitvena taborišča za slovenske izgnance na Slovenskem. — Bili so uporni. Ljubljana 1983, str. 163—172. (Ponatis.)
14. Ferenc Tone: Zbrana dela Edvarda Kardelja. O zasnovi in izvedbi velikega znanstvenega načrta govori dr. Tone Ferenc, urednik za obdobje 1941 do 1945. — Naši razgledi 10. VI. 1983.
15. Fischer Jasna: Zgodnja industrializacija in spreminjanje socialne strukture v Sloveniji v letih 1870—1914. — Delavska enotnost 13. X. 1983 in 20. X. 1983.
16. Kacin-Wohinz Milica: Ob Sarđočevi knjigi spominov TIGR — izraz ljudskega srda zoper fašizem. — Primorski dnevnik (Trst) 16. XII. 1983.
17. Kacin-Wohinz Milica: Slovensko-hrvaška manjšina pod fašistično Italijo. (Odlomki iz razprave.) — Primorski dnevnik (Trst) 7. XII. 1983.
18. Mlakar Boris: Kako fina gospoda so bili pravzaprav nacisti. — Borec, XXXV, 1983, št. 4, str. 297—300.
19. Mlakar Boris: Vsestranska ter poglobljena analiza. — TV-15. Naš tovariš, 26. V. 1983.
20. Prunk Janko: Potrditev slovenske narodne suverenosti in povezanosti z drugimi jugoslovanskimi narodi. — Delo, Sobotna priloga, 29. XI. 1983.

21. Rozman Franc: Pomemben mejnik. Prvo praznovanje 1. maja na Slovenskem. — *Komunist* 29. IV. 1983.
22. Rozman Franc: Smo eden sila redkih narodov, ki še nima svoje znanstveno napisane zgodovine od začetkov do danes. (Anketa Sodobna zgodovinska zavest.) — *Naši razgledi* 13. V. 1983.
23. Vidovič-Miklavčič Anka: Strnjene vrste slovenske mladine. Ob I. kongresu ZSM v Kočevski Reki. — Delo, Sobotna priloga, 8. X. 1983.

IV. HISTORIČNA DOKUMENTACIJA

1. Prunk Janko: Vestnik »Slovenska politika«. — *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXIII, 1983, str. 155—165.

V. POROČILA O ZNANSTVENIH SREČANJIH

1. Ferenc Tone: Mednarodno znanstveno posvetovanje »Odporniška gibanja v Evropi« v Amsterdamu. — *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXIII, 1983, str. 167—169.

VI. OCENE IN POROČILA

1. Biber Dušan: Walter Laquer, *Guerilla, A Historical and Critical Study*. London, Weidenfeld and Nicolson 1977, 462 str. — *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXIII, 1983, str. 171—175.
2. Čepič Zdenko: *Metod Mikuž, Svet po vojni (1945—1957)*. Oris časa v katerem živimo. Ljubljana, Cankarjeva založba 1983, 392 str. — *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXIII, 1983, str. 204—210.
3. Čepič Zdenko: *Železničarska in splošna stavka aprila 1920* — almanah. Ljubljana, *Železničarsko gospodarstvo* 1980, 332 str. — *Kronika*, 31, 1983, št. 1, str. 84—86.
4. Deželak Vida: *Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem*. Ljubljana, Republiška konferenca ZSMS 1982, 259 str. — *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXIII, 1983, str. 192—194.
5. Ferenc Tone: Boris Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem (1943—1945)*. Ljubljana, Borec 1982, 254 str. — *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXIII, 1983, str. 200—202.
6. Ferenc Tone: *Odnosi z italijanskim odporniškim gibanjem v novi spominski literaturi*. Branko Babič, *Primorska ni klonila*. Koper, Lipa 1982, 410 str. — Borec, XXXV, 1983, št. 8—9, str. 598—602.
7. Gombač Metka: Ivan Nemanič, *Filmsko gradivo Arhiva SR Slovenije*. Publikacije Arhiva SR Slovenije. Ljubljana 1982, 762, LX str. — *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXIII, 1983, str. 218—219.
8. Gombač Metka: *Jadranski koledar 1983*. Trst, Založba tržaškega tiska 1983, 247 str. — *Kronika*, 30, 1982, št. 3, str. 243—244.
9. Gombač Metka: Jože Prinčič, *Predsedstvo SNOS, Prezidij SNOS, Prezidij ustavodajne skupščine LRS 1944—47*. Publikacije Arhiva SR Slovenije. — Ljubljana 1982, 74 str. — *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXIII, 1983, str. 219—220.
10. Guštin Damijan: Boris Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem (1943—1945)*. Ljubljana, Borec 1982, 254 str. — *Kronika*, 31, 1983, št. 1, str. 80—82.

11. Guštin Damijan: Ivo Pirkovič, Svobodna republika pod Gorjanci. Ljubljana, Borec 1982, 412 str. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, str. 202—203.
12. Kacin-Wohinz Milica: Il fascismo. Antologia di scritti critici. A cura di Costanzo Casucci. Bologna, Società editrice Il Mulino 1982, 700 str. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, str. 180—187.
13. Mlakar Boris: Ćiril Petešić, Katoliĉko svećenstvo u NOB-u 1941—1945. Zagreb, VPA — Delo Globus 1982, 276 str. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, str. 195—199.
14. Mlakar Boris: Faschismus in Österreich und International. Jahrbuch für Zeitgeschichte 1980/81. Wien, Löcker Verlag 1982, 207 str. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, str. 187—190.
15. Perovšek Jurij: Kasim Suljević, Nacionalnost Muslimana, izmedju teorije i politike. Rijeka, Otokar Keršovani 1981, 264 str. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, str. 212—218.
16. Rozman Franc: Globlje seganje memoarskega branja. Josip Vošnjak, Spomini. — Dnevnik 19. II. 1983.
17. Rozman Franc: Holm Sundhausen, Geschichte Jugoslawiens 1918—1980. — Österreichische Osthefte (Wien), 25, 1983, št. 3, str. 361—363.
18. Rozman Franc: Holm Sundhausen, Geschichte Jugoslawiens 1918—1980. Stuttgart (etc.), Verlag W. Kohlhammer 1982, 224 str. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, str. 190—192.
19. Rozman Franc: Josip Vošnjak. Spomini. Ljubljana, Slovenska Matica 1982, 701 str. — Kronika, 31, 1983, št. 1, str. 80.
20. Rozman Franc: Plastiĉen marksistov pogled. Salvatore F. Romano, Gramsci. — Dnevnik, Sobotna priloga, 3. IX. 1983.
21. Rozman Franc: Pomembna zgodovinska biografija. Ivan Hribar, Moji spomini. I. — Dnevnik, Sobotna priloga, 17. XII. 1983.
22. Rozman Franc: Die Völker der Habsburger Monarchie (Die Habsburger Monarchie 1848—1918). — Österreichische Osthefte (Wien), 25, 1983, št. 1., str. 168—170.
23. Rozman Franc: Wolfgang Häusler, Von Massenarmut zur Arbeiterbewegung. Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848. Wien & München, Verlag Jugend und Volk 1979, 560 str. — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXIII, 1983, str. 175—176.
24. V prejšnji številki revije je bila v rubriki Ocene in poročila pod zaporedno številko 18 napaĉno objavljena ocena F. Rozmana. Gre za oceno Janka Prunka, Branko Petramović: Istorija Jugoslavije 1918—1978. Österreichische Osthefte XXIV, 1982, št. 3, str. 389—392. (Opomba redakcije.)

VII. BIOGRAFIJE

1. Kacin-Wohinz Milica: Martelanc Vladimir. — Primorski slovenski biografski leksikon (Gorica), 9, 1983, str. 367—368.
2. Prunk Janko: Edvard Kocbek (1904—1981). Skica za politiĉni portret. — Ćlovek je utihnil, spomin Edvarda Kocbeka. Celje, Mohorjeva druŹba 1983, str. 44—49.
3. Prunk Janko: Ob štiridesetletnici smrti dr. Aleša Stanovnika. — Borec, XXXV, 1983, št. 1, str. 2—6.

VIII. IN MEMORIAM

1. Fischer Jasna: Dr. Jože Šorn — In memoriam. — *Acta historico-oconomica Iugoslaviae*, 9, 1982, str. 127—128.
2. Ferenc Tone: Jovan Marjanović. — *Bulletin de nouvelles du Comité International d'Histoire de la 2^e Guerre Mondiale*. = *News Bulletin of the International Committee for the History of the Second World War*, Nr. 18, 1983, str. 30—32.

IX. VIRI

1. Ferenc Tone: Dva neobjavljena članka Borisa Kidriča iz narodnoosvobodilnega boja. — *Borec*, XXXV, 1983, št. 5, str. 306—317.
2. Ferenc Tone: Poročilo Franklina A. Lindsaya o misiji na Štajerskem. Opombe. — *Borec*, XXXV, 1983, št. 2, str. 99—114.
3. Ferenc Tone: Okupatorjev dokument o 22. juliju 1941. — *Cvetko Novak-Iztok, Revolucionarni boj pod Šmarno goro in Rašico (1938—1941)*. Ljubljana 1983, str. 53—61. (Ponatis iz *Borca*, XXIII, 1971, št. 6.)
4. Ferenc Tone: Okupatorjevi dokumenti o Rašici. — *Cvetko Novak-Iztok; Revolucionarni boj pod Šmarno goro in Rašico (1938—1941)*. Ljubljana 1983, str. 64—83. (Ponatis iz *Borca*, XXIII, 1971, št. 8—9.)

X. BIBLIOGRAFIJA

1. Kandus Nataša: Bibliografija sodevacev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja za leto 1982. — *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXIII, 1983, str. 221—229.

KAZALO

CONTES — СОДЕРЖАНИЕ — TABLE DES MATIÈRES — INHALT

JUBILEJI — JUBILEES — ЮБИЛЕИ — JUBILÉS — JUBILÄEN

Jasna Fischer, 25 let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja . . . 5

RAZPRAVE — ARTICLES — СТАТЬИ — ÉTUDES — ABHANDLUNGEN

Jasna Fischer, Delavke tobačne tovarne v Ljubljani v letih 1871—1914
UDK 331.663.97(497.12Lj)»1871/1914« 11

Franc Rozman, Delavsko gibanje na Pohorju do prve svetovne vojne
UDK 329.14(497.12—177)»—/1914« 63

Jurij Perovšek, Vprašanje separatizma in centralizma v avstrijski
socialni demokraciji ter JSDS 77
UDK 329.14(436)JSDS»1912«

Zdenko Čepič, Narodnogospodarske zamisli pri Slovencih v času odlo-
čitve za prvo narodno državo 101
UDK 330.191.5(=863)»1917/1918«

Herbert Steiner, Mednarodna delovna skupnost socialističnih strank
(2 in pol internacionala) 1921—1923 123
UDK 327.323»1921/1923«

Damijan Guštin, Ocene dr. Janeza Ev. Kreka in krščanskega socialstva
na Slovenskem do leta 1918 v knjigi Edvarda Kardelja »Razvoj sloven-
skega narodnega vprašanja« 141
UDK 329.3(=683)»—/1918«+ E. Kardelj

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA — HISTORICAL DOKUMENTATION — ИСТОРИЧЕСКАЯ ДОКУМЕНТАЦИЯ — DOKUMENTATION HISTORIQUE — HISTORISCHE DOKUMENTATION

France Klopčič, Nov dokument k železničarski stavki aprila 1920 161

Bogo Grafenauer, Nekaj opom k Prunkovemu članku o »Vestniku
Slovenska politika« 163

POSVETOVANJA — SYMPOSIUMS — СОВЕЩАНИЯ — CONFÉRENCES — BERATUNGEN

UDK 930(061.3)

Metka Gombač, Simpozij o vlogi gozdov v gospodarskem življenju
naših narodov v preteklosti. Glažuta pri Kočevju 7.—9. 11. 1983 . . . 165

OCENE IN POROČILA — REPORTS AND REVIEWS —
 ОЦЕНКИ И СООБЩЕНИЯ — RAPPORTS ET CRITIQUES —
 BERICHTE UND REZENSIONEN

UDK 930(048.1)

Jasna Fischer, Čas vesolniga socialnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889 (Jurij Perovšek)	169
Helmut Konrad, Das Entstehen der Arbeiterklasse in Oberösterreich (Franc Rozman)	175
Jan Galandauer, Šmeral. Bohumir Šmeral 1880—1914 (Franc Rozman)	177
Marijan Drnovšek, Arhivska zapuščina Petra Grassellija 1842—1933 (Franc Rozman)	178
France Klopčič, O preteklosti drugače (Dušan Nečak)	179
Comunisti a Trieste (Milica Kacin-Wohinz)	181
Dorče Sardoč, Tigrova sled (Andrej Vovko)	194
Veselin Djuretić, Vlada na bespuću (Boris Mlakar)	195
Buchenwald (Damijan Guštin)	199
Tone Ferenc, Primorska pred vseljudsko vstajo 1943 (Damijan Guštin)	201
Drago Borovčanin, KPJ i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini. 1941—1945 (Jože Prinčič)	207
Milan Guček, Pekoči sneg (Vida Deželak)	210
Jerca Vodušek-Starič, Začetki samoupravljanja v Sloveniji (Zdenko Čepič)	212

BIBLIOGRAFIJA — BIBLIOGRAPHY — БИБЛИОГРАФИЯ — BIBLIOGRAPHIE
 UDK 016.930

Bibliografija sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja za leto 1983 (Vida Urek)	223
---	-----

UDK 331.663.97(497.12Lj)»1871/1914«

Jasna Fischer, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIV, 1984, 1—2, slov. (nem., angl.)

DELAVKE TOBAČNE TOVARNE V LJUBLJANI V LETIH 1871—1914

V razpravi so analizirani rezultati računalniške obdelave podatkov moštvene knjige tobačne tovarne v Ljubljani o 4423 delavcih zaposlenih v obratu med leti 1871 in 1914. Podatki omogočajo analizo kvalifikacijske strukture delavstva, njegove poklicne mobilnosti, fluktuacije in vzrokih zanjo ter geografski izvor tega delavstva glede na rojstni kraj.

UDK 329.14(497.12—177)»—/1914«

Franc Rozman, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIV, 1984, 1—2, slov. (nem., angl.)

DELAVSKO GIBANJE NA POHORJU DO PRVE SVETOVNE VOJNE

Avtor na podlagi arhivskih in časopisnih virov govori o delavskem gibanju na področju Pohorja od začetkov do izbruha prve svetovne vojne. Ocenjuje rast delavskih organizacij, volitve, prvomajska praznovanja in delavske shode.

UDK 329.14(436)JSDS»1912«

Jurij Perovšek, asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIV, 1984, 1—2, slov. (nem., angl.)

VPRAŠANJE SEPARATIZMA IN CENTRALIZMA V AVSTRIJSKI SOCIALNI DEMOKRACIJI TER JSDS

V razpravi avtor obravnava stališča in poglede tako JSDS kot njenih posameznih predstavnikov na spor med nemškoavstrijsko in československo socialdemokratsko stranko za centralistično ali avtomistično obliko avstrijskih strokovnih organizacij. Opozarja, da je JSDS na svojem VIII. zboru leta 1912 enoglasno obsodila osamosvojitve čeških socialnih demokratov v avstrijskem strokovnem gibanju. Ob tem ugotavlja, da je JSDS spregledala zgodovinsko stališče československe stranke, ki je zagovarjala samostojno vodenje razrednega boja znotraj naroda, ki ga zajema narodnoosvobodilno gibanje ter tako pokazala, da se ne zaveda nacionalne vloge revolucionarne delavske stranke.

UDK 331.663.97(497.12Lj)»1871/1914«

Jasna Fischer, PM. D., senior research associate, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIV, 1984, 1—2, slov. (germ., engl.)

WOMEN WORKERS IN THE LJUBLJANA TOBACCO FACTORY BETWEEN 1871 AND 1914

The treatise analyses the results of computer processing the data taken from the personnel books of the Ljubljana tobacco factory listing 4423 workers employed there between 1871 and 1914. The data allow an analysis of the qualification structure of the workers, job mobility, fluctuation and the causes for it, as well as the geographical origin of the workers with regard to their birth-place.

UDK 329.14(497.12—177)»—/1914«

Franc Rozman, PM. D., senior research associate, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIV, 1984, 1—2, slov. (germ., engl.)

LABOUR MOVEMENT IN THE POHORJE AREA UP TO WORLD WAR I

Drawing on archival and newspaper sources the author discusses the labour movement in the Pohorje area from its beginning to the outbreak of World War I. He assesses the growth of workers' organizations, elections, May Day celebrations and workers' meetings.

UDK 329.14(436)JSDS»1912«

Jurij Perovšek, Assistant, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIV, 1984, 1—2, slov. (germ., engl.)

THE QUESTION OF SEPARATISM AND CENTRALISM IN THE AUSTRIAN SOCIAL DEMOCRACY AND THE YUGOSLAV SOCIAL DEMOCRATIC PARTY (JSDS)

The author discusses the views of the Yugoslav Social Democratic Party (the JSDS) and some of its representatives on the dispute between the German-Austrian and the Czech-Slavic Social Democratic parties regarding a centralist or an autonomous form of Austrian trade organizations. He draws attention to the fact that, in 1912, on the occasion of its VIIIth convention the JSDS unanimously condemned the attainment of independence of the Czech Social Democrats in the Austrian trade union movement. He establishes, however that the JSDS overlooked the historic stand of the Czech-Slavic party which advocated an independent policy in the class-struggle of a nation engaged in national liberation movement, thus manifesting that it was unaware of the national role of the revolutionary labour party.

UDK 330.191.5(=863)»1917/1918«

Zdenko Čepič, asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIV, 1984, 1—2, slov. (fr., angl.)

NARODNOGOSPODARSKE ZAMISLI PRI SLOVENCIH V ČASU ODLOČITVE ZA PRVO NARODNO DRŽAVO

Pisec na podlagi objavljenih del slovenskih gospodarskih teoretikov in časopisnih člankov analizira zamisli o gospodarskem vidiku samoodločbe pri Slovencih ob koncu prve svetovne vojne. Obravnava gospodarske koncepte avtorjev, ki so sicer pripadali različnim idejnim tokovom in strankam in ugotavlja, da so bila njihova priporočila za reševanje slovenskega naroda ter gospodarsko politične perspektive v skladu s tedanjimi hotenji slovenskega naroda, kot jih je izražala slovenska buržoazija v boju za nacionalno politično in tudi gospodarsko osamosvojitvev. Gospodarsko samoodločbo so razumeli kot pogoj tudi za samoodločbo na političnem področju.

UDK 327.323»1921/1923«

Herbert Steiner, dr., profesor, Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, A-1010 Wien, Wipplinger gasse 6

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIV, 1984, 1—2, slov. (fr., angl.)

MEDNARODNA DELOVNA SKUPNOST SOCIALISTIČNIH STRANK (DRUGA IN POL INTERNACIONALA) 1921—1923

Avtor na podlagi objavljenih resolucij, govorov in člankov ter literature obravnava nastanek in delovanje mednarodne delovne skupnosti socialističnih strank v času 1921—1923 in se posebej ustavlja pri gledanju kominterne na nastanek te skupnosti.

UDK 329.3(=683)»—/1918«+ E. Kardelj

Damijan Guštin, asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIV, 1984, 1—2, slov. (fr., angl.)

OCENE DR. JANEZA EV. KREKA IN KRŠČANSKEGA SOCIALIZMA NA SLOVENSKEM DO LETA 1918 V KNJIGI EDVARDA KARDELJA RAZVOJ SLOVENSKEGA NARODNEGA VPRAŠANJA

Avtor poskuša s primerjalno analizo prve in druge izdaje ter nemškega prevoda študije Edvarda Kardelja ugotoviti osnovne razlike v obravnavanem delu teksta in jih osvetliti po posameznih podsklopih, tako glede družbenega izvora in ciljev krščanskosocialnega gibanja, odnosa do zadružništva, Krekovega nacionalnega programa, vpetosti gibanja v slovensko meščansko politiko. Na podlagi literature prikaže avtor družbenopolitične razmere v času nastanka prve izdaje dela, obravnava pa tudi vprašanje ustrezne označitve krščanskosocialnega gibanja

UDK 330.191.5(=863)»1917/1918«

Zdenko Čepič, Assistant, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIV, 1984, 1—2, slov. (fr., engl.)

THE SLOVENE NATIONAL ECONOMIC PLANS AT THE TIME OF THE DECISION FOR THE FIRST NATIONAL STATE

Drawing on the published works of Slovene economic theorists and newspaper articles the author analyses the ideas on the economic aspect of the self-determination of Slovenes at the end of World War I. He deals with the economic concepts of the authors who belonged to different ideological currents and parties. He establishes that their proposals for the salvation of the Slovene nation and their economic and political perspectives were in accordance with the Slovene national tendencies as expressed at the time by the Slovene bourgeoisie in the struggle for national, political and economic independence. Economic self-determination was regarded as a stipulation for self-determination also in the political sphere.

UDK 327.323»1921/1923«

Herbert Steiner, PM. D. Professor, Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, A-1010 Wien, Wipplingersasse 6

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIV, 1984, 1—2, slov. (fr., engl.)

THE INTERNATIONAL WORKING COMMUNITY OF SOCIALIST PARTIES (THE SECOND AND A HALF INTERNATIONAL) 1921—1923

Drawing on published resolutions, speeches, articles and literature, the author discusses the foundation and activities of the International Working Community of Socialist Parties between 1921 and 1923, paying special attention to the view of the Comintern on the foundation of this community.

UDK 329.3(=683)»—/1918«+ E. Kardelj

Damijan Guštin, Assistant, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIV, 1984, 1—2, slov. (fr., engl.)

THE ASSESSMENT OF DR. JANEZ EV. KREK AND THE CHRISTIAN SOCIALISM IN SLOVENIA UP TO 1918 IN THE BOOK »THE DEVELOPMENT OF SLOVENE NATIONAL QUESTION« BY EDVARD KARDELJ

The author has attempted, by means of a comparative analysis of the first and the second edition, as well as the German translation of Edvard Kardelj's treatise, to establish the basic differences in the relevant section of the text and to analyse them with regard to the individual categories, such as the social origin and aims of the Cristian Socialist movement, the views on co-operative societies, dr. Krek's national programme, the involvement of the movement in Slovene bourgeois policy. Drawing on literature, the author describes the social and political circumstances at the time the first edition was written, dealing also with the question of an appropriate characterization of the Christian Socialist movement.

